

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'AN AYETLERİ BAĞLAMINDA TEDRİCİ METODUN EĞİTİME KATKISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yasemin YEL

Danışman
Doç. Dr. Mehmet Nurullah AKTAŞ

Mayıs-2023
BATMAN
Her Hakkı Saklıdır

TEZ KABUL VE ONAYI

Yasemin YEL tarafından hazırlanan “**Kur’an Ayetleri Bağlamında Tedrici Metodun Eğitime Katkısı**” adlı tez çalışması 05/06/2023 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği /oy çokluğu ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Üye

Doç.Dr. Mehmet Nurullah AKTAŞ

.....

Üye

Doç.Dr. Şükrü AYDIN

.....

Üye

Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Prof. Dr. Osman PAKMA
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü V.

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

Yasemin YEL

05/06/2023

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'AN AYETLERİ BAĞLAMINDA TEDRİCİ METODUN EĞİTİME KATKISI

Yasemin YEL

**BATMAN ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

Danışman: Doç. Dr. Mehmet Nurullah AKTAŞ

2023, 116 Sayfa

Jüri

Doç. Dr. Mehmet Nurullah AKTAŞ (Batman Üniversitesi)

Doç.Dr. Şükrü AYDIN (Batman Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ (Siirt Üniversitesi)

Kur'an'ın toplumun ıslahı için ürettiği çözümlerde bireyi eğitirken aşamalı metot olan tedriciliği uyguladığı; önce farkındalık oluşturduğu, ardından doğru olanı gösterdiği sonra ikaz ve en son kesin men ile istenilen istikamete sağlıklı bir şekilde değişimi gerçekleştirdiği görülmektedir. Hz. Peygamber, bireysel ve toplumsal değişiklikleri ilahi vahyin gölgesinde tedrici metotla; belli bir plân ve program çerçevesinde önemlilerden başlamak suretiyle adım adım, sabır ve kararlılıkla yürütmüştür. O, insanların ve şartların sosyolojik yapılarını dikkate aldığı için kısa sürede üstün bir başarı elde etmiştir. Bu coğrafyada insanları istenilen istikamette eğitmekle görevlendirilen Hz. Peygamber, ortalama yirmi üç yılda Kur'an'ın izinde, sabırla sürdürdüğü tedrici metotla hedefine ulaşmıştır. Bu hususta ilham aldığımız Kur'an'ın nâzil olduğu çok kültürlü yapı; dini, dili, etnik yapısı farklı ortam, tebliğ ve nüzûl sürecinde uygulanan tedrici metod bize en güzel örnektir. Bu bakış açısıyla hazırladığımız çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır: Giriş bölümünde konunun önemi, tezin amacı, konu hakkında yapılmış çalışmalar ve tezde başvuru yöntemleri yer almaktadır. Birinci bölümde nüzûl kavramına ve nüzûl sürecine yer verilmektedir. Daha sonra tedric kavramı, tedrici metodu gerektiren hususlara, tedrici metodun hikmetlerine; Mekkî ve Medenî ayetlerin özelliklerine, muhteva ve üslûp farklılıklarına, ilahi hükümlerin tedricen vaz' edilmesine dikkat çekilmektedir. İkinci bölümde eğitimin tanımına yer verildikten sonra, nitelikli eğitimin özellikleri üzerinde durulmaktadır. Kur'an-ı Kerim'den seçilen kıssalar öncülüğünde çocuklarda ve yetişkinlerde eğitim konusu işlenmektedir. Davet sürecinde tedricilik başlığı altında; Hz. Peygamber'in insanı eğitime, geliştirme, değiştirme ve dönüştürme amaçlı davet faaliyetleri; kısa sürede üstün bir başarıya ulaşmasına vesile olan tedrici metodu uygulama şekli ve hitap özellikleri üzerinden serdedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Davet süreci, Eğitim, Kur'an ayetleri, Tedrici metot, Tefsir.

ABSTRACT**MS THESIS****THE CONTRIBUTION OF THE GRADUAL METHOD TO EDUCATION IN
THE CONTEXT OF THE QUR'ANIC VERSES**

Yasemin YEL
INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
OF BATMAN UNIVERSITY
THE DEGREE OF MASTER OF SCIENCE
IN BASIC ISLAMIC SCIENCES

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Mehmet Nurullah AKTAŞ

2023, 116 Pages

Jury

Doç. Dr. Mehmet Nurullah AKTAŞ (Batman Üniversitesi)
Doç. Dr. Şükrü AYDIN (Batman Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdulkadir KARAKUŞ (Siirt Üniversitesi)

While the Qur'an was educating the individual in the solutions it produced for the improvement of the society, it applied the gradual method, which is the gradual method. The Qur'an first created awareness, then showed the right thing, then made a healthy change to the desired direction with a warning and finally a definite prohibition. Hz. Muhammad, individual and social changes, in the shadow of divine revelation, with the gradual method; within the framework of a certain plan and program, starting from the important ones, step by step, with patience and determination. He has taken into account the socio-psychological structures of people and conditions. For this reason, it achieved great success in a short time. The Prophet reached his goal in an average of twenty-three years, with the gradual method he followed in the footsteps of the Qur'an and patiently. Our source of inspiration, the Qur'an, was revealed to a multicultural society with a rich religious, linguistic and ethnic structure. In this sense, the Qur'an, with its gradual method in the process of notification and revelation, is the best example for us. Our study, which we have prepared with this point of view, consists of an introduction and two main parts: In the introduction part, "the importance of the subject, the aim of the thesis, the studies on the subject, the methods used in the thesis" are included. In the first chapter, the subjects of "the concept of nûl and the process of nûl" are given. Then, "the concept of gradual, the issues that require the gradual method, the wisdom of the gradual method; Attention is drawn to the characteristics of the Makki and Madani verses, the differences in content and style, and the gradual preaching of divine decrees. In the second part, we included the definition of education; We focused on the characteristics of quality education. The subject of education in children and adults was handled under the leadership of the stories selected from The Qur'an. Under the heading of gradualism in the invitation process; We examined The Prophet's invitation activities aimed at educating, developing, changing and transforming people. We focused on the application and addressing features of the gradual method in the Qur'an, which was instrumental in the Prophet achieving a superior success in a short time.

Keywords: Invitation process, Education, The Qur'anic Verses, The Gradual Method, Tafsir.

ÖNSÖZ

Tedrici yöntem, bireyi kendi içerisinde alıp istenilen kıvama doğru; basitten-zora, kolaydan güçlüğe, bilinenden-bilinmeyene, yakından-uzağa şeklinde, aşamalı olarak sevk etmektir. Bu metot, toplumsal geçiş dönemlerini düzenlemek amacıyla; ilk önce basit olarak görülen hafif bir uyarı, uyarıyı takip eden orta düzeyde sakınmayı ve sakınmayı takip eden men etme olayı olarak da adlandırılabilir. Bu bağlamda tedric, nâzil olan her ayetin sindirilerek yavaş yavaş pratiğe geçirilmesi, hayat düstûru haline gelmesidir.

Kur'an, toplu olarak inmediği gibi muhataplarından içerdiği hükümlerin tamamını aynı anda pratiğe yansıtmasını talep etmemiştir. Muhataplar genel olarak kendilerine teklif edilenleri; kavradıktan sonra, güçleri nispetinde ve belli aşamalarla davranışlarına yansıtılmışlardır. Bireylerde olması hedeflenen kalıcı değişim ve dönüşüm, fitratları gereği, tedrici olarak gerçekleştirilmiştir.

Eğitim bireylerin verileni kabullenip gayretle, azim ve sabırla çalışmaları sonrası belli bir zaman ve tekrarlarla gerçekleşmektedir. Sadece olumlu değil olumsuz davranışların karakter haline gelmesi de alışkanlıklarla doğrudan ilgilidir ve zamana yayılarak tekrarlarla pekiştirilir. Bu sebeple eğitimde başarı için; bireyin kapasitesine göre, amaca hizmet eder nitelikte, bilinenden bilinmeyene, somuttan soyuta, kolaydan zora tedricen hareket edilmesi gerekmektedir. Eğitim faaliyeti icra edilirken uygulanacak metot başarı yüzdesini büyük oranda etkileyecektir. Bu bağlamda eğitimin kalitesini arttırmak için tedrici metodun eğitime katkısı daha çok önemslenmeli ve eğitim bu minvalde şekillenmelidir. Kanaatimizce eğitim faaliyeti muhatapın bilişsel, sosyal-duygusal, dil, motor ve öz bakım gelişimleri dikkate alınarak; Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'den miras kalan tedrici metotla gerçekleştirilmelidir.

Çalışmamızın birinci bölümünde; ayetler bağlamında Kur'an'ın tedricen nüzûlüne, insan fitratının tedrici metoda yatkınlığına, tedric kavramına, tedrici metodun hikmetlerine ve ilahi hükümlerdeki tedrici metoda yer verilmektedir. İkinci bölümde de eğitim ve davet açısından Kur'an'da tedricilik üst başlığı altında eğitim kavramı ve nitelikli eğitimin özellikleri, Kur'an'dan kıssalar eşliğinde çocuklarda ve yetişkinlerde eğitimin tedricen gerçekleştirilmesi, davet kavramı, davette dikkat edilmesi gereken hususlar ve Hz. Peygamber'in davetinde tedrici metot konuları ele alınmaktadır.

Tez konumuzun hazırlık ve yazım aşamasında bizden yardımlarını esirgemeyen ve bize klavuzluk yapan tez danışman hocam Sayın Doç. Dr. Mehmet Nurullah AKTAŞ'a ve

Çalışma boyunca bize cesaret veren, değerli fikirleriyle katkı sağlayan Sayın Doç. Dr. Mahfuz ZARİÇ’e teşekkür ederim.

Yasemin YEL
Batman-2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	
1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI.....	1
1.1. Konunun Önemi	1
1.2. Konunun Amacı	3
2. TEZİN METODU VE KAYNAKLARI	4
2.1. Tezde Başvurulan Yöntem	4
2.2. Başvuru Kaynakları.....	5
2.3. Konu Hakkında Yapılmış Çalışmalar	6
BİRİNCİ BÖLÜM	
KUR’AN’IN PEYDERPEY NÜZÛLÜ VE İLAHİ HÜKÜMLERDE TEDRİCİ METOT	
1.KUR’AN’IN PEYDERPEY NÜZÛLÜ	8
1.1.Nüzûl Kavramı	8
1.2. Kur’an’ın Nüzûl Süreci	9
2.TEDRİCİ METOT VE KUR’AN-I KERİM	12
2.1. Tedric Kavramı.....	12
2.2. Kur’an’ın Tedricen Nüzûlünün Hikmetleri	14
2.3. Tedrici Metotta Zaman, Mekân ve Muhatap Unsuru	18
2.4. Tedrici Metodun Anlaşılmasında Mekkî ve Medenî Ayetlerin Rolü	19
2.4.1. Mekkî Ayetlerin Rolü	19
2.4.2. Medenî Ayetlerin Rolü	24
3. İLAHİ HÜKÜMLERDE TEDRİCİ METOT.....	30

3.1. İbadetlerde Tedrici Metot	30
3.1.1. Namaz	30
3.1.2. Oruç.....	37
3.1.3. Zekât	43
3.2. Muamelatta Tedrici Metot	48
3.2.1. İçki	48
3.2.2. Ribâ/Faiz	52
3.3. Cihad ile İlgili Ayetlerde Tedrici Metot	58

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM VE DAVET AÇISINDAN KUR’AN’DA TEDRİCİLİK..... 65

1. EĞİTİM SÜRECİNDE TEDRİCİLİK VE NİTELİKLİ EĞİTİMİN ÖZELLİKLERİ 65

1.1. Çocuk ve Yetişkin Eğitiminde Tedrici Metot	66
1.1.1. Çocuk Eğitiminde Tedrici Metot ve Hz. Lokman Kıssası Örneği	66
1.1.1.1. Çocuk Eğitiminde Tedricilik.....	66
1.1.1.2. Çocuk Eğitiminde Hz. Lokman Örneği	70
1.1.2. Yetişkin Eğitiminde Tedrici Metot ve Hz. İbrahim Kıssası Örneği	77
1.1.2.1. Yetişkin Eğitiminde Tedrici Metot	78
1.1.2.2. Yetişkin Eğitiminde Hz. İbrahim Örneği.....	82

1.2. Nitelikli Eğitimin Özellikleri	86
---	----

2. DAVET SÜRECİNDE TEDRİCİ METOT 89 |

2.1. Kur’an Ayetleri Bağlamında Davet.....	90
--	----

2.2. Davet Sürecinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar	93
---	----

2. 3. Davet Sürecinde Tedricilik ve Hz. Musa Örneği	96
---	----

2.4. Davet Sürecinde Tedricilik ve Hz. Peygamber Örneği	101
---	-----

SONUÇ 109 |

KAYNAKÇA 111 |

ÖZGEÇMİŞ 117 |

KISALTMALAR

as	: Aleyhi's-selâm
b.	: İbn, bin, binti
bk.	: Bakınız
cc	: Celle celâluhu
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
md.	: Madde
No	: Numara
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
sav	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
şrh.	: Şerh
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİDEF	: Türkiye İlahiyat Tedrisatına Yardım Eden Dernekler Federasyonu
Thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Baskı tarihi yok
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. KONUNUN ÖNEMİ ve AMACI

1.1. Konunun Önemi

Eğitim, insan hayatında önemli bir yere sahiptir. Buna binaen eğitim konusunda hassas davranmak, özellikle de din eğitiminde çok dikkatli olmak gerekmektedir. Tarihin çeşitli safhalarında zaman ve çevre faktörü dolayısıyla tedrici eğitim metodunun uygulandığı görülmektedir. Tedrici metodun uygulamasında aşamalar vardır. Adım adım öğrenmede önemli bir rolü olan tedrici metotta, ilk önce psikolojik ortam hazırlanır ve muhatap tanınmaya çalışılır. Daha sonra acele etmeden konu önemliler öncelenerek sırayla aktarılır. Bu vesile ile muhatabın konuyu daha kolay anlaması ve içselleştirmesi sağlanır. Aşamalarına riayet ederek anlatılan bilgilerin aktarımında da eğitimcinin üslûbu ve muhatabına karşı tavrı, tedrici eğitim metodunun uygulamasında büyük önem taşımaktadır. Bu minvalde eğitimcilerin, Ku'an-ı Kerim'in nâzil olduğu ortam ve Hz. Peygamberin vahyin gölgesinde eğittiği bireyleri göz önünde bulundurması gerekmektedir.

Yaklaşık yirmi üç yılda peyderpey nâzil olan Kur'an'ın, bireysel farklılıkları göz ardı etmeden zamandan ve zeminden soyut olarak vahyedilmediği dikkatleri celp etmektedir. Mekke toplumuna nâzil olan ayetler ile Medine toplumuna nâzil olan ayetlerin muhteva, üslûp ve teklifler bağlamında; birbirinden farklılaştığı görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de gerek inanç ve ibadet gerekse ahlak ve muamelat konularında tedrici metodun uygulandığı birçok örnek mevcuttur. Bireylerin o günün şartlarında çok yaygın olan içki, faiz ve kumar alışkanlıklarından men edilmesi, çok eşli bir toplumdan sınırlama sonrası tek evlilik tavsiyesi ile yeni düzene alıştıırılarak geçirilmesi, okuma yazma bilenlerin çok az olduğu bu toplumda girişilen eğitim seferberliği ardından kadın, erkek, çocuk herkesin öğrenmeye teşvik edilmesi ve okuma yazma oranlarının hızla arttırılması, eğitimin adım adım belli bir süreçle gerçekleştirildiği tedrici metodun en güzel örneklerindendir.

Kur'an yaklaşık yirmi üç yılda çeşitli konu, soru ve sorunlara tanıklık etmiş ve bunlara evrensel nitelikte çözümler üreterek peyderpey nâzil olmuştur. Hitapta dikkat edilmesi gerekenler, kıyamet saatinin sualı, misafirlik adabı, miras taksimi, evlatlık müessesesi,

günümüzde büyük problem haline gelmiş mahremiyet eğitimi, Kur'an ile asırlar öncesinden çözüm üretilen konulardan bazılarıdır.

İlk yaratılıştan, ölüme değin, canlı cansız bütün varlıkların yaratılışında tedricilik görülmektedir. Bir çocuğun anne rahmindeki gelişimi ve annenin gelişirken ağırlığı artan çocuğa uyumu¹ onu kaldırabilecek güce haiz hale gelmesi de fitratın tedrici metoda yatkınlığını kanıtlamaktadır. Her doğan bebek dünya hayatında yaşayabilme kabiliyetini tedricen kazanmaktadır. Emmek, yemek, oturmak, emeklemek, yürümek, hecelemek ve nihayet bir birey olarak kendini ifade edebilmek... Yüce Allah insanı atılan bir sudan, dilediği şekilde, türlü merhalelerden geçirerek düzgün bir biçimde, nice zorluklarla karşılaşacak şekilde yaratmıştır.²

Belli bir amaçla var edilmiş evrenin yaratılışındaki nizam, gece ve gündüzün birbiri ardınca gelmesi,³ mevsimlerin yaz-kış geçişleri bile bir anda, keskin bir şekilde gerçekleşmemektedir. Tohumu ve çekirdeği çatlatan, ölüden diriyi diriden ölüyü çıkaran⁴ Yüce Allah, insanı gecenin karanlığına da alıştırma alıştırma geçirmektedir. Sabah, öğle, ikindi ve sonra akşam gelmektedir. İlahi irade insanı yaşayacaklarına hazırlarcasına yazın sıcağı öncesi ilkbaharı, kışın soğuğu öncesi sonbaharı yaşatmaktadır.

*“Oysa, sizi türlü merhalelerden geçirerek O yaratmıştır.”*⁵ ayetiyle bu gerçeğe vurgu yapılmaktadır.

Küçük bir evren mesabesindeki insanın, bedeninin ve yeryüzünün değişimleri ve aşamalı evreleri ile düşünerek tefekkür ederek Rabbini ve onu bekleyen sonu, ahiret hayatını kabul etmesi istenmekte, mü'min bunları kabule hazır hale getirilmektedir. Allah, insanın iç ve dış dünyasında var ettiği delillerle hakkı görmesini arzulamaktadır.⁶

Bu çalışmamız sonucunda Kur'an-ı Kerim ve sahih hadisler ışığında tedrici metodun ideâl bir eğitim ve etkileşim metodu olduğu; bireylerin sabırla ve doğru zamanlama ile edindikleri davranış kalıplarını ve bilgi birikimini, sonraki kuşaklara ve öğrencilere birden aktarmakla istenen sonucun alınamayacağı anlaşılmaktadır.

¹ Lokmân 31/14.

² Nûh 71/14; el-İnfîtâr 82/7, 8; el-Beled 90/4; el-Alak 96/2.

³ el-Bakara 2/164; el-Enbiyâ 21/16, 22.

⁴ el-En'âm 6/95.

⁵ Nûh 71/14.

⁶ Fussilet 41/53; ez-Zâriyât 51/20-21.

1.2. Konunun Amacı

Çalışmamızda nüzûl süreci, Müslüman toplumun vahyin gölgesinde İslam’a daveti ve bu eğitim sürecinin tedrici metot bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu çalışmayı ele almamızdaki asıl gayemiz, insanoğlunun kabiliyet ve yeteneklerini, Kur’an metodu (tedricilik) ile geliştirip; yeryüzünde emanetçi şuuruyla güzeli, doğruyu ve adaleti, eğitim vesilesiyle nasıl kazanabileceğidir. Bu hususla ilgili takip edilmesi gereken noktalara ve tedrici nüzûlün hikmetlerine değindik. Tedriciliği, her çağın bütün gereksinimlerine cevap veren Kur’an-ı Kerim’den ayetler ve onun açıklayıcısı konumundaki hadisler bağlamında, eğitimdeki rolü ile beraber açıklamaya çalıştık.

*“Biz onu, Kur'an olarak, insanlara dura dura okuyasın diye (ayet ayet, sure sure) ayırdık ve onu peyderpey indirdik.”*⁷ ayetinde görüldüğü üzere Kur’an-ı Kerim’in nüzûlünün yirmi üç yıllık bir süreç içerisinde peyderpey gerçekleşmesi tesadüfi değildir. Amaç, bireylerin ilahi vahyi içselleştirmesi, hayatına zorlanmadan yansıtabilmesidir. Sonsuz şefkat ve merhamet sahibi olan Yüce Allah, yerin ve göğün kabul etmediği emaneti⁸ yüklenen insanı eğitirken fitratıyla uyumlu tedrici metodu uygulamıştır. Yüce Allah, insana gerektiğinde mühlet vermiş, yaptıklarına dair sabretmiştir.⁹ İnsanın kemâle ermesi belli bir süreçle gerçekleştirilmiştir.

Eğiten, terbiye eden ve doğru yolu gösteren Allah tarafından gönderilmiş, muhatabına ağır sorumluluklar yükleyen, hakkı batıldan ayıran sözlerin en güzeli olan Kur’an-ı Kerim’de;¹⁰ sözü doğru kullanma yöntemleri, doğru kelime ve dil seçiminin en güzel örnekleri mevcuttur. Oku emriyle başlayan¹¹ evrensel dinin¹² temsilcisi olan Hz. Peygamber’e, insanlara bilmediklerini öğretirken¹³ nasıl bir dil ve yöntem kullanması, belli bir süreçle zamana yayarak aşamalı olarak hareket etmesi ilahi irade tarafından vahyedilmiştir. En yakından başlamak üzere insanları uyarmak üzere seçilen Allah’ın davetçisi görevini ifa ederken; yumuşak bir üslûp kullanması, hikmetle ve güzel öğütlerle muamele etmesi hususunda Kur’an ile ihtar edilmiştir.¹⁴

⁷ el-İsrâ 17/106.

⁸ el-Ahzâb 33/ 72.

⁹ el-Fâtır 35/45; et-Târık 86/17.

¹⁰ Bk. el-Fâtiha 1/2; el-Furkân 25/31; eş-Şuarâ 26/192; ez-Zümer 39/23; el-Müzzemmil 73/5; et-Târık 86/13.

¹¹ el-Alak 96/1.

¹² el-Enbiyâ 21/107.

¹³ el-Alak 96/5.

¹⁴ Bk. Âl-i İmrân 3/159; en-Nahl 16/125; eş-Şuarâ 26/214; el-Ahzâb 33/46; el-Ahkâf 46/31; el-Müddessir 74/2.

Günümüzde uygulanan eğitim metotları yeterli oranda başarı sağlamamıştır. Son derece hassas olan eğitim faaliyetini icra eden kişilerin, günümüzün eğitim bilimlerine ait bilgileri öğrenmesinin yanı sıra Kur'an'î eğitim metotlarını da öğrenmesi gerekmektedir.

2. TEZİN METODU VE KAYNAKLARI

2.1. Tezde Başvurulan Yöntem

Araştırmamıza alanla ilgili yazılan eserler incelenerek başlanmıştır. Yaptığımız araştırmalarda, ilk çalışmalarda¹⁵ tedriciliğe daha çok tenzîl boyutuyla değinildiği görülmüştür. Sonraki yıllarda, tedricilik üzerine, sistematik bir şekilde, metodolojik¹⁶ ve kavramsal¹⁷ açıdan tez çalışmaları yapıldığı tespit edilmiştir.

Kaynak tarama yoluyla başlanan çalışmamızda; ekseriyetle ilgili bölüm ilgili kaynaklardan taranarak bulunmaya çalışılmıştır. İncelenen eserlerden yola çıkılarak amacımız doğrultusunda bir taslak oluşturulmuştur. Daha sonra oluşturulan taslak geliştirilmiştir. Kaynaklardaki dağınık bilgiler bir araya getirilerek, konu bütünlüğünü sağlayacak şekilde aşama aşama ilenlenmiştir.

Tedric kavramı, anlam yakınlığı olan kelimelere ve Kur'an-ı Kerim'de kullanılan kalıplarına, konunun bütünlüğünü bozmamak amacıyla lügat taraması ve geniş izahlarına girmeden yer verilmiştir.

Çalışmamızda Türk Dil Kurumu ve Milli Eğitim Bakanlığının hazırlamış oldukları Türkçe sözlüklerinden de yararlanılmıştır.

Usûl kitaplarında ele alınan ve hikmetlerine kısaca temas edilen tedric, bir eğitim metodu olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Bulguların kaynaklara dayandırılmasına özen gösterilmiştir.

Kaynaklardan direkt alıntı yapmamaya, bilgileri yorumlayarak almaya itina edilmiştir. Bu sebeple referans gösterilen bilgiler için mümkün olduğunca tırnak işareti kullanılmıştır. Konunun akışına uygun olarak kullanılan bazı ayet meallerinde olduğu gibi alıntı yapılmış olup, tırnak işareti kullanmak ve italik yazı ile metinden ayırt edilebilecek tarzda yazılmıştır.

¹⁵ Celâluddîn Abdurrahman b. Ebîbeker es-Süyûtî, *el-İtkân fi- ' ulûmi 'l-Kur'an*, (Beyrut: 2008),78-79.

¹⁶ Durmuş Arslan, *Metodolojik Yönden Kur'an'ın Tedriciliği*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1999.

¹⁷ Şaban Kondi, *Kur'an'da Tedricilik*, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2001.

Dipnotlarda geçen eser ve müellif isim yazımlarında, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi yazım tekniğinden yararlanılmıştır. Buna göre kaynağın ilk geçtiği yerde müellifin adı ve eserin tam adı; eğer çok meşhur bir eser ise meşhur adı, cilt ve sayfa numaraları verilmiştir.

Çalışmamızda tedric nedir, nasıl bir metottur, eğitime katkısı nelerdir? Kur'an'ın nüzûl sürecinde bu metudun nasıl uygulandığı sorularına yanıt bulmaya çalışılmıştır. Cahiliye toplumundan ideâl topluma bu yöntemle geçişin hikmetleri, insan ve topluma yansımaları üzerinden değerlendirilmeye özen gösterilmiştir. Acaba Hz. Peygamber, Arap toplumunu yeniden inşa ederken tedricen değil de ani olarak, usulsüzce hareket etse bu oranda başarılı olabilir miydi?

Geçmişten günümüze, insanlar talepleri doğrultusunda Kur'an'ı doğru anlama ve yorumlama çabasıyla çalışmalar yapmıştır. Bizim çalışmamızda da Kur'an'ın insanı eğitirken kullandığı, fıtratıyla uyumlu tedrici metod; nüzûl süreci, eğitim ve davet süreci kapsamında belli bir plân ve program çerçevesinde işlenmeye çalışılmıştır. Kur'an ayetleri bağlamında tedrici metodun eğitime katkısı tespit edilmeye çalışılmıştır.

2.2. Başvuru Kaynakları

Tezimizde eski, yeni, klasik-modern kaynaklar, tefsirler, hadis kaynakları, ulumul Kur'an alanında yazılmış kaynaklar başta olmak üzere tedrici metod ile ilgili yazılan makale, kitap ve tezlerden yararlanılmıştır.

Mukâtil b. Süleymân Ebü'l-Hasen Beşîr el-Ezdî (ö.150/767), *El-Vucûh ve 'n-nezâ'ir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*; Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (ö.207/822), *Meâni'l-Kur'ân*; Abdurrazzak Ebûbekr b. Hemmâm es-San'ânî (ö.211), *el-Musannef*; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî (ö.256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce (ö.275-207), *Sunenu İbn Mâce*; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö.279/892), *el-Câmi'u's-sahîh*; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/922), *Câmi'ul-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)*; Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Razî Cessas (ö.370/980), *Ahkâmu'l-Kur'ân*; İsmail b. Hammad Cevherî (ö.400/1009), *es-Sihâh tâcü'l-lüğati ve sihâhi'l-arabiyye*; Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İsfahânî (ö.502/1108), *el-Mufredât fî-ğarîbi'l-Kur'an*; Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö.528/1133), *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî-vucûhi't-te'vîl*; Fahrüddin er- Râzî (ö.606/1209), *Mefâtihu'l-ğayb (et- Tefsîru'l-Kebîr)*; Cemalüddin

Muhammed el-İfrîkî İbn Manzûr (ö.711/1311), *Lisânü'l-‘Arab*; Muhammed b. Ya’kub Fîrûzâbâdî (ö.729/817), *el-Kâmûsu'l-muhît*; Ebu'l-Fida'İsmâ'il İbn Kesir (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azim*; Kâdî Nâsiruddîn Ebu'l-Hayr' Said Abdullah Bin Ömer Bin Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî (ö.791/1389), *Envâru't- tenzîl ve esrâru't-te'vîl*; Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi (ö.794/1392), *el-Burhan fî ulumi'l-Kur'an*; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebîbekr es-Süyutî (ö.911/1505), *el-İtkân fî- 'ulûmi'l-Kur'an*; Âlûsî Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd Şakir el-Bağdadi (ö.1270/1854), *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'an'i'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî* çalışmamızı hazırlarken başvurduğumuz kaynaklardan bazılarıdır.

Çağdaş dönemde yazılan tefsir çalışmalarına da başvurduk. Mesela Ahmed Mustafa Merâğî (ö.1883/1952), *Tefsîru'l-Merağî*; M. Halil Kattân (ö.1925/1999), *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*; Abdurrahman b. Nâsır Sa'dî (ö.1956), *Teysîrü'l-Kerîm'r-rahmânî fî tefsîri kelâmi'l-mennânî*; Seyyid Kutub (ö.1966), *Fî Zilâli'l-Kur'an*; Muhammed Tâhir İbn Âşur (ö.1973), *Tefsîrü't-tahrir ve't-tenvir*; Subhi Salih (ö. 1986), *Meâlimü's-şerîati'l-islamiyye*; Vehbe Züheylî (ö.2015), *et-Tefsîrü'l-münîr*; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*; Muhammed Kutup (ö.2014), *Kur'an Araştırmaları, Medenî Ayetler ve Mekkî Ayetler* gibi eserleri örnek vermek mümkündür.

Tezimizde ağırlıklı olarak Türkiye Diyanet Vakfı'nın yayınladığı Kur'an Meâlî esas alınmıştır.

2.3. Konu Hakkında Yapılmış Çalışmalar

Tez konumuz ile ilgili olarak Türkiye'de doğrudan veya dolaylı birçok çalışma yapılmış olup bu çalışmalardan yararlanmaya çalışılmıştır. Mesela Fatih Tiye'k'in, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü* ve Ahmet Önkâl'ın, *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu* isimli eserleri; Mustafa Hocaoglu'nun, *Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım*; Kaya Remzi'nin, *Kur'an-ı Kerim'de Öğrenci ve Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, istifade ettiğimiz makalelerdendir. Durmuş Arslan'ın, *Metodolojik Yönden Kur'an'ın Tedriciliği*; Şaban Kondi'nin, *Kur'an'da Tedricilik*; Mehmet Fatih Dede'nin, *Eğitim Açısından Lokman Sûresinin Tahlili* bizim çokça yararlandığımız yüksek lisans tezlerindendir.

Yaptığımız araştırmalarda Kur'an ayetleri bağlamında eğitim ve davet metodu yönüyle tedrici yöntemi ele alan müstakil ve geniş kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir. Mesela Mehmet Fatih Dede, yukarıda ismi geçen çalışmasında tedriciliğin eğitime katkısını sadece Lokman Sûresi bağlamında değerlendirmiştir.

Diğer taraftan uzun zamandır Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Kur'an Kursu Öğretmeni olarak görev yapmaktayım. Din eğitiminde muhatap olduğumuz kitlenin çeşitliliği, tedrici metodun uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmamızda, tedrici metodun eğitim ve davet yönüyle daha kapsamlı bir şekilde araştırılmasını uygun gördük. Konu ile alakalı yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmamamızda, tedrici metodun eğitime katkısı üzerine yoğunlaşmaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'IN PEYDERPEY NÜZÛLÜ ve İLAHİ HÜKÜMLERDE TEDRİCİ METOT

Bu bölümde ilk olarak Kur'an'ın peyderpey nüzûlü, nüzûl süreci ve nüzûl kavramı ele alınmaktadır. Daha sonra ilahi hükümlerde tedrici metodun insanı eğitmedeki hikmetine dikkat çekilmektedir. Kur'an'ın tedrici metotla eğittiği bireyin; namaz ibadetiyle emeğini ve zamanını belli bir disiplinle Allah yolunda kullanmayı öğrendiğine, oruç ibadetiyle iradesini eğittiğine değinilmektedir. Zekât ibadetiyle ile mal hırsından arınan muhatap, kendisine belli bir süreçle, alıştıırılarak, emredilen içki ve faiz yasağını zorlanmadan hayatında uygulamaya geçirmiştir. Birinci bölümün sonunda da cihad emri ile aşamalarına riayet ederek eğitilen muhatapın, Allah yolunda canlarını verebilecek hale getirilişleri vurgulanmaktadır.

1.KUR'AN'IN PEYDERPEY NÜZÛLÜ

Kur'an, Allah katından âlemlere, ilahi bir uyarı, dosdoğru yola gitmeyi dileyenler için, hidayet rehberi olmak üzere peyderpey nâzil olmuştur.¹⁸ Bu sebeple evvela nüzûl kavramı ve Kur'an'ın nüzûl süreci üzerine çalışmayı uygun görmekteyiz.

1.1. Nüzûl Kavramı

Sözlükte “yukarıdan aşağıya inmek, gelmek, konaklamak” manasında masdar ve “iniş” anlamında isim olan nüzûl kelimesi ilahi kitapların, özellikle de Kur'an'ın Allah katından gelişini ifade eder.¹⁹ Tevrat ve İncil hakkındaki nüzûl kavramının “if’al” kalıbında, Kur'an'la ilgili olanların ekserisinin bu kalıptan olmakla birlikte “tef’il” sigasında da gelmiş olması, müfessirler arasında tenzil ve inzâl arasında anlam farklılığının olabileceği hususunda görüş farklılıklarına sebep olmuştur.²⁰

¹⁸ el-Bakara 2/23; Âl-i İmrân 3/3, 58; Hûd 11/17; Yûsuf 12/104; en-Nahl 15/89; el-İsrâ 17/82, 106; el-Ahkâf 46/2; el-Cin 72/13; el-İnsân 76/23; el-Furkân 25/32; Tâhâ 19/4; et-Tekvîr 81/28.

¹⁹ Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İsfahânî, “nzl”, *el-Mufredât fî-ğarîbi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1412), 799; Abdulhamit Birişik, “Nüzûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Şubat 2003), 33/308-309.

²⁰ M.Halil el-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995), 101; Birişik, “Nüzûl”, 33/308-309.

Ayetlerde geçen vahiy,²¹ inzal,²² ilka²³ ve tenzil²⁴ terimleri ile de ifade edilen nüzûl kavramı; bir aşamada gerçekleşen bir inişi değil, birden çok aşaması olan bir süreci ifade eder niteliktedir.²⁵

Tenzil kelimesinde:

“a)’birşeyin yukarıdan aşağıya indirilmesi’;

b)’birşeyin lütuf ve ikram olarak bahşedilmesi’.” şeklinde iki yönüyle birbirini tamamlar niteliğin olduğunu söylemek mümkündür.²⁶

Bazı müfessirlerimize göre inzâl kelimesi kapsamlı-umumi bir muhtevaya sahipken tenzil Kur’an’ın peyderpey inişini (tencim) ifade etmektedir.²⁷

1.2. Kur’an’ın Nüzûl Süreci

Müfessirler, Kur’an’ın nüzûl sürecini ayetler delil getirerek üç grupta değerlendirmektedir:²⁸

Birinci görüş: Kur’an, Lehv-i Mahfuz’dan dünya semasına bir defada, Kadir Gecesi’nde Hz. Peygamber’e Mekke’de yirmi üç senede parça parça inmiştir.

İkinci görüş: Kur’an-ı Kerim’in nüzûlü dünya semasına; Kadir Gecesi’nin Ramazan’ın yirmi üçüne denk geldiğini kabul edenlere göre yirmi üç yılda gerçekleşmiştir. Bazı müfessirler de insanların ihtiyacına binaen her sene Kadir Gecesi’nde ayetlerin indiğini iddia etmiştir.

Üçüncü görüş: Kur’an-ı Kerim mübarek Kadir Gecesi’nde indirilmeye başlandı. Daha sonra farklı zamanlarda insanların ihtiyacına göre parça parça indirildi.

Müfessirler arasında Kur’an-ı Kerim’in Lehv-i Mahfuz’dan indirilişinin toptan mı, peyderpey mi veya doğrudan mı yoksa melek aracılığıyla mı alındığı ve Kur’an-ı Kerim’in

²¹ Bk. el-En’âm 6/19; Fâtır35/31; eş-Şûrâ 42/7.

²² Bk. el-Bakara 2/31; Âl-i İmrân 3/7; en-Nisâ 4/105; el-En’âm 6/114; et-Talâk 65/10.

²³ Bk. en-Neml 27/6; el-Kasas 28/86; el-Müzzemmil 73/1-6.

²⁴ Bk. el-Bakara 2/23, 97; Âl-i İmrân 3/3; en-Nisâ 4/136; el-Mâide 5/48; en-Nahl 16/89, 102; el-Furkân 25/1.

²⁵ Fatih Tiye, *Kur’an’ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 149.

²⁶ Dücan Cündioğlu, *Söz’ün Özü* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 105.

²⁷ Râğıb el-İsfahânî, “nızl”, *el-Mufredât fi-ğaribi’l-Kur’an*, 799-800.

²⁸ Süyutî, *el-İtkân fi-’ulûmi’l-Kur’an*, 78-79; ‘Abdulfettâh Ebû Gudde, *et-Tibyân li ba’zi’l-mebâhisi li müteallakâti bi’l-Kur’ân alâ tarîki’l-ittikân* (Beyrut: Dâr el- İslâm, 1412), 58-59; Kattân, *Mebâhis fi ulûmi’l-Kur’ân*, 95-100; Ayrıntılı bilgi için bk. Tiye, *Kur’an’ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, 149-158; Cündioğlu, *Söz’ün Özü*, 53-66; Şaban Kondi, *Kur’an’da Tedricilik*, 7-9.

indirilişinin de peygambere mi, dünya semasındaki Beytü'l – İzze'ye mi olduğuna dair ihtilaflar mevcuttur.²⁹

Müfessirlerin çoğu, Kur'an-ı Kerim'in ilk olarak ilahi irade ile Lehv-i Mahfuz'a indirildiği, Ramazan ayında, mübarek Kadir Gecesi, Cebrail vasıtasıyla Hz. Peygamber'e (sas) indirilmeye başlandığı ve bu sürecin yaklaşık yirmi üç yılda peyderpey tamamlandığını savunmuştur.³⁰

Kur'an-ı Kerim; Aziz ve Hakîm olan Allah katından, Lehv-i Mahfuz'da korunmuş olarak, Ramazan ayında, mübarek Kadir Gecesi'nde gönderilmiş, hak ile bâtılı ayıran, uydurulmuş, boş söz değil, korunacağı vadolanmış, şanlı, şerefli bir sözdür.³¹

*"Biz onu, Kur'an olarak, insanlara dura dura okuyasın diye (ayet ayet sure sure) ayırdık ve onu peyderpey indirdik."*³²

*"O, yeri ve yüce gökleri yaratan Allah katından peyderpey gönderilmiştir."*³³

*"İnkârcılar, "Kur'an ona bütünüyle bir defada indirilseydi ya!" diyorlar. Oysa biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık ve onu uygun aralıklarla parça parça gönderdik."*³⁴

Yukarıda serdedilen ayetlerde görüldüğü üzere; Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla on üç senesi Mekke'de, on senesi de Medine'de olmak üzere yirmi üç yıllık bir sürede peyderpey nâzil olmuştur.³⁵ Hz. Peygamber'in ve sahabesinin içinde bulunduğu durumlar, vuku bulan hadiseler sebebiyle inen ayet ve sûreler olduğu gibi, Hz. Peygamber'e gelerek, soru soranların soruları ile kendi tutum ve davranışları üzerine inen ayet ve sureler de olmuştur. Bu durum, emir ile nehiylerin, çeşitli ilkelerin, bireyin ve toplumun nezdinde kabullenip özümsemesi için son derece önemlidir. Bu bağlamda tespit edilebilecek bir gerçek:

²⁹ Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâr et-Turasi, 1984), 1/229-230; Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el- Kefevî, *el-Külliyyat mu'cem fî'l-mustalahât ve'l-furûku'l-luğaviyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1998), 720; Muhammed Ali es-Sabûnî, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'an* (Mekke: Dâru'l-İhsan, ts.), 31-33; Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, 157.

³⁰ Zerkeşi, *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/228; Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*, 157.

³¹ Bk. el-Bakara 2/185; Hûd 11/17; Yûsuf 12/111; el-Hicr 15/9; en-Nahl 16/103; el-Kehf 18/29; eş-Şuarâ 26/192; es-Secde 32/2; ez-Zümer 39/1; ed-Duhân 44/3; el-Câsiye 45/2; el-Vâkıa 56/77, 78; el-Burûc 85/21, 22; et-Târik 86/13,14; el-Kadr 97/1.

³² el-İsrâ 17/106.

³³ Tâhâ 20/4.

³⁴ el-Furkân 25/32. Benzer ayetler için bk. el-Bakara 2/23; Âl-i İmrân 3/3, 3/58; en-Nahl 16/89; el-İsrâ 17/82, 106; Tâhâ 20/4; el-Furkân 25/32; el-Ahkâf 46/2; el-İnsân 76/23.

³⁵ Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, 101.

Hitap edilen kitlenin sosyolojik ve psikolojik yönüyle değişim ve dönüşümü için en etkili yöntemin Kur'an'ın parça parça indirilmesidir.³⁶

Kur'an-ı Kerim'de, tedriciliğe değinen ayetler ve Kur'an-ı Kerim'in bahsettiği diğer konular, sadece bir sûrede veya bir ayette değil; birden çok sûre ve ayette yer almaktadır. Kur'an'ı doğru anlayabilmek için, onun var olduğu dünyanın da farkına varmak gerekmektedir.³⁷ Bu sebeple müfessirler ayet ve sûrelerin tefsirini doğru yapabilmek için,³⁸ o zamanın sosyal yapısı, kültür yapısı ve adetleri hakkında bir tarih bilgisine sahip olduktan sonra, nüzûl sebebini de ele almışlardır. Çünkü ayetleri sadece zahiri ile yorumlamak yanıltıcı olabilmektedir. Hadiselerde ümmet için vukû bulan rahmeti, ahkâmı idrak, murâdı ilahinin ne olduğunu doğru tespit etmek, emredilenlerin hikmetlerini ve Kur'an'ın uyguladığı tedrici metodu kolayca kavramak için sebeb-i nüzûlu de bilmeye ihtiyaç vardır.³⁹

Kur'an, ilahi iradenin korunacağını vadettiği bir kitaptır.⁴⁰ O, nâzil olduğu andan itibaren tevatüren kesintisiz bir şekilde onu tebliğ edenden, onun beyanına ittiba eden çok büyük sayıdaki insanlara kadar... (yazı, gönül, hafıza, söz, amel, ibadet ve mânâ olarak) değişmeden nakledilmiştir.⁴¹ Hz. Peygamber, Kur'an'ı nâzil olur olmaz vahiy kâtiplerine yazdırmıştır. Kur'an-ı Kerim, Hz. Ebubekir zamanında kitap haline getirilmiş, ihtiyaç hissedilmesi üzerine Hz. Osman zamanında çoğaltılmıştır. Genişleyen sınırlar sonrası, Arap olmayan ve yeterli Arapça bilgisine sahip olmayan insanların, sorun yaşamadan Kur'an'dan istifade edebilmesi için de Kur'an'ın harekeleme ve noktalanma işlemleri gerçekleştirilmiştir. Kur'an-ı Kerim için alınan önlemler ve tedricen gerçekleştirilen bu faaliyetlerin yanında, O'nun beşikten mezara kadar Müslümanların hayatlarının her safhasında var olması, günümüze kadar değişmeden ulaşabilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in uyguladığı ve Müslümanların Kur'an'ı bu oranda özümsemesini sağlayan tedrici eğitim metodu, gelecek nesillerin yetiştirilmesinde bizim için önemli ipuçları taşımaktadır.⁴²

³⁶ Şehmus Demir, *Kur'an'ın 'Yeniden Yorumlanması' Düşüncesinin Batıyla Münasebet Bağlamında Ele Alınışı* (Doktora Tezi, Erzurum 2002), 144.

³⁷ Dücane Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 145.

³⁸ Sabûni, *et-Tibyân fi ulûmi'l-Kur'an*, 19-24.

³⁹ Süyûtî, *el-İtkân fi-'ulûmi'l-Kur'an*, 58; Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*, 75-78; Kondi, *Kur'an'da Tedricilik*, 10; Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü*, 164-173; Fatih Tiyek, "Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü", *Günümüz Tefsir Problemleri*, Editör: Ali Karataş vd. (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 87-88.

⁴⁰ el-Hicr 15/9.

⁴¹ Tahsin Görgün, "Kur'an: Vahyin Özü", *İslam'a Giriş -Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar-*, Editör: Bünyamin Erul (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 57.

⁴² M. M. el-A'zami, *Kur'an Tarihi*, çev. Ömer Türker-Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 91-95, 105-262.

Sahabe-i Kiram, hayatlarının her alanına yansımış olan Kur'an'a ve İslam'a hizmet için, eğitim faaliyetlerine aralıksız devam etmiştir. Onlar, Allah'ın kitabına ve peygamberine bağlılıklarıyla Mekke'deki baskı ve işkencelere sabretmiştir. Sahabe-i Kiram hicretten sonra da Medine'de sorun yaşamamak için Mekke yakınındaki kabilelere tebliğde bulunmuştur. En yakından başlayarak, insanların gönülleri fethedilerek, muhatabın seviyesine göre; zamanın, mekânın ve şartların gereği dikkate alınarak, halka halka ilerletilen tebliğ hareketi, kısa sürede üstün bir başarı sağlamıştır. Kısa sürede Kur'an'ın içselleştirilmesini ve sahabenin değişim ve dönüşümünü sağlayan bu üstün başarının sebebi; Hz. Peygamber'in Kur'an'ın izinde takip ettiği eğitim ilkeleri ve tedrici metodu uygulamasıdır. Önemli olan amaca giden yolda samimiyetle, sabırla, merhalelerine riayet ederek, yılmadan ilerlemektir. Hedefe giden yolda merhalelere dikkat etmemek, yeni doğmuş bir bebekten koşmasını beklemek gibidir. Günümüzde modern toplumların halkını iyi vatandaş olmaları için eğitime ve yönlendirme konularındaki çabaları istenilen oranda başarı sağlamamıştır. Başarılı olmak için Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in davetindeki merhaleleri iyi anlamak gerektiği ortaya çıkmaktadır.

2.TEDRİCİ METOT VE KUR'AN-I KERİM

Bu konu başlığımız altında ilk olarak tedric kavramı ile Kur'an 'ın tedricen nüzûlünün hikmetleri zikredilecektir. Daha sonra tedrici metotta zaman, mekân ve muhatab unsuru ile tedrici metodun anlaşılmasında Mekki ve Medeni ayetlerin rolü, Kur'an ayetleri bağlamında ele alınmaya çalışılacaktır.

2.1. Tedric Kavramı

Tedric: Arapçada “de-ra-ce” kökünden türetilmiş tef'il kalıbında mastar bir kelimedir. De-ra-ce fiili yavaş yavaş yürümek, yola devam etmek, binayı kat kat yapmak, merdivende basamak basamak yükselmek, katlamak, sarmak, dörmek, rulo yapmak, bir şeyi bir şeye yaklaştırmak gibi lügât manalarını içermektedir. Bir kimseyi bir işe yavaş yavaş yaklaştırmak, işin aşamalarla ağırlaştırılması, bir şeyin en üst seviyeye çıkarılma çabası, bireyin meslek veya sanatında istenen seviyeye gelmesi için yeterli miktarda staj görmesi, bireyin çocuğunu eğitirken adım adım ilerleterek geliştirmesidir.⁴³ Kur'an-ı Kerim'de geçen “de-ra-ce tün” (çoğ.

⁴³ Ebu'l-Hüseyin Ahmed İbn Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm M. Harûn (Dar el-Fikr, 1979), 2/275; Cemalüddin Muhammed el-İfrikî İbn Manzûr, *Lisânü'l- 'Arab* (Beyrut: Dar es-Sadr, ts), 2/266; Râğıb el-İsfahânî, “drc”, *el-Mufredât fi-ğaribi'l-Kur'an*, 310; Muhammed b. Ya'kub el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, nşr. Muhammed Na'im el- 'Arkusûsî (Beyrut: 2005), 188; Durmuş Arslan, *Metodolojik Yönden Kur'an'ın Tedriciliği* (Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1999), 19, 20.

de-ra-cât) kelimesinin⁴⁴ genellikle yüksek bir mertebe, makam, mevki, rütbe, mükâfat ve üstün tabakalar anlamında olduğu görülmektedir.⁴⁵ Tedric, teşrî yöntemi olarak; hükümlerin inzâl süresince bireysel ve toplumsal olgular dikkate alınarak zamana yayarak, yavaş yavaş, peyderpey konulmasını ifade eder.⁴⁶ Tedric kelimesi kendi ismiyle Kur'an'da geçmese de, Kur'an'ın tedrici metodu dikkate aldığı görülmektedir. Gerek Hz. Peygamber'in kalbinin desteklenmesi, gerekse tekliflerin muhatabın taşıyabileceği oranda; namaz, sadaka, oruç şeklinde tedricen vaz' edilmesi bu gerçeği yansıtmaktadır.⁴⁷

İstenen hayat tarzını aşılama için Kur'anî bir metot olan tedric, birey ve toplum açısından psikolojik ve sosyolojik yapı elverişli hale geldikten sonra bilgiyi; adım adım basitten zora doğru, bilinenden bilinmeyene ilkesiyle, muhatabın akli seviyesine göre, sabırla belli bir süreçle, doğru zamanda, doğru üslûpla, doğru zemine oturtmaktır. Tedric, Kur'an'ın Hz. Peygamber'e zaman içerisinde değişen ve gelişen şartlar dikkate alınarak vahyolması, hükümlerin merhalelerle hayata geçirilmesidir.⁴⁸ Çünkü Kur'an'da bir konunun değişik aşamalarıyla ilgili olarak birden çok hüküm yer almaktadır. Hükümler zamana, mekâna ve duruma göre değişebilir.⁴⁹ Zamanın, mekânın ve şartların değişmesiyle maslahat esas alınarak değişen bazı şer'î hükümleri örnek alan sahabe ve âlimler de hüküm verirken bu hususları göz önünde bulundurmuştur.⁵⁰

Her aşaması sosyo-psikolojik açıdan tamamlayıcılık niteliği taşıyan tedric,⁵¹ bir bebeğin konuşma eylemini aşama aşama gerçekleştirmesi gibidir. Ses çıkarmayla başlayan sürecin akabinde harfler ve heceler gelmektedir. Nihayet yeterli olgunluğa erişince, konuşma eylemi gerçekleşmektedir. Yani insan bir şeyleri yapabilir kabiliyete bir anda değil, yaratılışı gereği belli merhalelerle erişebilmektedir. Bu, sünnetullah gereği insanın fitratında var edilen tedriciliktir. Allah, insanı ilk önce topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra uzuvları (önce) belirsiz, (sonra) belirlenmiş canlı et parçasından (uzuvları zamanla oluşan ceninden) yaratandır. Allah, dilediği bir müddet insanı rahimlerde beklettikten sonra da bebek olarak

⁴⁴ Âl-i İmrân 3/163.

⁴⁵ Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* (Kahire: 1955), 1/246.

⁴⁶ Talip Türkan, "Tedric", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Şubat 2023), 40/265-267.

⁴⁷ Subhi es-Salih, *Meâlimü's-şer'iati'l-islamiyye* (Beyrut: Dâr el-İlmi Melayyin, 1982), 135-139.

⁴⁸ Ahmet Önkâl, *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017), 204-205.

⁴⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l muvakkı'in 'an rabbi'l- 'alemîn* (Suudi Arabistan: Dâr el-Cevzi, 1423), 3/5-7.

⁵⁰ Muhammed Mustafa Şelebi, *Tâliu'l-Ahkâm* (Ezher: 1947), 315-320.

⁵¹ Türkan, "Tedric", 40/265.

yeryüzüne gelişini irade buyurandır. Allah, güçlülük çağına ulaşması için insanı büyüten, sonra kimini vefat ettiren, kimini de ömrünün bir şey bilmez çağına kadar yaşatandır.⁵²

Tedric, amaca giden yolda haiz olunan sosyo-psikolojik duruma göre teenni ile sabır ve süreklilik esasıyla hareket etmektir. Tedricin her aşaması örülen duvarın tuğlaları gibi, bir sonraki adım için birer basamaktır. Bir bütünün parçalarını itina ile yerli yerine koymaktır.

İslam'ın bir hayat tarzı olarak benimsenmesinde, bireylerin ibadet hükümlerini işlevsel olarak uygulayabilmesinde tedriciliğin etkin rolünden bahsetmek mümkündür. Buna göre arzu edilen hedefi usulsüzce, bir anda, doğaçlama değil; belli bir düzenle, plânlı, programlı, adım adım, yeterli olgunluğa eriştikten sonra gerçekleştirmektir.

2.2. Kur'an'ın Tedricen Nüzûlünün Hikmetleri

Kur'an-ı Kerim'in bir anda değil de belli bir zaman zarfında, zamanı ve zemini, muhatabı, olay ve olguları dikkate alarak tedricen nâzil olmasının birçok hikmet ve faydaları bulunmaktadır.⁵³ Teorik kuralların pratik olarak hayata aktarılmasında herhangi bir sorun veya tıkanıklığın yaşanmaması; insanların uyum içinde yeni kurallara adapte olması için zamana yayarak, belli bir süreçle, yavaş yavaş tedrici metotla eğitilmesi gerekmektedir. Bireyin karakterinde yer etmiş adetleri bir anda terk etmeye zorlanması, muhatabı sıkıntıya sokacaktır.⁵⁴

*“İnkâr edenler: Kur'an ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi? dediler. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça indirdik) ve onu tane tane (ayırarak) okuduk.”*⁵⁵

Yüce Allah, insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak, dünya ve ahiret saadetlerini gerçekleştirmek için gönderdiği Kur'an'ı, bir anda değil fitratıyla uyumlu olan tedrici metotla peyderpey göndermiştir. Kur'an, insanları İslam'a davet ederken onların içinde bulunduğu ortamı dikkate almıştır. O, İslam davetini tedrici metotla, aşamalı olarak herhangi bir reaksiyona meydan vermeden belli bir uyumla gerçekleştirmiştir. Kur'an, Mekke'de nâzil olan ilk ayetlerde muhatabına kâinattan delillerle bir olan Allah bilincini vermekte, kendi yanlış inançlarının anlamsızlığını göstermektedir. Ardından muhatap, aşamalı olarak istenilen istikamette eğitime devam edilmektedir. Bu uzun ve çetin mücadele sırasında Allah, ihtiyaca

⁵² el-Hac 22/5.

⁵³ Adnan Muhammed Zerzûr, *Ulumü'l-Kur'ân medhal ila tefsiri'l-Kur'ân ve beyânu i'cazih* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981), 74/460.

⁵⁴ İbrahim b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, nşr. Abdullah Draz (Beyrut: 1996), 2/93-94.

⁵⁵ el-Furkân 25/32.

binaen Hz. Peygamber'e ayet göndermiştir. Hz. Peygamber de muhatabını tevhid dinine davet ederken Kur'an'ın vahyedilişine paralel olarak hareket etmiştir. Muhatabını manen ve zihnen bu şerefli davete hazır hale getirdikten sonra; siyasi, sosyal, kültürel, hukukî ve ahlâkî değişim ve gelişimleri zamana yayarak yavaş yavaş aşamalarla gerçekleştirmiş, muhatabın hayatında uygulamasını kolaylaştırmıştır.⁵⁶

Vahyin nüzûlünün gelişen olaylar doğrultusunda canlı tutulması Hz. Peygamber'in kalbine daha güçlü etki ederek mutmain olmasını, iradesinin güçlenmesini sağlamıştır.⁵⁷ Kur'an'ın gerek tedrici nüzûlü, gerekse Hz. Peygamber'in görevini daha iyi yerine getirmesi için diğer peygamberlerin tebliğ metotlarının, çektikleri sıkıntıların ve tevhid mücadelelerinin, peyderpey nâzil olan ayetlerin, yeri geldikçe gereken ibret dersleriyle birlikte anlatılması O'nun teselli olmasına, hak davasında azim ve inancının artmasına vesile olmuştur.⁵⁸

Bir hükmün belli bir sebeple aşamalı olarak sevk edilmesinin, onun anlaşılmasını kolaylaştırdığı ve toplumsal yaşamdaki etkisini arttırdığı bilinmektedir.⁵⁹ Kur'an'ın ilk inen ayetlerinin muhatabın inanç ve ahlaklarının düzelmesini öncelemesi ve bu doğrultuda nâzil olması; kalplerinin iman nuruyla ihyası ve ahiret inancıyla otokontrollerinin sağlanması, ibadet şuurunun uyanması noktasında büyük önem taşımaktadır. Kalbi fethedilen muhataba ibadet şuuru kazandırdıktan sonra şer'i kuralların tedricen vaz' edilmesi, bireylerin emredilenleri içselleştirerek kolayca yapabilmesini sağlamıştır. Mesela bu sebeple aşamalı olarak hicretten önce namaz, hicretin ikinci senesinde oruç ve zekât, hicretin altıncı yılında ise hac farz kılınmıştır.⁶⁰

Yüce Allah, tedrici metodu Kur'an'da zikretmeden önce insanoğlunun fitratında yaratmıştır.⁶¹ Kendisine vahyettiği Kur'an ile de fitratına uygun en güzel eğitimi insanoğluna sunmuştur:

*"(Resulüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et! Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidayete erenleri de çok iyi bilir."*⁶²

⁵⁶ Muhammed b. Lütü es-Sabbağ, *Buhûs fi ulûmi 't-tefsîr* (Beyrut: Mektebetü İslam, 1988), 238-243.

⁵⁷ Zerkeşi, *el-Burhan fi ulumi 'l-Kur'an*, 1/231.

⁵⁸ Sabûni, *et-Tibyân fi ulûmi 'l-Kur'an*, 35-37.

⁵⁹ Türcan, "Tedric", 40/265-267.

⁶⁰ Sabûni, *et-Tibyân fi ulûmi 'l-Kur'an*, 37-38.

⁶¹ el-Hac 22/5.

⁶² en-Nahl 16/125.

Kur'an-ı Kerim'in nüzûlündeki amaç ve nâzil olduğu ortam, tedrici metodun uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Çünkü Hz. Peygamber'in gönderildiği coğrafya tek düze değildi. Irkları, cinsleri, kültürleri ve kimlikleri birbirinden farklı olan insanların yaşadığı yerlerdi.⁶³ Bu sebeple Kur'an, nâzil olduğu ortamın ve muhatapların ihtiyaçlarına binâen peyderpey nâzil olmuştur. Hz. Peygamber de Kur'an'ı tebliğ ederken muhatabının dilini, mizacını, aklî seviyesini gözeterek hareket etmiştir.

Nüzûlün toplumsal sorunlara çeşitli açılardan çözüm üretmesi⁶⁴ ve tebliğde takip edilen süreç, muhatabın bir sistem dâhilinde tedrici metotla eğitilmesi; istendik davranışlar kazanması açısından incelikler barındırmaktadır. Kur'an-ı Kerim, özelde Mekke toplumunu, genelde bütün insanları, cehaletten kurtarıp, kendisinin öngördüğü hedeflere ulaştırmak amacıyla, düzenli bir eğitim faaliyeti başlatmıştır. İnsanı ve toplumu evrensel doğrularla eğitime amacında olan Kur'an'ın, yine evrensel nitelikli eğitimin ilke ve metotlarını uygulaması, hedef kitlesinin istenilen istikamete tedricen ilerletilmesi, çok kısa bir sürede üstün bir başarının sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Kur'an, döneminin yaşanmışlıklarından soyut bir şekilde nâzil olmamıştır. O, değişik olay ve olgulara, problemlere, değişik ilişkilere tanıklık edip ışık tutmuş, yol göstermiş, çözüm üretmiştir. Kur'an-ı Kerim, özellikle Ahzâb Sûresi, Nur Sûresi, Hucurât Sûresi, Mâun Sûresi gibi surelerle, toplumsal nitelikli sorunlara çözüm üretmiş yeni düzenin inşasına sağlıklı bir geçiş sağlamıştır.

Her bireyin, özelde Mekke müşriklerinin, tereddüt geçirmeden yavaş yavaş yeni dinin ritüellerine alıştırılarak geçirilmesinde, bizim için ideal toplumu inşa ederken muhatap olacağımız kişilerin eğitilmesinde örnek alacağımız ipuçları mevcuttur. Çünkü bireylerin yeni tanıştığı bir bilgiyi hayatının her alanına yansıtması, hayat tarzı olarak benimsemesi, karakter haline getirip içselleştirmesi ancak belli bir süreçle gerçekleşebilmektedir. “Ben Müslümanım” veya “dinim İslam” diyen her bireyin, bu kelimelerin içeriğini az veya çok bilmesine rağmen, bunların gereğini yerine getirme konusunda çaba sarf etmemesi ve edinmiş olduğu bilginin sadece aklının içinde bir alanı işgal etmesi, İslam'ı içselleştiremediğini göstermektedir. Bireylerin özellikleri esas alınarak, seviyelerine göre eğitilmeleri, aktarılanları özümseyerek, zorlanmadan hayata geçirmelerini sağlayacaktır. Özellikle şehir merkezlerinde dini, dili, ırkı, cinsiyeti, yaşı, eğitimi, sosyo-ekonomik durumu birbirinden farklı karmaşık bir muhatap

⁶³ Zeki Tan, “Farklı Karakterlerin İnşasında Mescid-i Nebevî'nin Fonksiyonu”, *Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerinin Rolü*, Editör: Mustafa Sürün (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019), 183.

⁶⁴ el-Hucurât 49/6, 9, 11, 12.

kitlesiyle karşı karşıya kalan eğitimcilerin⁶⁵ eğitimde tedrici uygulamalara riayet etmeleri kaçınılmaz bir gerçektir.

Hiz. Peygamber'in tıpkı mükemmel bir binanın aşamalı inşaatı gibi, muhatabının seviyesine ve durumun şartlarına göre, azar azar sabırla tebliğde bulunması, "*Cahiliye toplumu*" diye anılan bir topluluktan "*Asr-ı saadet*" toplumunun zuhur etmesini sağlamıştır. Ayrıca toplumdaki bu tedrici ilerleme ve mesajdaki değişim de doğru orantılı olmuştur.⁶⁶

Kur'an'ın tedrici nüzûlünün hikmet ve faydalarını maddeler halinde şöyle özetlemek mümkündür:⁶⁷

-Kur'an'ın olay ve olguları dikkate alarak peyderpey nâzil olması; onun beşer sözü olmadığına, i'cazına, daha önce düzenlenip yazılmadığına delildir.

-Kur'an, peyderpey nâzil olduğu için muhataplarınca kolay anlaşılıp ezberlenmiş, günlük hayata geçirilirken de zorluk yaşanmamıştır. Teşri'in tedrici nüzûlü muhatabın yeni dinin esaslarını içselleştirerek rahatlıkla uygulamasına imkân sağlamıştır.

-Kur'an'ın müneccimen nâzil olması vesilesiyle; ifk hadisesinde olduğu gibi toplumda zuhur eden hadiselerden kaynaklı problemlere yerinde ve zamanında çözümler üretilmiştir. Problemlerin, hata ve kusurların büyümeden düzeltilmesi sağlanmıştır.

-Vahyin tedrici nüzûlü; yetimler, ganimetler ve ruh hakkında sorulan sorularda olduğu gibi, mü'minlerin sorularının ve inanmayanların soru, ihtiyaç ve şüphelerinin ihtiyaç duyulan zamanda ayetlerle cevaplanması sağlamıştır.

-Vahyin zamana yayılarak bir süreçle nâzil olması, Hiz. Peygamber'in tebliğ görevinde karşılaşacağı zorluklar karşısında Allah ile bağının tazelenmesini, manevî gücünün artmasını, moralinin düzelmesini ve yaşadıklarına karşı mukavemetinin artmasını sağlamıştır.

Kısaca ifade etmek gerekirse; cahiliye adetlerinin kökünden kazınması, insanların Kur'an'ın öncülüğünde Peygamber vasıtasıyla eğitilmesi için tedrici metot elzemdi. Toplumun vahye olan ilgisinin canlı tutulması, Hiz. Peygamber'e olan bağlılığın vefatına kadar sürmesini sağlamıştır. Hükümlerdeki tedrici metot, toplum hayatındaki önceliklerin tespiti Kur'an'ın hayata geçirilmesini kolaylaştırmıştır. Vahye karşı düşmanlık besleyenlere zaman tanınması da

⁶⁵ Doğan Karacoşkun, "Din Görevlilerinin Bireylerin Dini Görünüşlü Kişisel ve Sosyopsikolojik Problemlerine Katkı Sağlayabilme Yolları", 1. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), Editör: Mehmet Bulut (Ankara: DİB Yayınları, 2008), 2/144.

⁶⁶ Tiyek, *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü*, 160-163.

⁶⁷ Zerkür, *Ulumü'l-Kur'an medhal ila tefsiri'l-Kur'an ve beyânu i'cazih*, 74-80; Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, 102-113.

gönüllerinin kazanılmasına vesile olmuştur.⁶⁸ Bahaneleri olmasın diye insanlara müjdeleyici ve sakındırıcı peygamber gönderen, izzet ve hikmet sahibi Allah, bizler için kolaylık dilemiştir.⁶⁹ Kendisine tedricen gönderilen Kur'an ile en mükemmel şekilde eğitilmiş olan Hz. Peygamber'e Rabbin yoluna hikmet ve güzel öğüt ile tebliğ etmesi emredilmiştir.⁷⁰ Hz. Peygamber de insanlara en güzel örnek olmuş, en hayırlı ümmeti sabır ile tedricen eğitmiştir.⁷¹ Sahabe-i Kiram'ın İslam'ı kısa sürede bu oranda özümsemesi de tedrici yöntem ve Hz. Peygamber'in örnekliğiyle gerçekleştirilmiştir.

2.3. Tedrici Metotta Zaman, Mekân ve Muhatap Unsuru

Kendisine iyilik ve kötülük kabiliyeti verilmiş insanı, kainattaki muazzam döngü ile düşünerek ibret almaya, Allah'ı bulmaya ve ahirete imana davet eden Kur'an, insanın kendi tercihiyle doğru yola erişmesini nefsinin kötülüklerden arındırarak kurtulmasını emretmektedir.⁷² Böylece arzu edilen birey profili Mekke'de inşa edilmekte, Medine'de nâzil olan çeşitli dini ve içtimâî hükümlerle de yeni toplum düzeni kurulmaktadır.

Bütün zamanlarda geçerli nitelikli eğitimin özelliklerini içinde barındıran evrensel Kur'an, zaman, mekân ve muhatap faktörünü dikkate alarak gerek onaylamadığı ahlâkî değerlerin kaldırılmasında gerek emir ve yasakların hayata geçirilmesinde tedrici metodu esas almıştır. Muhatap ve ortamın değişen özelliklerine göre Mekke'de nâzil olan ayetler ile Medine'de nâzil olan ayetler arasında muhteva, üslûp ve teklifte değişim olduğu görülmektedir. Nâzil olan ayetlerin Mekke'de mi yoksa Medine'de mi nâzil olduğunu bilmek, bu değişimin ruhunu anlamamıza, nâsih-mensûh bilgisi ve teşrî tarihini bilmemize de katkıda bulunacaktır.⁷³ Bu bağlamda müfessirlerimizin Mekkî ve Medenî ayetler üzerinde yaptıkları değerlendirmeleri zikretmek faydalı olacaktır.

Mekkî ve Medenî ayetler konusunda müfessirler üç farklı görüş beyan etmişlerdir.⁷⁴

⁶⁸ Abdulhamit Birişik, "Kur'an-ı Kerim'i Bilmek", *İslam'a Giriş -Gençliğin İslam Bilgisi-*, Editör: Hayati Hökelekli (İstanbul: DİB Yayınları, 2007), 107-108.

⁶⁹ Bk. el-Bakara 2/185; en-Nisâ 4/165.

⁷⁰ en-Nahl 16/125.

⁷¹ Bk. Âl'î İmran 3/110; el-Ahzâb 33/21.

⁷² Bk. el-Enbiyâ 21/22; el-Fâtır 35/3; Sâd 38/29; ez-Zümer 39/41; eş-Şems 91/8, 9.

⁷³ Sabûni, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'an*, 19-24.

⁷⁴ Süyutî, *el-İtkân fî- 'ulûmi'l-Kur'an*, 21- 22; Ayrıntılı bilgi için bk: Kondi, *Kur'an'da Tedricilik*, 18; Mehmet Paçacı vd., *Kur'an ve Hadis İlimleri*, ed. Mehmet Paçacı-İsmail Hakkı Ünal (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2009), 128-129; Mehmet Ümütlü, *Din Hizmetleri Alan Bilgisi Kitabı* (Ankara: Yedi Beyza Yayınları, 2020), 11.

Birincisi: Hicret dikkate alınarak yapılan ayırım: Meşhur olan bu görüşe göre hicretten önce nâzil olan ayetler Mekkî, hicretten sonra nâzil olan ayetler de Medenî sayılmıştır. Buna göre; hicretten sonra Medine dışında veya Mekke’de nâzil olan ayetler de Medenî sayılmıştır.

İkincisi: Vahyin nâzil olduğu mekân dikkate alınarak yapılan ayırım: Mekke’de Mina, Arafat ve Hudeybiye gibi Mekke’ye tabii olan bölgelerde nâzil olan ayetler Mekkî, Medine ve yakınında, Bedir ve Uhud gibi Medine’ye ait yerlerde nâzil olan ayetler Medenî sayılmıştır. Yolda, seferlerde nâzil olan ayetler bu ayırıma dâhil edilmemiştir.

Üçüncüsü: Muhataplar dikkate alınarak yapılan ayırım: Mekkelilere hitap eden ayetler Mekkî, Medinelilere hitap eden ayetler Medenî sayılmıştır. Bu ayırıma rağbet edilmemiştir.

2.4. Tedrici Metodun Anlaşılmasında Mekkî ve Medenî Ayetlerin Rolü

Hiz. Peygamber’e vahyolunan emir ve yasaklar, daha sonraki düzene geçiş, belli bir usûl çerçevesinde, uyumla kademelendirilmiştir. Mekke’de nâzil olan ayetlerde, arzu edilen değerlerle bezenmiş insan profilinin oluşturulduğu adil topluma zemin hazırlandıktan sonra, bireylerin ve toplumun şartları dikkate alınarak alıştırma alıştırma, ani değil, yavaş yavaş, belli bir metotla, tedricen Medine dönemindeki daha somut olan hukuki düzenlemelere geçilmiştir. Bu içi kirle dolu bir kaba, içindekileri boşaltmadan hayat suyu eklemek gibidir. Hayat suyunun faydalarından istifade etmek için, suyun kirlerle buluşmasının engellenmesi, kirlerin izale edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde kaba, içindeki kirler boşaltılmadan, eklenen hayat suyu da kirlenecek ne kadar faydalı olursa olsun, kendi özünü yansıtamayacaktır. Bu gerçeği gözetken ilahi irade, ilk nâzil olduğu “cahiliye toplumu”nu her açıdan arındırmayı öncelemiştir. Mekke’de hayırlı toplumun gerçekleşebilmesi için, eşitlik, adalet, barış, vefa, îsar, hoşgörü gibi evrensel ilkeler nâzil olmuştur. Mekke’de nâzil olan evrensel ilkeler, Medine’de nâzil olacak ilkelerin temelini teşkil etmiştir. İlahi irade Medine’de nâzil olacak yasaları, Mekke’de nâzil olan genel ilkeler üzerine inşa etmiştir.

2.4.1. Mekkî Ayetlerin Rolü

Çalışmamızın bu kısmında Mekkî ayetler ve özellikleri bağlamında; değişen zaman, mekân ve muhatap ekseninde ilahi iradenin ilahi vahyi; muhteva, üslûp ve tekliflerindeki değişikliğine dikkat çekilmektedir.

Mekke dönemindeki tedrici değişim aşağıda üç kategoride irdelenecektir:

1. Muhteva Açısından:

Yüce Allah putperestlere, öldükten sonra dirileceğine inanmayan bireylere; adaletin gözetilmediği, kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğü,⁷⁵ içki, kumar, faiz gibi bireysel ve toplumsal felaketlere sebep olan kötü alışkanlıkların yaygın olduğu bir ortamda Kur'an'ı indirmiştir.

Yine O, Kur'an'ı; kitaptan ve imandan habersiz insanlara, helal ve haramı apaçık bildiren nitelikte, hikmetle, insanları uyarmak, inananlara öğüt vermek, insanların ve toplumun ıslahı için maneviyatlarını düzeltmek üzere dosdoğru yol rehberi olarak, anlasınlar diye Arapça lisanıyla göndermiştir.⁷⁶

Kur'an ile Mekke'de muhataplara ilk olarak bir ve tek olan Allah inancı benimsetilmeye çalışılmış, bu minvalde ayetler nâzil olmuştur. Bu bağlamda vahye dayalı bütün kitapların aynı kaynaktan beslendiğine de dikkat çekilmiştir.⁷⁷ Çünkü ilahi dinlerin hepsinin temelinde tevhid inancını oturtmak amaçlanmıştır. Hayatın her safhasında dini, siyasi, içtimai her alanda Allah'a ortak koşulmaması emredilmiştir. Çünkü ancak bir olan Allah'a iman edenlerle hedeflenen "hayırlı ümmet"⁷⁸ gerçekleştirilebilecektir.⁷⁹ Tevhide dayalı, İslami ilkelerin esas alındığı bir toplum için öncelikle insanların akıl ve vicdanlarının başka ilahlardan arındırılması gerekmektedir. Amacı ideâl toplumu inşa etmek olan İslam da insanı evvela kula kul olmak acziyetinden kurtarmayı hedeflemiştir.⁸⁰

Mekkî ayetlerde itikadi konulardan, ibret alsınlar diye daha önceki kavimlerin hayatlarından, Allah'a ortak koşanların inançlarındaki tutarsızlıklarından, evrensel olan insani ve ahlâki erdemlerden sözedilmiştir.⁸¹

İnsanı yeryüzü halifeliliğiyle şereflendiren Allah, Mekke'de kemik yığını haline geldikten sonra dirilebileceklerine inanmayan Mekke müşriklerine ilk yaratılışlarına bakmalarını, ölü toprağın yeniden canlandırılmasından, gecenin ardından yeni hayata muştı olan gündüzden ders çıkarmalarını, kendilerinden önce gelip geçmiş nice kavimlerden ibret almalarını, bir çılgılık ile gelecek hesap gününü hatırlatan ayetler göndermiştir.⁸² Yaptıkları günahlardan vazgeçmeleri için kendilerine mühlet verildiği vurgulanan Mekkeli muhataplara, kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek O günde kurtuluşa erenlerden olmaları için, namazdan

⁷⁵ et-Tekvîr 81/8.

⁷⁶ Bk. el-A'râf 7/2; Fussilet 41/44; eş-Şûrâ 42/52; ez-Zuhruf 43/3, 4; ed-Duhân 44/2; et-Tekvîr 81/28.

⁷⁷ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe ve Meal Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 465.

⁷⁸ Âl'î – İmrân 3/110.

⁷⁹ Seyyid Kutup, *Yoldaki İşaretler*, trc. Abdi Keskinsoy (Pınar Yayınları, 2011), 55-65.

⁸⁰ Kutup, *Yoldaki İşaretler*, 114/240.

⁸¹ Birışık, "Kur'an-ı Kerim'i Bilmek", 117.

⁸² Bk. el-Furkân 25/38, 39; Fâtır 35/16, 44; Yâsin 36/31, 33, 37, 52, 53, 77-79; es-Sâffât 37/16, 19, 20.

Allah’a yaklaştıran secdeden, kız çocuklarının utanç mevhumu olmadığından, manevi olarak hicrete hazırlansınlar diye geçmiş peygamberlerin ve onlara tabii olanların hicret etmelerinden söz edilmiştir.⁸³

Mekke döneminin sonlarına doğru Hz. Peygamber’in insanüstü güçlere sahip olmadığından, kendisine vahyedilene uyduğundan, Müslümanların bireysel ve toplumsal işlerini şurayı esas alarak yapmalarından⁸⁴ söz edilmektedir.⁸⁵

2. Üslûp Açısından:

Mekke’de nâzil olan ayetlerde, Ey insanlar! diye genel bir hitap ve ağırlıklı olarak huruf-u mukataa, soru edatları, yemin gibi dikkat çekici ifadeler kullanılmıştır.⁸⁶ İman ve tevhid inancı ayetlerin tümüne yayılmıştır. Kısa ve nazma yakın bir usulle nâzil olmuş olan Mekki ayetlerde; canlı, hareketli, vurgulu bir üslûp hâkimdir.⁸⁷ Cennet ve cehennem manzaraları⁸⁸ Mekke toplumunun günlük yaşantılarında bildiği, hayatlarında önemseddiği tasvirlerle resmedilmiştir.⁸⁹

Kur’an-ı Kerim Mekke’de, çifte ve teke, karardığı zaman geceye, ağardığı zaman gündüze, gökyüzüne, erkeği ve dişiye yaratana yemin ederek; devenin yaratılışına, yeryüzünün nasıl yayıldığına, göklerin nasıl yükseldiğine, dağların nasıl dikildiğine dikkat çekerek muhataplarının anlayacağı, etkileneceği bir üslûpla hitap etmiştir.⁹⁰

Mekke müşrikleri, topraktan yeşil otu çıkaran, sonra da onu kapkara bir sel artığına çeviren⁹¹ ayetleriyle rabbini yoktan var ettiği, öldükten sonra da tekrar diriltebileceğine ikna edilmeye çalışılmıştır. Her şeyi heva ve heveslerine göre yapan Mekke toplumuna, insanın başıboş yaratılmadığı, yapmakta olduklarının gözlendiği ve yazıcılarca kaydedildiği amellerinden müteşekkil defterlerinin mevcut olduğu bildirilmektedir.⁹² Oto-kontrollerinin gerçekleşmesi amacıyla kendilerine ceza gününü bilip bilmedikleri sorulan Mekke

⁸³ Bk. Hûd 11/81; en-Nahl 16/57-59, 61; el-Hicr 15/65; Tâhâ 20/ 77; el-Ankebût 29/26; Fâtır 35/45; Yâsin 36/54; ez-Zuhruf 43/17; el-A’lâ 87/14, 15; el-Alak 96/19.

⁸⁴ el-En’âm 6/7, 9; eş-Şûrâ 42/38.

⁸⁵ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2005), 113-116.

⁸⁶ Bk. Yûsuf 12/1; Tâhâ 20/1; el-İnfîtâr 82/6; eş-Şems 91/1; el-Asr 103/1; el-Fil 105/1; el-Mâûn 107/1.

⁸⁷ el-Kevser 108/1, 2, 3.

⁸⁸ el-Vâkıa 56/15-44.

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Kondi, *Kur’an’da Tedricilik*, 17-20; Paçacı vd., *Kur’an ve Hadis İlimleri*, 128-130; Yusuf el-Karadâvi, *Kur’an-ı Anlamada Yöntem*, çev. M. Nurullah Aktaş (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015), 508-509.

⁹⁰ Bk. et-Târik 86/1; el-Ğâşiye 88/17- 20; el-Fecr 89/3; el-Leyl 92/1, 2, 3.

⁹¹ el-A’lâ 87/4, 5.

⁹² Bk. el-Furkân 25/43; el-Kıyâmet 75/36; el-İnfîtâr 82/2, 11; el-Mutaffifin 83/9; et-Târik 86/1.

toplumuna,⁹³ günaha dalanların yok saydığı, çocukların saçlarının ağardığı kimsenin kimseye bir şey yapamayacağı kıyametin yaşanacağı vurgulanmıştır.⁹⁴ Onlara, iyilerin cennete kötülerin cehenneme gideceği gerçeği haber verilmiştir.⁹⁵ Kur'an ayetleri, sözlü geleneğin geliştiği Mekke toplumuna onların hem gönüllerine hem de kulaklarına etki edecek şekilde, şiirsel bir üslûp ve mû'ciz ifadelerle nâzil olmuştur.

Kur'an, inanç problemi olan Mekke toplumunu kâinattan tedrici delillerle bir olan Allah'a ve ahirete imana davet edip, inançlarını sağlam bir temele oturtmuştur. Yeri ve göğü hikmetle yaratan Yüce Allah, kendinden başkasına dayananların halini, acziyetleri dolayısıyla yuva yapan örümceğin yuvasına benzeterek ve günahları dolayısıyla suçüstü yakalanan kavimlerden bahsederek Mekke müşriklerine, anlasınlar diye misaller vermiştir. Yüce Allah'ın yeri ve göğü, güneşi ve ayı yarattığına, gökten yağmur yağdırıp yeryüzüne hayat verenin kendisi olduğuna inanan ve buna rağmen Allah'a ortak koşan Mekke müşriklerinin çelişkili inançlarını, güvensiz dayanaklarını, onlara anlayabilecekleri benzetmelerle tasvir etmiştir.⁹⁶

Mekke müşriklerinin bir olan Allah'a ve öldükten sonra dirilmeye inanmaları için kâinatın ve insanın tedrici yaratılışını içeren ayetler, kısa ve kendine has bir üslûpla nâzil olmuştur. Bu vesile ile gönüllerine İslam inancı yerleştikten sonra, bireylerin ileride vaz' edilecek emir ve nehiyleri benimseyip uygulaması kolaylaştırılmıştır.⁹⁷ Ölü toprağı yağdırdığı yağmur vesilesiyle yeniden yeşerten ve iç açıcı bitkiler var edenin kendisi olduğunu doğadan benzetmelerle resmeden Yüce Allah, ölüleri diriltmeye kadir olduğunu veciz bir şekilde ortaya koymaktadır.⁹⁸

Kur'an hitap ettiği üslûpla insanların aklî ve vicdanî melekelerini harekete geçirmiş, hakkı kabul etme noktasında feraset ve basiretini kullanmalarını sağlamıştır. Birey ve toplumu eğitmeye çalışan, tebliğ faaliyetlerini ifa eden davetçilerin de görevlerinde muvaffak olabilmeleri için; tebliğin muhteva ve yapısını, ilah, evren, beşer ve dünya tasavvurunu, muhatabın sosyo-psikolojik yapısını ve problemlerine çözüm üretme metotlarını, ilahi vahyin ekseninde iyi bilmesi gerekmektedir.⁹⁹

⁹³ el-İnfîtâr 82/17.

⁹⁴ Bk. el-Müzzemmil 73/17; el-İnfîtâr 82/19; el-Mutaffifin 83/12.

⁹⁵ el-İnfîtâr 82/13, 14.

⁹⁶ el-Ankebût 29/40, 41, 43, 44, 61, 63.

⁹⁷ Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 113-116.

⁹⁸ el-Hac 22/5, 6.

⁹⁹ Karadavi, *Kur'an-ı Anlamada Yöntem* 508.

“(Resulüm!) De ki: Göklerden ve yerden size rızık veren kimdir? De ki: Allah! O halde biz veya siz, ikimizden biri, ya doğru yol üzerinde veya açık bir sapıklık içindedir.”¹⁰⁰ ayetinde Kur’an, Mekke müşriklerinin yanlış yolda olduğunu kesin bir dille ifade etse muhatapta savunma mekanizmasının devreye girmesine inadının artmasına sebep olacaktır. Kur’an bunun yerine “Biz veya siz” ifadeleriyle, daha yumuşak sevgi yüklü bir üslûp kullanarak muhatabı olan Mekke müşriklerinin zihin ve gönül dünyalarına girmeyi hedeflemiştir.¹⁰¹ Bu bağlamda tebliğ faaliyetini icra eden eğitimcilerin de muhatapta arzu edilen değişim ve dönüşümün gerçekleşmesi için, Kur’an’ın uyguladığı tedrici metotla, muhatabını merkeze alarak hareket etmesi gerekmektedir.

3. Teklif Açısından:

Tevhid inancıyla yeni tanışmış, içki, kumar, faiz ve puta tapıcılığın yaygın olduğu, kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğü Mekke toplumunda nâzil olan ayetler ekseriyetle soyut ve genel niteliktedir.¹⁰² Mekke’de nâzil olan ayetlerle; inanç esasları, evrensel nitelikli ahlak kuralları ağırlıkta olmakla beraber ibadetler de şekillenmeye başlamıştır.¹⁰³

Mekke’de; Allah’ı bırakıp da birtakım putlara tapanları eleştiren Kur’an, okuma- yazma bilmeyen peygambere, Allah katından gönderilen vahye uyulmasını emretmiştir.¹⁰⁴ Kur’an, Mekke müşriklerini Allah’ın yeryüzünü ilk yaratmasından tefekkürle ahiret hayatını da yaratabileceğine inanmaya davet etmiştir.¹⁰⁵ Kur’an-ı Kerim imtihan olan dünya hayatında Allah’a dönüleceğine inanan, bu inançla kötü arzularına karşı koyan, doğruları ve yalancıları ortaya çıkaracağını sonunda kötülük yapanların yaptıklarıyla cezalandırılacağını bildirmiştir.¹⁰⁶

Yüce Allah, Mekke müşriklerinin inançlarına dair içine düştükleri çelişkiyi ayetlerle delillendirmiş; düşünerek, akıllarını kullanarak, bir tek kendisine iman etmelerini istemiştir. Mekke toplumunun önce ikna yoluyla teklifleri yapmaya hazır hale getirildikleri, Zuhurf Sûresindeki ayetlerde açıkça görülmektedir: “Andolsun ki, onlara gökleri ve yeri kim yarattı? diye sorsan; “Onları şüphesiz güçlü olan, her şeyi bilen Allah yarattı” derler. Gökteki İlâh da yerdeki İlâh da O’dur. O, hâkimdir, her şeyi bilendir. Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin mülkü kendisine ait olan Allah ne yücedir! Kıyamet saatini bilmek de O’na mahsustur.

¹⁰⁰ Sebe’ 34/24.

¹⁰¹ Karadavi, *Kur’an-ı Anlamada Yöntem*, 508-509.

¹⁰² Bk. en-Nisâ 4/29, 30, 31; en-Nahl 16/67; er-Rûm 30/39; ez-Zuhurf 43/22, 23; et-Tekvîr 81/8.

¹⁰³ Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 113-116; Ayrıntılı bilgi için bk: Seyyid Kutup, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2003), 5/151-162; Kutup, *Yoldaki İşaretler*, 55-65.

¹⁰⁴ Bk. el-Ankebût 29/17, 48; Yâsin 36/5.

¹⁰⁵ el-Ankebût 29/20.

¹⁰⁶ Bk. el-Kasas 28/84; el-Ankebût 29/2-6.

*Siz O'na döndürüleceksiniz. Allah'ı bırakıp da taptıkları putlar, şefa'at edemezler. Ancak bilerek hakka şahitlik edenler bunun dışındadır. Andolsun onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan elbette "Allah" derler. O halde nasıl (Allah'a kulluktan) çeviriliyorlar?*¹⁰⁷

İlahi irade, kötü alışkanlıkları benliklerinde yer edinmiş Mekke müşriklerinin istenilen değerlere sahip birer birey olması için tedrici metotla, teoriden pratiğe doğru hareket etmiştir. Mekke toplumuna nâzil olan ayetlerde hüküm içermekten çok ihtar etme, bilinçlendirme ve sevdirmeye hedeflenmiştir. İbadet ve muamelat konulu tekliflere Mekke'de geçen yaklaşık onüç yıllık sürenin son dönemlerinde sınırlı olarak değinilerek, yeni insan ve toplum profilinin inşası için bireylerde daha çok farkındalık oluşturulmuştur.

Hiz. Aişe'nin (ö.58/678) şu sözleri, Mekke döneminde inanç eksenli ayetlerin nüzûlünün sebebini açık bir şekilde göstermektedir: "...Kur'an'dan ilk nâzil olan ayetler, içeriğinde cennet ve cehennem tasvirlerinin bulunduğu mufassal surelerdir. İnsanlar peş peşe İslam'a girdikleri zaman haram ve helal konuları içeren sureler nâzil olmuştur. Eğer vahiy, ilk önce "içki içmeyin" ifadeleriyle indirilseydi, "biz asla içki içmeyi bırakmayız", ya da "zina etmeyin" şeklinde hüküm indirilseydi, "biz kesinlikle zinayı terk etmeyiz" derlerdi..."¹⁰⁸

2.4.2. Medenî Ayetlerin Rolü

Çalışmamızda Medenî ayetler ve özellikleri de Mekkî ayetler ve özelliklerinde olduğu gibi; muhteva, üslûp ve teklifler bağlamında irdelenecektir.

Amacı insanı cahilce yanlışlarından kurtarmak, hidayete erdirmek olan Kur'an, Allah'ın insan için uygun gördüğü doğma, gelişme, hastalık, sağlık, hayat ve ölüm kanunlarıyla uyumlu bir metot uygulamıştır.¹⁰⁹ Mekke'de nâzil olan ayetlerle hakkında farkındalık oluşturulan hükümler, Medine'de yine tedrici metotla belli merhalelerle hayata geçirilmiştir.

Örneğin içki yasağı; önce muhatapta bu konuda farkındalık oluşturulmuştur. Daha sonra bu yasağı; tavsiye ve uyarı evresinden sonra gelen kesin men ile aşamalı olarak emredilmiştir. Dolayısıyla muhatap bu hususta tedrici metotla, alıştırılarak yeni düzene geçirilmiştir. İleride daha geniş bir şekilde yer vereceğimiz içki yasağındaki evreleri kısaca şu şekilde aktarmak mümkündür:

¹⁰⁷ ez-Zuhruf 43/9, 84-87.

¹⁰⁸ Buhârî, *Fezaili'l-Kur'an*, 6 (Hadis No:4993).

¹⁰⁹ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 5/152; Kutup, *Yoldaki İşaretler*, 193.

Birinci Evre: Bu evrede “*Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.*”¹¹⁰ ayetiyle içki hususunda bireyde farkındalık oluşturulmuştur.

İkinci Evre: “*Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür...*”¹¹¹ ayetiyle de birinci aşamada dikkatleri çekilen bireylere tavsiye de bulunulmuştur.

Üçüncü Evre: “*Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın...*”¹¹² ayetiyle namaza yaklaşmaması uyarısıyla bireyler yasağa alıştırılmıştır.

Dördüncü Evre: “*Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan içki ve kumar yoluyla ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi, Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?*”¹¹³ ayetiyle de içki yasağına alıştırılarak hazır hale gelen bireyler, içki içmekten kesin olarak men edilmiştir.

Mekke’de İslam’ın hedeflediği, tevhid inancına sahip insan profili¹¹⁴ gerçekleştirildikten sonra; Medine’de ibadet, ahlak, muamelat ile ilgili yasalar hususunda somut ilkeler vahyolmaya başlamıştır. Gerek muhteva gerek üslûp ve gerekse teklifler bağlamında en açık tedrici örnekler Medine’de uygulanmıştır.

1. Muhteva Açısından:

Medine’de, Mekke’de temeli atılmış teorik ilkeleri pratiğe geçiren kurallar vaz’ edilmiştir. Mekke’de tevhid bilincinin aşılandığı muhataplara; Medine’de bireysel, sosyal, siyasi içerikli hükümler emredilmiştir. Beşerî ve sosyal münasebetleri düzenleyici ayetler daha çok Medine toplumunda nâzil olmuştur. Bu dönemde nâzil olan sûreler; Bakara Sûresi, Âl-i İmrân Sûresi, Nisâ Sûresi ve Ahzâb Sûresi gibi Tevbe Sûresi, Enfâl Sûresi içerdiği şahsi, dini, ailevi, ticari ve siyasi içerikli sosyo-kültürel konularla bunu kanıtlar niteliktedir.

¹¹⁰ en-Nahl 16/67.

¹¹¹ el-Bakara 2/219.

¹¹² en-Nisâ 4/43.

¹¹³ el-Mâide 5/90-91.

¹¹⁴ Kutup, *Yoldaki İşaretler*, 114.

Zayıf yaratılışımızı bilen, bizler için güçlük çıkarmak istemeyen, bizlere kolaylık dileyen Yüce Allah, Medine’de, kendisine verdiğimiz sözü tutmamızdan, her konuda adaletli ve dosdoğru olmamızdan, nimetlerini unutmamamızdan bahseden ayetler göndermiştir.¹¹⁵

Medine’de nâzil olan ayetlerin muhtevasında; Allah’a, peygamberine ve bütün semavi kitaplara imandan, Allah’ın yerdeki ve gökteki her şeyin sahibi olduğundan, mehir hakkından, haram kılınan evliliklerden, borçlar hukukundan, miras haklarından, yenmesi haram kılınan hayvanlardan ve iyilik üzere yardımlaşılması gibi pekçok konudan söz edildiği görülmektedir.¹¹⁶

Örneğin; Medine’ye hicretle mallarını geride bırakan, savaşlarla imtihan olan Müslümanların yaşadıklarına dayanabilmeleri için maneviyatlarını güçlendirecek psikolojik nitelikli ayetler nâzil olmuştur.¹¹⁷ *“Gevşeklik göstermeyin, üzüntüye kapılmayın. Eğer inanmışsanız, üstün gelecek olan sizsiniz. Eğer siz (Uhud’da) bir acıya uğradınızsa, (Bedir’de de düşmanınız olan) o kavim de benzer bir acıya uğramıştır. O günleri biz insanlar arasında döndürür dururuz (zaferi bazen bir topluma bazen öteki topluma nasip ederiz.) Ta ki Allah, iman edenleri ortaya çıkarsın ve aranızdan şahitler edinsin. Allah zalimleri sevmez.”*¹¹⁸

2. Üslûp Açısından:

Kur’an Mekke’de nâzil olan ayetlerdeki “Ey insanlar!” hitabından farklı olarak; Medine’deki muhataplarına “Ey iman edenler!”¹¹⁹ diye seslenmekte; bizlere hitapta eğitilenin durumuna uygun bir üslûp kullanmayı, tedrici metot uygulamalarına riâyeti öğretmektedir.

Medenî ayetlerde Mekkî ayetlerdeki coşkulu üslûp yerine daha sakin bir üslûp kullanılmıştır. Medine’de nâzil olan ayetler nesir tarzında ve daha uzundur.¹²⁰ Allah, yolunda cihad eden, mü’minlere tevâzu, kafirlere izzet gösteren, dinine sadık mü’minleri sevdiğini bildirdiği ayette üslûptaki netlik dikkatleri çekmektedir. Artık saflar daha belirgindir. Mü’minlerin dostu ancak Allah ve Resulü ile namaz kılan, zekât veren mü’minlerdir.¹²¹ Mekkî ayetlerle tevhid şuûru verilen muhataplara, Medine’de ibadet şuûru kazandırılmaya çalışılmaktadır. Hz. Peygamber, îfa ettiği tebliğ görevinde Allah tarafından desteklenmektedir.¹²²

¹¹⁵ Bk. el-Bakara 2/185; en-Nisâ 4/28; el-Mâide 5/6, 8, 11; el-En’âm 6/152; eş-Şûrâ 42/15.

¹¹⁶ Bk. el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/3, 4, 7, 131, 136; el-Mâide 5/2, 3.

¹¹⁷ Kutup, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 2/191.

¹¹⁸ Âl-i İmrân 3/139, 140.

¹¹⁹ Bk. Âl-i İmrân 3/200; el-Mâide 5/1, 2, 6, 8, 11, 35, 51, 61, 54, 55, 57, 90, 94, 95, 101, 102, 105, 106.

¹²⁰ el-Bakara 2/282; Ayrıntılı bilgi için bk. Kondi, *Kur’an’da Tedricilik*, 20-21; Paçacı vd., *Kur’an ve Hadis İlimleri*, 128.

¹²¹ el-Mâide 5/54, 55.

¹²² en-Nisâ 4/80; el-Mâide 5/92.

Medine’de nâzil olan ayetler, Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz diyerek amacını bildirerek üslûbunu sertleştirerek bir ifade ile münafıkları da cehennemle müjdelemektedir.¹²³ Bu tür ayetlerde veciz bir üslûpla nâzil olmuştur.

3. Teklifler Açısından:

Önceliklerine göre emredilmiş dini vecibelerin yerine getirilişinde muhatapların gücü nispetinde çeşitli şekillerde yapabilme şartları aranmıştır. Örneğin hac için; fiziki, ekonomik, güvenlik gibi şartlar öngörülmüştür. Başlanan hac ve umrenin tamamlanamaması halinde de birtakım kolaylıklar sağlanmıştır.

İnanç, ibadet ve ahlak derslerinin yoğunlaştırıldığı eğitim merkezi niteliğinde olan hac,¹²⁴ tamamlanmış bir evin çatısı gibi Medine’de tebliğin son yıllarında, muhataplar yapabilecek yeterliliğe ulaştıktan sonra farz kılınmıştır: *“Haccı ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alıkonursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir. (Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir. Kurban kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi olmak üzere oruç tutar ki, hepsi tam on gündür. Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Biliniz ki Allah'ın vereceği ceza ağırdır.”*¹²⁵

Her ne sebeple olursa olsun hac ve umreye niyet edip ihrama girdikten sonra Kâbe'yi tavaf edemeyen Müslümanlar ihramlı hallerinin sona ermesi için kesilmek üzere bir hedy gönderir. İhramlı haliyle başlarını traş etmek zorunda kalan Müslümanlara da kefaretlerini yerine getirme hususunda, ayette görüldüğü üzere güçleri nispetinde aşamalı olarak muhayyerlik hakkı tanınmıştır.¹²⁶

Ailevî münasebetlerde, eşler arasında meydana gelen geçimsizliklerin giderilmesinde de tedrici metodun uygulandığı görülmektedir. Hatasını düzeltmesi için eşe önce öğüt verilir,

¹²³ en-Nisâ 4/116, 138.

¹²⁴ Huriye Martı (ed.), *Haccı Anlamak* (Ankara: DİBYayınları, 2012), 10.

¹²⁵ el-Bakara 2/196.

¹²⁶ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1/342-343.

düzelmezse yalnız bırakılarak mühlet verilir; bu da çözüm olmazsa, hukuk yoluyla, eşin tedricen düzeltilmesi öngörülmektedir.¹²⁷

Ahzâb Sûresi'nin otuz altı ile kırkinci ayetleri arasında; Kur'an'ın, toplumsal sorunların çözümü için tedrici metodun yöntemlerini uyguladığı dikkatleri çekmektedir. Sûrenin başında; *“Allah evlatlıklarınızı öz oğullarınız gibi saymanızı meşru kılmamıştır.”*¹²⁸ ifadeleriyle evvela “evlat edinme” adetinin hükümsüz olduğu vurgulanmış, daha sonra evlatlıkların öz babalarına nispet ederek çağrılması¹²⁹ istenmiştir. Böylece aile-içi ilişkiler aşamalı olarak doğal temellerine oturtulmuştur. Ahzâb Sûresi otuz altıncı ayeti kerimesiyle ileride değiştirilecek bir hükme insanların direnç göstermemesi, kolaylıkla uyum sağlayabilmesi için evvela zemin hazırlanmıştır. İbn-i Kesir (ö.774/1372), nüzûl sebebi için çeşitli rivayetlerin mevcut olduğu ilgili ayette: Zeynep b. Cahş (ö.20/641) ile Zeyd b. Harise'nin (ö.8/629) Hz. Peygamber'in aracılığıyla evlenmesine, bir diğeri de Hz. Peygamber'in Ensar'dan bir kadını, azatlı bir köle olan Culeybîb ile evliliğini uygun görmesine,¹³⁰ dikkatleri çekmektedir. Allah ve Resulünün verdiği hükme tabî olmayı emreden, otuz altıncı ayetin nüzûlündeki bir amaç da Müslümanların vicdanlarında, pratik hayatlarında ve zihniyetlerinde derin etkiler meydana getiren, genel ve geniş kapsamlı bir devrim gerçekleştirmektir.¹³¹

Arap toplumunda yaygın olan sınıf farklılığına rağmen Hz. Peygamber tarafından azatlı kölesi ve evlatlığı olan Zeyd b. Harise ile Zeynep b. Cahş evlendirilmiştir. Böylece toplumda kök salmış sınıf ayrımını kaldırmak için, insanlarca örnek ve önder kabul edilen Hz. Peygamber, bizzat kendi hayatında sınıf farklılıklarını altüst eden bir uygulama gerçekleştirmiştir. Daha sonra: *“(Resulüm!) Hani Allah'ın nimet verdiği, senin de kendisine iyilik ettiğin kimseye: Eşini yanında tut, Allah'tan kork! diyordun. Allah'ın açığa vuracağı şeyi, insanlardan çekinerek içinde gizliyordun. Oysa asıl korkmana layık olan Allah'tır. Zeyd, o kadından ilişkisini kesince biz onu sana nikahladık ki evlatlıkları, karılarıyla ilişkilerini kestiklerinde (o kadınlarla evlenmek isterlerse) müminlere bir güçlük olmasın. Allah'ın emri yerine getirilmiştir.”*¹³² ayetiyle de kesin hüküm konmuştur. Hz. Peygamber, toplumun önderi hüviyetiyle, aradaki sınıf farkına rağmen evlenmelerine vesile olduğu halasının kızı Zeynep b. Cahş ile evlatlığı Zeyd b.

¹²⁷ en-Nisâ 4/34; Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Razî Cessas, *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi, (Beyrut: 1992), 3/148-150; Muhammed Ali es-Sabûni, *Ravaiu'l-beyân tefsîru âyâtî'l-ahkami mine'l-Kur'an* (Beyrut: Mektebetü Gazali, 1980), 1/469.

¹²⁸ el-Ahzâb 33/4.

¹²⁹ el-Ahzâb 33/5.

¹³⁰ Ebu'l-Fida'İsmâ'il İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azim* (Beyrut: 2012), 3/497-498.

¹³¹ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 8/328.

¹³² el-Ahzâb 33/37.

Harise boşanınca; Allah'ın emrine uymak zorunda kalmış ve ilahi emri yerine getirip Zeynep ile evlenmiştir. Bu hususta Hz. Peygamber de ümmetiyle aynı hükme tabidir.¹³³ “Yüce Allah'ın emri kesinlikle uygulanacak, gereği yapılacaktır. Onun önünde hiçbirşey ve hiç kimse duramaz. Bu uygulama belirli bir gerekçeye, uzmanlığa ve ölçüye dayalı olarak tasarlanmıştır. Yüce Allah'ın onun ardında güttüğü bir amacı vardır. O onun gerekliliğini, uygulama biçimini, zamanını ve yerini herkesten iyi bilir. Bu gerekçe ile o konudaki eski geleneği kaldırmayı, izlerini uygulamalı biçimde silmeyi, kendi eli ile o geleneğe ters düşen somut bir örnek ortaya koymayı emretmiştir.”¹³⁴

Döneminin kabul gören geleneğine tamamen zıt olan bu uygulama ile Arap toplumunda yaygın olan evlatlığın boşanmış eşiyle evlenilemeyeceği inancı yıkılmaya çalışılmıştır. İnsanların benliklerine sinmiş bu yanlış, ancak tedrici metotla aşamalı olarak muhatap alıştırılarak, önderlerinin uygulamaya koymasıyla değiştirilebilirdi. Kur'an da toplumun her katmanında etkisinin hızla yaşanabilmesi için, bu âdeti Hz. Peygamber'in örneğinde değiştirmeye çalışmıştır. Bu uygulama, Kur'an ayetleri bağlamında tedriciliğin eğitime katkısını gözler önüne seren en güzel örneklerdendir.

¹³³ Kâdî Nâsirüddin Ebu'l-Hayr 'Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru't- tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Mısır: 1925), 406; trc için bk: Abdulvehhab Öztürk, *Beydâvî Tefsiri* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011), 4/286.

¹³⁴ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 8/334.

3. İLAHİ HÜKÜMLERDE TEDRİCİ METOT

Kur'an ayetleri bağlamında tedrici metodun eğitime katkısını araştırdığımız çalışmamızın bu kısmında; Kur'an'ın arzuladığı insan profilini yetiştirmek için onu bütün yönleriyle ele alarak, ibadetler vesilesiyle yavaş yavaş nasıl eğittiğine değinilecektir. Tedrici metodun bireyin eğitime katkısı, ilahi hükümlerin vaz' edildiği yöntem üzerinden irdelenecektir.

3.1. İbadetlerde Tedrici Metot

Kur'an, tedricen vaz' ettiği hükümler ile muhatabını zorlamadan eğitmiştir. Tedrici metotla yavaş yavaş eğitilen birey, yapılmasını istenenleri direnç göstermeden kolaylıkla gerçekleştirmiştir. İçselleştirdiği ibadetlerdeki devamlılık, bireyde Allah'a bağlılığı, yaşanılanlara karşı sabır ve mukavemeti sağlamıştır.

3.1.1. Namaz

Arapça karşılığı salât olan namaz, sözlükte “dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak” manalarına gelmektedir.¹³⁵ Kur'an-ı Kerim'de kesin olarak defalarca emredilen namazın; kötülüklerden uzaklaştırdığı, iyiliklerin kötülükleri yok ettiği ve namaz kılan mü'minlerin kurtuluşa erdiği bildirilmektedir.¹³⁶ Ayetlerde namaz kılanların methedildiği, namazı bırakıp, nefislerine uyanların, namazı önemsemeyenlerin de yerildiği görülmektedir.¹³⁷ Hz. İbrahim'in namazını sırf Allah için kıldığını söylemesi¹³⁸ mü'minlerin ihlasla namaz kılmaları gerektiğini ve namazın bizden önceki milletlere de farz kılındığını göstermektedir.¹³⁹

Kendinden önce nâzil olmuş semavi kitapların tamamlayıcısı niteliğindeki Kur'an-ı Kerim'in yirmi üç yılda peyderpey nâzil olmasının bir diğer hikmeti de getirdiği yeni hükümlerin yanında, geçmiş dinlerde var olan birtakım hükümleri kaldırması, bazısını da kemâle erdirmesidir.¹⁴⁰ Bu bağlamda namaz ibadeti Müslümanlara emredildiği gibi, Hz.

¹³⁵ Râğıb el-İsfahânî, “sly”, *el-Mufredât fi-ğaribi'l-Kur'an*, 490-491; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 3 Şubat, 2023) 32/ 350; Ayrıntılı bilgi için bk. Abdulkadir Karakuş, *İbadet Esaslarıyla İlgili Kur'an Kavramları* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 67-79.

¹³⁶ Bk. Hûd 11/114; el-Mü'minûn 23/1-2; el-Ankebût 29/45.

¹³⁷ Bk. el-En'am 6/92; el-Meryem 19/59; el-Mü'minûn 23/9; el-Meâric 70/34-35; el-Mâûn 107/5.

¹³⁸ el-En'âm 6/162.

¹³⁹ Şükrü Aydın, “Kur'an Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 186-193.

¹⁴⁰ el-Mâide 5/3.

İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakub,¹⁴¹ Hz. İsmail,¹⁴² Hz. Musa¹⁴³ ve Hz. İsa'ya¹⁴⁴ da emredilmiştir. Kur'an, Hz. Lokman'ın oğluna namazı emrettiğini,¹⁴⁵ Hz. Davut'un¹⁴⁶ ve Hz. Zekeriyya'nın¹⁴⁷ namaz kıldığını bildirmektedir. Kur'an-ı Kerim; İncil ve Tevrat'ta geçen ihsan ve adaletin yanında insanların dünya-ahiret saadetlerini gerçekleştirmek için ahlakın güzelleştirilmesini ve davranışların düzeltilmesini de buyurmuştur.¹⁴⁸ İnsanların bu hasletleri kazanması, oto-kontrollerinin gelişmesi, kuşkusuz Allah'la aralarındaki en güçlü bağ olan ve günde beş vakit tekrar eden namazla gerçekleşecektir. Bu sebeple ilk insandan bu yana namaz ibadeti, bütün ilahi kaynaklı dinlerde mevcuttur ve peygamberler aracılığıyla insanlara emredilmiştir:

*“Biz, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın). İbrahim ve İsmail'e: Tavaaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için Evim'i temiz tutun, diye emretmiştik.”*¹⁴⁹

*“Ey Rabbim! Beni ve soyumdan gelecekleri namazı devamlı kılanlardan eyle; ey Rabbimiz! Duamı kabul et!”*¹⁵⁰

*“Vaktiyle biz, İsrailoğullarından: Yalnızca Allah'a kulluk edeceksiniz, ana-babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz diye söz almış ve “İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin” diye de emretmiştik. Sonunda azınız müstesna, yüz çevirerek dönüp gittiniz.”*¹⁵¹

*“Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir.”*¹⁵²

Bitmez tükenmez bir enerji kaynağı olan namaz, Kur'an'da sabır ile beraber anılmaktadır. Çünkü yeryüzünün halifesi¹⁵³ olan insanın görevini ifa ederken bu uğurda karşılaşacağı güçlüklerle karşı mukavemet göstermesi, sabırla çabalamaya devam etmesi,

¹⁴¹ el-Enbiyâ 21/73.

¹⁴² Meryem 19/55.

¹⁴³ Tâhâ 20/14.

¹⁴⁴ Meryem 19/31.

¹⁴⁵ Lokmân 31/17.

¹⁴⁶ Sâd 38/24.

¹⁴⁷ Âl-i İmrân 3/39.

¹⁴⁸ Kondi, *Kur'an'da Tedricilik*, 57-58.

¹⁴⁹ el-Bakara 2/125.

¹⁵⁰ İbrâhim 14/40.

¹⁵¹ el-Bakara 2/83.

¹⁵² el-Bakara 2/153.

¹⁵³ Bk. el-En'âm 6/165; Fâtır 35/39.

gayretle çalışması gerekmektedir. İnsanın, İslam’a davet faaliyetlerinde başarılı olabilmesi için soğukkanlı, sinirlerine hâkim ve her an teyakkuz halinde olup sebat¹⁵⁴ etmesi şarttır. İbadetlere her koşulda devam edebilmek için, günahlardan uzak durabilmek için ve görevinde karşılaşılabilecek her türlü engel karşısında sabır gerekmektedir. En zor zamanlarda aciz ve zayıf olan insanın sabırlı olabilmesi için de Yüce Allah’tan yardım dilemesi ve O’nunla ilişki kurması gerekmektedir. Bu ilişki; kulun Allah’a en yakın olduğu an olan namaz¹⁵⁵ ile gerçekleşecektir.¹⁵⁶ Hz. Peygamber, kendisine yüklenen zor görevinde tefekkür ederek, gece namazı ve tertil üzere Kur’an okuma emri ile talim edilmiştir.¹⁵⁷

Seyyid Kutup, namazın ehemmiyetini, hikmet ve gayesini şu edebi ifadelerle paylaşmaktadır: “Namaz; tek başına kalmış, garip bir damlacığın hiç kurumayan gür bir su kaynağı ile belirlenmiş bir buluşma vaktidir... Namaz; küçük yeryüzü realitesinin sınırlarını aşarak büyük evrensel realitenin uçsuz-bucaksız alanına yükselmektir... Namaz; yakıcı çöl sıcağında serin bir meltem, bir ilkbahar yağmuru taneciği, bir ağaç gölgesidir... Namaz; yorgun ve kırık kalplere yönelik şefkatli bir el okşayışıdır”...¹⁵⁸ İşte bu sebeptendir ki namaz, bireye emredilen ilk yükümlülüktür. Ancak bu hasletlerine rağmen beş vakit namaz yükümlülüğü, muhatabının yerine getirebilmesi için zorlu Mekke döneminin ilk yıllarında aniden farz kılınmamıştır. Önceki peygamberlerin namazlarından söz edilse bile günümüze bugünkü haliyle intikal eden beş vakit namaz, Mekke döneminin sonlarında; zaman, zemin ve muhatap bağlamında gerekli şartlar olgunlaştıktan sonra farz kılınmıştır.

Kur’an’da üşenerek ve gösteriş için namaz kılanlar yerilmekte; namazı terk etmenin cehenneme girmeye sebep olduğu vurgusuyla muhatap uyarılmaktadır.¹⁵⁹ Kur’an, belli vakitlerle farz kılınmış namazın; muhatabın hayatına düzen verdiğini onu her türlü çirkinlikten uzaklaştırdığını, onun tam ve hakkıyla kılınması gerektiğini bildirmektedir.¹⁶⁰ Namazını devamlı kılan, onu koruyan, imanı içselleştirmiş mü’minlere namazın ağır ve zor gelmeyeceğini haber vermektedir.¹⁶¹ Ayetlerde Allah’ın namaz kılan mü’minlere rahmet ve merhamet edeceği, kendilerine korku ve hüzn verilmeyeceği, dosdoğru kıldıkları namazın onlara tükenmez rızık getireceği, namazlarını huşu içinde kılan mü’minlerin kurtuluşa eren kimseler olduğu ve

¹⁵⁴ Âl’i İmrân 3/200.

¹⁵⁵ el-Alak 96/19.

¹⁵⁶ Kutup, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 1/216.

¹⁵⁷ Ahmed Mustafa Merâğî, *Tefsîru’l-Merağî* (Mısır, 1946), 9/110.

¹⁵⁸ Kutup, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 1/216.

¹⁵⁹ en-Nisâ 4/142; et-Tevbe 9/54; el-Müddessir 74/43.

¹⁶⁰ Bk. el-Bakara 2/43; en-Nisâ 4/103; el-Ankebût 29/45.

¹⁶¹ el-Bakara 2/45; el-Meâric 70/23, 34.

meşguliyetin namaz kılmalarına engel olmadığı, yaptıkları manevi ticaretin onları asla zarara uğratmayacağı söylenilerek de muhatap namaz kılmaya teşvik edilmektedir.¹⁶²

Namaz; bireyi manen ve bedenen arındırır, onun kalbine kuvvet verir, ruhunda yeşertip geliştirdiği hürriyet duygusuyla onu yüceltir. Namaz, Müslüman'a zamanını düzene koyma kabiliyeti kazandırır. Özellikle cemaatle kılınan namaz, toplumda bir bütünlük, bireyde de kibir ve gurur hastalığından kurtuluşa vesile olmaktadır.¹⁶³

Namaz İbadetindeki Merhaleler:

Birinci merhale:

İbn Kesir'e göre; Kur'an'da namaza hazırlık kapsamında *"Elbiseni tertemiz tut."*¹⁶⁴ ayeti ile abdeste işaret edilmektedir.¹⁶⁵ *"Birazı hariç, geceleri kalk namaz kıl"*¹⁶⁶ ayetinin de namazla ilgili nâzil olan ilk ayet olduğu, bu sebeple ilk emredilen namazın "gece namazı"¹⁶⁷ olduğu rivayet edilmektedir. Hakkında birçok rivayetin mevcut olduğu bu merhalede; ilk namazı Cebrail'in (as) Hz. Peygamber'e (sas) öğrettiği, onun da öğrendiğini eşi Hz. Hatice'ye (ö.620) öğrettiği, ilk Müslüman olanların da namazı onlardan gördükleri haliyle aynen uyguladıkları, hatta geceleri Hz. Peygamber eşliğinde ayakları şişinceye kadar namaz kıldıkları aktarılmaktadır.¹⁶⁸ Yüce Allah, gece ibadeti ile ilgili şöyle buyurmaktadır: *"Ey örtünüp bürünen (Resulüm)! Birazı hariç, geceleri kalk namaz kıl. (Gecenin) yarısını (kıl). Yahut bunu biraz azalt. Ya da bunu çoğalt ve Kur'an'ı tane tane oku."*¹⁶⁹

"Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp oldunuz ise, boy abdesti alın. Hasta yahut yolculuk halinde bulunursanız yahut biriniz tuvaletten gelirse yahut da kadınlara dokunmuşsanız (cinsi birleşme yapmışsanız) ve bu hallerde su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm edin de yüzünüzü ve (dirseklere kadar) ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez; fakat sizi tertemiz kılmak

¹⁶² el-Bakara 2/277; el-Enfâl 8/3, 4; et-Tevbe 9/71-72; el-Mü'minûn 23/2; en-Nûr 24/37, 56; Lokmân 31/4-5; Fâtır 35/29-30.

¹⁶³ Elmalılı M. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, Sadeleştiren: Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Orhan Atalay (Ankara: Akçağ Yayınları, 2010), 1/236-238.

¹⁶⁴ el-Müddessir 74/4.

¹⁶⁵ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-'Azim*, 4/470-471.

¹⁶⁶ el-Müzzemmil 73/2.

¹⁶⁷ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-'Azim*, 4/463.

¹⁶⁸ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-'Azim*, 4/463-466.

¹⁶⁹ el-Müzzemmil 73/1-4.

ve size (ihsan ettiği) nimetini tamamlamak ister; umulur ki şükredersiniz.¹⁷⁰ ayetinde de nasıl abdest alınacağı öğretilirken, bireyin durumuna göre zor zamanlarda abdest almanın kolaylaştırıldığı dikkatleri çekmektedir.

Mekke döneminin başında şartlar yeterli oranda olgunlaşmadığından mü'minlere gündüz vakti değil, gece vakti namaz kılmak sorumluluğu yüklenmiştir. Ayrıca Müzzemmil Sûresinin ilk ayetlerinden o zamana kadar gece okuyabilecek oranda Kur'an ayetlerinin nâzil olduğu, Allah Resulü'nün İslam'ı açıktan tebliğ ettiği için daha zor şartlarda ifa ettiği görevinin yükünü omuzlayabilmesi için¹⁷¹ onun ve ilk Müslümanların gece ibadetiyle ilahi irade tarafından eğitilerek hazır hale getirildiği anlaşılmaktadır.¹⁷² Yüce Allah, gece kılınan namaz ile ilgili şöyle buyurmaktadır: *“(Resulüm!) Senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, (bazen) yarısını, (bazen de) üçte birini yatmadan (ibadetle) geçirdiğini ve beraberinde bulunanlardan bir topluluğun da (böyle yaptığını) Rabbin elbette biliyor. Gece ve gündüzü (içinde olup bitenleri iyiden iyiye) ölçüp biçen ancak Allah'tır. O sizin, bunu sayamayacağınızı bildiği için, sizi bağışladı. Artık, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun. Allah bilmektedir ki, içinde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah'ın lütfundan (rızk) aramak üzere yeryüzünde yol tepecekler, diğer bir kısmınız da Allah yolunda çarpışacaklardır. O halde Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun. Namazı kılın, zekâtı verin, Allah'a gönül hoşluğuyla ödünç verin. Kendiniz için önden (dünyada iken) ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz; hem de daha üstün ve mükafatça daha büyük olmak üzere. Allah'tan mağfiret dileyin, şüphesiz Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir.”*¹⁷³

Bir yıl kadar süren geç vakte kadar ibadet etme yükümlülüğü hakkında; Said b. Cübeyir'den (ö.94/713 (?)) gelen rivayete göre gece namazı hafifletilmiş, Müslümanların önem verdikleri namaz ve zekât ibadetlerini sırf Allah rızası için ihlâs ile yerine getirmeleri vurgulanmıştır.¹⁷⁴

İkinci merhale:

¹⁷⁰ el-Mâide 5/6.

¹⁷¹ Ebu'l-Ala Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, trc kurulu: Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 6/495.

¹⁷² Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 10/245-249.

¹⁷³ el-Müzzemmil 73/20.

¹⁷⁴ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-'Azim*, 4/466.

*“Gündüzün iki ucunda, gecenin de ilk saatlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir. Bu, öğüt almak isteyenlere bir hatırlatmadır.”*¹⁷⁵

Yukarıda zikredilen ayetin işaret ettiği gündüz namazının, iki rekât olarak kılındığına dair Buhari’nin sahihinde Hz. Aişe’nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: *“Namaz ilk defa iki rekât olarak farz kılındı. Sonra bu iki rekatlık namaz, yolculuk namazı olarak kabul edildi. Mukimlik halindeki namaz ise arttırıldı.”*¹⁷⁶ İbn Kesir’e göre; Hz. Aişe bu hadis ile, İsrâ hadisesinden önce namazların ikişer rekât olarak kılındığını kastetmektedir. Muhatap beş vakit namaz kılmakla yükümlü hale gelince de mukimlik halinde kılınan namaz, dört rekât olarak devam etmiştir. Yolculuk esnasında ise muhatapın zorluk çekmemesi için, dört rekatlık namazların iki rekât olarak kılınmasına ruhsat verilmiştir.¹⁷⁷

Birinci merhalede, gündüz namaz kılmanın tehlikeli olduğu Mekke döneminde gece namazı ile muhatap ibadet etme alışkanlığı kazanmaya hazır hale gelmiş ve ikinci merhale ile muhatapın ibadet hayatının bilinçli bir şekilde alışkanlığa dönüşmesi sağlanmıştır.¹⁷⁸

Üçüncü merhale:

Beş vakit namaz hicretten takriben bir buçuk yıl önce İsrâ-Miraç hadisesinde farz kılınmıştır.¹⁷⁹ Aşağıdaki ayet meallerinde namaz vakitlerine işaret edilmektedir:

*“Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastırınca kadar (belli vakitlerde) namaz kıl; bir de sabah namazını. Çünkü sabah namazı şahitlidir.”*¹⁸⁰

*“(Resulüm!) Sen, onların söylediklerine sabret. Güneşin doğmasından önce de batmasından önce de Rabbini övgü ile tesbih et; gecenin bir kısım saatleri ile gündüzün etrafında (iki ucunda) da tesbih et ki, sen, Allah’tan hoşnut olasın, (Allah da senden!).”*¹⁸¹

Namazla ilgili gerçekleştirilen kible değişikliğinden sonra¹⁸² üçüncü merhalenin son düzenlemesi mü’minlere kolaylık sağlayan sefer ve korku esnasındaki namazın nasıl kılınabileceğini bildiren Nisa Sûresi’ndeki ayetlerdir: *“Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman*

¹⁷⁵ Hûd 11/114.

¹⁷⁶ Buhârî, *Kitabu’s-Salât*, 1 (Hadis No: 350).

¹⁷⁷ Ebu’l-Fida’ İsmâ’il İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi*, çev: Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, Mayıs 1994), 3/182.

¹⁷⁸ Arslan, *Metodolojik Yönden Kur’an’ın Tedriciliği*, 128-129.

¹⁷⁹ Buhârî, *Kitabu’s-Salât*, 1 (Hadis No: 349); Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Kesir, *el-Bidaye ve’n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi*, 3/166-182

¹⁸⁰ el-İsrâ 17/78.

¹⁸¹ Tâhâ 20/130.

¹⁸² el-Bakara 2/142-150.

kafirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kafirler, sizin apaçık düşmanınızdır. Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırдың zaman, onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar, silahlarını (yanlarına) alsınlar, böylece (namazı kılıp) secde ettiklerinde (diğerleri) arkanızda olsunlar. Sonra henüz namazını kılmamış olan (bu) diğer gurup gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve onlar da ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar. O kafirler arzu ederler ki siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil olsanız da üstünüze birden baskın yapsalar. Eğer size yağmurdan bir eziyet olur yahut hasta bulunursanız silahlarınızı bırakmanızda size günah yoktur. Yine de tedbirinizi alın. Şüphesiz Allah, kafirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır. Namazı bitirince de ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken (daima) Allah'ı anın. Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır.”¹⁸³

Bireyin hayatında çok küçük yaşlarda başlayan ve günde beş vakit kılınması farz olan namaz ibadeti zamana yayılarak son halini almıştır. Namaz sorumluluğunun; zaman, mekân ve muhatabın durumu göz önünde bulundurularak zor olan Mekke döneminde gece başlaması, daha sonra gündüz vaktinde kılınan iki rekâtle sınırlandırılması, şartlar olgunlaşıp muhatap hazır hale gelince de bu sorumluluğun Mekke döneminin sonlarında İsrâ-Miraç hadisesinde beş vakte çıkarılması ve dört rekâtli son haliyle farz kılınması dini emirlerde tedrici metodun uygulandığını göstermektedir. Kur'an, bireyleri eğitirken uyguladığı tedrici metotla, muhatabın namaz ibadetini içselleştirmesini ve hayatına kolaylıkla yansıtmasını sağlamıştır.

Kur'an, namaz ibadetinin ifasında zor zamanlara mahsus ilkeler de belirlemiştir:

-Herhangi bir korku halinde namazların yürüyerek veya binit üzerinde kılınabilmesi,¹⁸⁴

-Ayakta durmaya güçleri yetmeyen özürlü ya da hasta olanların oturarak, buna da güç yetiremeyenlerin namazlarını yatarak kılabilmeleri,¹⁸⁵

-Savaş esnasında bireylerin namazlarını güçlerinin yettiği şekilde kılabilmelerine ruhsat tanınması.¹⁸⁶

Bu ilkeler bize, İslam dininin muhataba gücü nispetinde sorumluluk yüklediğini göstermektedir.

¹⁸³ en-Nisâ 4/101-103.

¹⁸⁴ el-Bakara 2/239.

¹⁸⁵ Âl-i İmrân 3/191.

¹⁸⁶ en-Nisâ 4/102.

3.1.2. Oruç

Oruç konusu çok geniş olup, tek başına bir konuyu ihtiva edebilecek niteliktedir. Biz de çalışmamızda asıl konumuz olan oruçtaki tedriciliğe geçmeden önce, konunun mahiyetine binaen, genel bir tanımdan çok, detaylı olmasa da orucun içeriğini açıklamak gereği hissettik.

Arapça karşılığı *savm* olan oruç, sözlükte “bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak” anlamına gelmektedir. İslam’ın beş şartından biri olan oruç ıstılahta ise; fecrin doğuşundan, güneşin batmasına kadar şer’an belirlenmiş ibadeti yerine getirmek niyetiyle yeme, içme ve cinsi münasebetten uzak durmayı ifade etmektedir.¹⁸⁷ Kur’an-ı Kerim’de on üç yerde, geçmektedir.¹⁸⁸

Oruçla ilgili Mekke döneminde herhangi bir uygulama ve rivayete rastlanılmamaktadır. Bakara Sûresi’nin 183-184. ayetlerinde yer alan oruç ile ilgili ilk emir, Medine döneminde hicretin ikinci yılı, Şâban ayında, Bedir savaşından önce nâzil olmuştur.¹⁸⁹ Orucun Müslümanlardan önceki topluluklara da emredildiği “*Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı...*”¹⁹⁰ ayetinden anlaşılmaktadır. Bu ayet, orucun hükmünü te’kid etmekte, oruç tutmayı teşvik etmekte ve nefsi tatmin etmektedir. Aynı zamanda ilk insan Hz. Âdem’den bu yana peygamberlere ve ümmetlere de orucun emredildiğini bildirmektedir.¹⁹¹

Orucun farz kılındığını bildiren ayetleri burada zikretmek, konunun anlaşılmasına katkı sunacaktır.

“Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz. Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık gibi devamlı mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakir doyumu kadar fidye gerekir. Bununla beraber kim gönüllü olarak hayır yaparsa, bu kendisi için daha iyidir. Eğer bilerseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır. Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır. Öyle ise sizden ramazan ayını idrak

¹⁸⁷ Râğıb el-İsfahânî, “svm”, *el-Mufredât fî-ğaribi'l-Kur'an*, 500; Ali İhsan Yitik, “Oruç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 3 Şubat 2023), 33/416; Oruç kavramı hakkında bk. Abdulkadir Karakuş, *İbadet Esaslarıyla İlgili Kur'an Kavramları*, 108-120.

¹⁸⁸ M.Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfreh li elfâzi'l-Kur'ân'i'l-Kerim* (Kahire: 1945), 417, “svm” md.

¹⁸⁹ Mevdudî, *Tefhimü'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 1/144.

¹⁹⁰ el-Bakara 2/183.

¹⁹¹ Beydâvî, *Envâru't- tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 41; trc için bk: Öztürk, *Beydâvî Tefsiri*, 1/245.

edenler onda oruç tutsun. Kim o anda hasta veya yolcu olursa (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde kaza etsin. Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez. Bütün bunlar, sayıyı tamamlamanız ve size doğru yolu göstermesine karşılık, Allah'ı tazim etmeniz, şükretmeniz içindir. Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar. Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz. Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi ve tevbenizi kabul edip sizi bağışladı. Artık (ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın ve Allah'ın sizin için takdir ettiklerini isteyin. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yeyin, için, sonra akşama kadar orucu tamamlayın. Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz zamanlarda kadınlarla birleşmeyin. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bu sınırlara yaklaşmayın. İşte böylece Allah ayetlerini insanlara açıklar. Umulur ki korunurlar.”¹⁹²

Ayetlerde geçen “...Umulur ki korunursunuz.”¹⁹³ ifadesinde orucun asıl amacı vurgulanmaktadır. Oruç ibadetindeki asıl gaye bireylere takvayı kazandırmaktır. Kalplere takva yerleştikten sonra, Allah'ın rızasını ve hoşnutluğunu kazanmak için oruç ibadetinin yerine getirilmesi bireyler tarafından kolayca gerçekleştirilecektir.¹⁹⁴ Bu ifadedeki diğer bir incelik de nefsi çeken arzuların önüne geçmek, günahların başlangıcı olan şehveti kırmaktır.¹⁹⁵

“Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder...”¹⁹⁶ ayetiyle orucun belirli bir zamanla sınırlı olduğu vurgulanarak muhataba bu ibadetin korkulacak bir yükümlülük olmadığı mesajı verilmektedir.¹⁹⁷ Bu ayetin devamında, hastalık ve yolculuk hallerinin, orucu ertelemeyi meşru kılan gerekçeler olduğu belirtilmiştir. Bireyin burada serbest bırakıldığı görülmektedir. İlk önce verilen ruhsattan bahsedilirken, ardından zorluğa rağmen gönüllü oruç tutanların iyilik ettikleri ve böyle yapmanın daha hayırlı olduğu vurgulanmıştır. Dini emirlerin bireylerin özel halleri dikkate alınarak, gerektiğinde verilen ruhsatlarla tedriciliğin kolaylık ilkesinin uygulanması bireylerin ibadetleri zorluk çekmeden kabullenmesini ve yapmasını sağlamıştır.

¹⁹² el-Bakara 2/183-187.

¹⁹³ el-Bakara 2/183.

¹⁹⁴ Kutup, *Fî Zilâli 'l-Kur'an*, 1/262.

¹⁹⁵ Beydâvî, *Envâru 't- tenzîl ve esrâru 't-te'vîl*, 41; trc için bk: Öztürk, *Beydâvî Tefsiri*, 1/245.

¹⁹⁶ el-Bakara 2/184.

¹⁹⁷ Kutup, *Fî Zilâli 'l-Kur'an*, 1/262.

Keffâret gerektiren birçok meselede oruç tutmanın hükme bağlandığı görülmektedir. Aşağıdaki ayetlerde bunu açıkça görmek mümkündür:

*“Hacı ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alıkonursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidiye gerekir. (Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir. Kurban kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi olmak üzere oruç tutar ki, hepsi tam on gündür. Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir. Allah'tan korkun. Biliniz ki Allah'ın vereceği ceza ağırdır.”*¹⁹⁸ *“Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezası), fakirleri doyurmaktan ibaret bir keffârettir, yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmiş i affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, öç alandır.”*¹⁹⁹ ayetlerinde görüldüğü üzere; hac ve umre ibadetlerini gerçekleştirirken yapılan hataların telafisi için kurban kesmeye güç yetiremeyenlere, hatalarını oruçla telâfi edebilme kolaylığı sağlanmıştır.

*“Yanlışlıkla olması dışında bir mü'minin bir mü'mini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mü'mini öldüren kimsenin, mü'min bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğer ki ölünün ailesi o diyeti bağışlamış ola. (Bu takdirde diyet vermez). Eğer öldürülen mü'min olduğu halde, size düşman olan bir toplumdan ise mü'min bir köle azat etmek lazımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdan ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mü'min köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peşpeşe oruç tutması lazımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”*²⁰⁰ ayetinde de hatayla bir mü'mini öldüren bireyin keffareti, gücü nispetinde indirilerek, kendisine en son oruç tutmak üzere telafi edebilme kolaylığı sağlanmıştır.

“Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffareti, ailenize

¹⁹⁸ el-Bakara 2/196.

¹⁹⁹ el-Mâide 5/95.

²⁰⁰ en-Nisâ 4/92.

yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffareti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size ayetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz!”²⁰¹ bu ayette muhatabın, yanlışlıkla yaptığı yeminleri hususunda sorumlu tutulmadığı; bilerek söylediği yeminlerin doğru olmaması halinde, kefaretinin yine gücüne göre kolaylaştırıldığı görülmektedir.

“Kadınlardan zihar ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah, yaptıklarınızdan haberi olandır. (Buna imkân) bulamayan kimse, hanımıyla temas etmeden önce ardarda iki ay oruç tutar. Buna da gücü yetmeyen, altmış fakiri doyurur. Bu (hafifletme), Allah'a ve Resulüne inanmanızdan dolayıdır. Bunlar Allah'ın hükümleridir. Kafirler için acı bir azap vardır.”²⁰²

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü üzere, kefaretlerin uygulamasında sıralama söz konusudur. Kur'an, muhatabına gücü nispetinde sorumluluk yükleyerek alternatif hükümler üretmiştir. Bu durum, muhatabın kuralları zorlanarak ya da inatlaşarak değil, özümseyerek davranışlarına yansıtabilmesini sağlamıştır.

Bazı ayetlerde de Kur'an'ın oruç ile bireylere irade eğitimi verdiği ve oruçluları methederek muhatabı oruç tutmaya teşvik ettiği görülmektedir.

“Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar, mümin erkekler ve mümin kadınlar, taata devam eden erkekler ve taata devam eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, mütevazi erkekler ve mütevazi kadınlar, sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, ırzlarını koruyan erkekler ve (ırzlarını) koruyan kadınlar, Allah'ı çok zikreden erkekler ve zikreden kadınlar var ya; işte Allah, bunlar için bir mağfiret ve büyük bir mükafat hazırlamıştır.”²⁰³

“Eğer o sizi boşarsa Rabbi ona, sizden daha iyi kendini Allah a veren, inanan, sebatla itaat eden, tevbe eden, ibadef eden, oruç tutan, dul ve bakire eşler verebilir.”²⁰⁴

²⁰¹ el-Mâide 5/89.

²⁰² el-Mücâdele 58/3, 4.

²⁰³ el-Ahzâb 33/35.

²⁰⁴ et-Tahrim 66/5.

Hız. Peygamber'in de hadislerinde inanarak ve sevabını umarak oruç tutanların günahlarının bağışlanacağı²⁰⁵ ve oruçluların cennete reyyan kapısından gireceği²⁰⁶ hususlarını zikrederek Müslümanları oruç tutmaya yönlendirdiği görülmektedir.

Nefsin şehvetlerini kıran, vücuda sağlık veren, manevi duyguları kuvvetlendiren, insanı sabra ve dayanıklı olmaya alıştıran oruç ibadeti, bireyin duygu ve düşüncelerini inceltir.²⁰⁷ Oruç, kişilerin nefsini terbiye etmesini sağlarken; insani değerlerimizden olan acizliğimizi de bize hatırlatmaktadır. Belirli vakitlerde yeme ve içmeye ara vererek tutulan oruç ibadeti, zenginın açlık çeken fakirin halini anlamasını, birebir yaşayarak hissetmesini sağlamaktadır. Oruç vesilesiyle açken ve susuzken çalışmanın güçlüğü, yaşayarak tecrübe edilmektedir. Bu da fakir fukaranın halini anlamaya sevketmektedir.

Oruç ibadeti ile ilahi irade, bireyde bir otokontrolün gelişmesine vesile olmaktadır. Bireyin kendini çektiği açlığa rağmen bir şey yemek ve içmekten men etmesi günahlara karşı direncini de arttırmaktadır. Her an Allah'ın kontrolünde olduğunu hissetmek; bireyin dürtülerine karşı koyabilmesini, güçlülere mukavemet gösterebilmesini, zihin dünyasının gelişmesini sağlamaktadır. Tuttuğu oruçla midesi rahatlayan oruçlu, belli zamanlara riayet etme zorunluluğuyla da zamanını doğru kullanmayı öğrenmektedir.²⁰⁸

Oruç İbadetindeki Aşamalar:

Birinci aşama:

İslam belirlediği diğer konularda olduğu gibi oruç emrinin vaz' edilişinde de merhale merhale ilerlemiştir. İlk aşamada oruç tercihe bırakılmıştır. Hız. Peygamber mü'minlere her aydan üç gün oruç tutmalarını tavsiye etmiş, fakat bunu zorunlu kılmamıştır.²⁰⁹ Böylece belli bir zamanla sınırlı tutmadan önce muhatabın yavaş yavaş oruca alışması ve ileride emredilecek bir aylık farz olan Ramazan orucuna uyum sağlayabilmesi, zorlanmadan oruç tutmaya hazır hale gelmesi sağlanmıştır.

İkinci aşama:

Ramazan'da oruç tutmakla ilgili emri ihtiva eden Bakara Sûresi 183. ayet, hicretin ikinci yılında nâzil oldu. Bununla birlikte oruç tutmaya güç yetirebildiği halde tutmayanlara her tutmadıkları bir günlük oruç için bir yoksulu doyurmaları karşılığında müsamaha gösterildi.

²⁰⁵ Buhârî, *Kitabu Savm*, 6 (Hadis No:1901).

²⁰⁶ Buhârî, *Kitabu Savm*, 4 (Hadis No:1896).

²⁰⁷ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/304.

²⁰⁸ Mehmet Keskin, *Şafii Fıkhi* (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 1/ 453-454.

²⁰⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 1/143.

Dolayısıyla ilkin oruç tutmayanlar arasında hasta veya sağlıklı ayırımı gözetilmemiştir. Ancak bir müddet sonra kimlerin oruç tutmakla mükellef olduğu kimlerin fidye vereceği netleştirilmiştir.²¹⁰ Bu bağlamda birinci aşama ile oruç tutmaya hazır hale getirilen bireylerin oruç ibadetini içlerine sinerek özümsemesi sağlanmıştır.

Üçüncü aşama:

Oruç ibadetinin son aşaması Bakara Sûresi 185. ayet ile sağlıklı olanların oruç tutması gerektiği; hastaların, yolcuların ve bunlara binaen hamile ve çocuk emziren kadınlar ile oruç tutmaya muktedir olmayan yaşlıların da tutamadıkları her oruç için fidye vermeleri gerektiği bildirilmiştir.²¹¹ Merhameti bol olan Allah, Ramazan ayında oruç tutamayanların bunu başka aylarda tutarak telafi etmesine izin vermiştir. Müslümanlar Ramazan ayında nâzil olmaya başlayan Kur'an nimetine karşı şükürlerini eda etmek için, tutamadıkları oruçlarını daha sonra tamamlarlar. Bu ayet, Ramazan orucunun farz kılınmasının tek sebebinin ibadet ve nefsi terbiye olmadığına, Ramazan orucunun farz kılınmasının bir sebebinin de bu ayda vahyolan Kur'an nedeniyle Allah'a şükretmek olduğuna işaret etmektedir. Allah bizlere Kur'an'ı başkalarına tebliğ etmemiz amacıyla bahşetmiştir. Fedakârlık ve verilen nimete şükretmenin göstergesi olan oruç, bu amacın yerine getirilmesini sağlayan en mühim eğitim aracıdır.²¹²

Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) naklettiği bir hadiste Muaz b. Cebel'in (ö.17/638) söyledikleri, oruç ve namaz ibadetindeki tedrici metodu özetler niteliktedir:

“Namaz ve oruç bugünkü haline tedricen ulaşmıştır. Namaz ve oruçta üç değişiklik gerçekleşmiştir. Namazda ilk önce yüzlerini Kudüs'e çeviren Müslümanlar, daha sonra Allah'ın emriyle Kabe'ye çevirdiler.²¹³ İlk zamanlar, Müslümanların birbirlerini namaza çağırarak belli bir yöntemleri yoktu. Daha sonra namaza çağrı amacıyla ezan okunmaya başlandı. İlk zamanlar Müslümanlar namaz kılarken cemaate sonradan katılanın birinci mi ikinci mi diye kaçınıcı rekâta bulunduğu sorusunu yanıtlardı. Buna sonra son verildi. Oruca gelince, Hz. Peygamber Medine'ye gelince her aydan üç gün oruç tutardı. Bir de Muharrem'in onuncu günü de oruç tutardı. Sonra Allah, Ramazan ayının tamamında oruçlu olmayı emretti.²¹⁴ Bu aşamada dileyen oruç tuttu dileyen bir fakiri doyurdu. “...sizden kim Ramazan ayına yetişirse oruç tutsun...”²¹⁵ ayeti nâzil olunca sağlıklı ve mukim olanlara oruç farz kılındı.

²¹⁰ el-Bakara 2/184.

²¹¹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 1/144.

²¹² Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 1/146.

²¹³ el-Bakara 2 /144.

²¹⁴ el-Bakara 2/183.

²¹⁵ el-Bakara 2/185.

Hasta, yolcu ve oruç tutmaya muktedir olamayanlara da kolaylıklar tanındı. Oruçla ilgili üçüncü değişikliğe gelince o da uyumadan önce yiyilir, içilir ve eşlerle beraber olunur; uyuduktan sonra bunların hepsi yasak olurdu. Ensardan birisi aynı şekilde akşama kadar oruç tutup, akşam iftar etmeden uyuduğu için ertesi gün de hiçbir şey yiyip içmeden oruç tutmak zorunda kaldığından, oruç onu iyice sarstı. Bu arada Hz. Ömer (ö.73/693) de uyduktan sonra eşiyle beraber oldu. Bu iki olay üzerine “*geceleri eşlerinizle birlikte olmak size helal kılındı...*”²¹⁶ ayeti indi.²¹⁷ Bu hadis ışığında da oruç ibadetinin günümüzdeki şekline tedricen ulaştığı görülmektedir.

3.1.3. Zekât

Zekât, sözlükte “artma, arıtma; övgü ve bereket” manalarına gelmektedir. Zekâta bu ismin verilmesi, Yüce Allah’ın zekâtı verilen malı bereketlendirerek arttıracak, zekât veren kimsenin de bu vesileyle olgunlaşacağı şeklinde yorumlanmıştır.²¹⁸ Zekâtın terim manası da dinen zengin sayılan Müslümanların malının belli bir ölçüsünü Kur’an’da belirlenen sınıflara vermesidir. Zekât kelimesi, terim anlamıyla da bağlantılı olarak sekiz Mekkî ayette geçmektedir. Sadaka terimi ise, Medenî olan surelerin on iki ayetinde zekât manasında kullanılmıştır. Kur’an’da otuz ayette marife olarak geçen zekât kelimesi, bu ayetlerin yirmi yedisinde namazla birlikte zikredilmektedir. Kur’an ve Sünnet’te namaz ile zekâtın birlikte anılması aralarında yakın bir bağın olduğuna işaret etmektedir. Bu durum namazın, insanın şahsını ve bedenini arındırdığı gibi; zekâtın da insanın sahip olduğu malını arındırmasından kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle namaz ve zekât yükümlülüğünün yerine getirilmesi Müslümanlarda inancın olgunlaşmasına, takvanın gerçekleşmesine vesile olmaktadır.²¹⁹ Çünkü İslam dini, insanı beden, akıl ve ruh yönüyle bir bütün olarak ele almıştır. İnsanı değiştirmeye de önce kendi nefsinden başlamıştır. Bireyi nefsinin fısıldamalarından, arzu ve isteklerinden kurtardıktan sonra dış dünyanın, çevrenin olumsuz etkilerinden kurtarmaya başlamıştır. Kur’an önce Müslümana yüklediği namaz emriyle üç insani güç kaynağını (akıl-ruh-beden) bir arada uyum içinde Yaradan’a yöneltmiştir. Namaz ibadetinde bedenini, zamanını ve emeğini gönül hoşluğuyla Allah yoluna vakfeden Müslümana, daha sonra mal hırsı ve bencilliğinin tutsaklığından kurtulması için de zekât farz kılınmıştır. Birbiri ile yakın ilişki içinde olan namaz ve zekât emriyle kulun hem maddi hem manevi varlık köleliğinden kurtulması sağlanmıştır.²²⁰ İman ile

²¹⁶ el-Bakara 2/187.

²¹⁷ İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-‘Azim*, 1/220.

²¹⁸ Râğıb el-İsfahânî, “zkv”, *el-Mufredât fi-ğaribi’l-Kur’an*, 380-381; Zekâtın kavramı hakkında bk. Abdulkadir Karakuş, *İbadet Esaslarıyla İlgili Kur’an Kavramları*, 121-128.

²¹⁹ Mehmet Erkal, “Zekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 3 Şubat 2023), 44/197.

²²⁰ Kutup, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 1/247, 249.

temeli atılan İslam binasının, namaz ibadetiyle direği dikildikten sonra, zekât ibadetiyle de geçilecek geçidin köprüsü kurulmuştur. Nasıl ki namaz, Allah'ın huzuruna çıkaran bir asansör ise; zekât da “miraçta” alınan ilahi bir görevin köprüsüdür.²²¹ Allah'a kulluk etmek için yaratılan insan;²²² bu ibadetlerle kulluğun gereğini yerine getirmekte zamanını, emeğini, bedenini ve malını Allah'a adanmış olmaktadır.²²³

İslam'ın beş şartından biri olan zekât²²⁴ bir anlamda kişinin dünyada kazandığı geçici mallarını ebedileştirmesinin en güzel yoludur:²²⁵ *“Allah'a ve Resulü'ne iman edin. Sizi, üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı şeylerden harcayın. Sizden iman edip de (Allah rızası için) harcayan kimselere büyük mükâfat vardır.”*²²⁶ *Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; ölümsüz olan iyi işler ise Rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı hem de ümit bağlamaya daha layıktır.*²²⁷ *İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte zekât veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır.”*²²⁸

Kur'an, zekât veya sadaka verirken incitici tavırlar sergilememeye dikkat edilmesini istemiştir: *“Mallarını Allah yolunda harcayıp da arkasından başa kakmayan, fakirlerin gönlünü kırmayan kimseler var ya, onların Allah katında has mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur, üzüntü de çekmeyeceklerdir. Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, cezalandırmada acelesi de yoktur.”*²²⁹

Mekke döneminde nâzil olan ilk ayetlerde zekât isminin yer almadığı, daha sonra nâzil olan ayetlerde bu ismin kullanıldığı görülmektedir.²³⁰ Mekkî ayetlerde toplanacak mahsulün duyulmaması için fısıldaşan ve başkaları görmesin diye ürünü toplamak için erkenden kalkan, yetimi küçümseyen, ona zulmeden, isteyen azarlayan, yoksulu doyurmayan ve yoksula yardım yapılmasına engel olan kişiler yerilmektedir.²³¹ Mekke döneminde sahip olunan malda yoksullara verilmek üzere belirli bir hakkın olduğunu vurgulayan Allah, Kur'an'da rahmetini yazacağı kişilerin zekât verenler olduğunu, açlık zamanında yetime ve yoksula yemek

²²¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 1/241-242.

²²² ez-Zâriyât 51/56.

²²³ el-En'âm 6/162.

²²⁴ Buhârî, *Kitabu İman*, 2 (Hadis No:8).

²²⁵ İbrahim Paçacı. “Zekât İbadeti ve Sosyal Yardımlaşma”, *Kürsüden Öğütler*, 52 Konuda Vaaz Örnekleri (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 196.

²²⁶ el-Hadîd 57/7.

²²⁷ el-Kehf 18/46.

²²⁸ er-Rûm 30/39.

²²⁹ el-Bakara 2/262, 263.

²³⁰ Bk. el-Mü'minûn 23/4; en-Neml 27/3; er-Rûm 30/39; Lokmân 31/4; Fussilet 41/7; el-Müzzemmil 73/20.

²³¹ Bk. el-Kalem 68/24, 25; el-Müddesir 74/44; ed-Duhâ 93/9, 10; el-Mâûn 107/2, 3.

yedirenlerin kurtuluşa erdiğini, bunların ebedi olarak Firdevs cennetine gireceklerini bildirerek muhatabını zekât vermeye teşvik etmektedir.²³² Kur'an, Allah'ın cennetle mükafatlandıracağı mü'minlerin geceleri pek az uyudukları, seher vakitlerinde de istiğfar ettikleri, mallarından da muhtaç ve yoksullara bir pay ayırdıklarını²³³ haber vererek Mekke toplumunu ilerde zekât vermeye hazır hale getirmektedir.

Medenî ayetlerde ise; zekât daha sistematik temellere oturtulan inanç, muamelat, ahlak ve sosyo-ekonomik yapının merkezinde yer almaktadır. Aşağıda serdedilen ayetlerde görüleceği üzere; Medine döneminde nâzil olan ayetlerde muhataba yapılan tekliflerdeki üslûp daha nettir ve “sadaka” tabiri de bu dönemde kullanılmıştır: *“Sizin dostunuz (veliniz) ancak Allah'tır, Resulüdür, iman edenlerdir; onlar ki Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılar, zekâtı verirler.”*²³⁴ *Onların mallarından sadaka al; bununla onları (günahlardan) temizlersin, onları arıtip yüceltirsin. Ve onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için sükunettir (onları yatıştırır). Allah iştir, bilendir. Allah'ın, kullarının tevbesini kabul edeceğini, sadakaları geri çevirmeyeceğini ve Allah'ın tevbeyi çok kabul eden ve pek esirgeyen olduğunu hala bilmezler mi?”*²³⁵

Zekât, nüzûlün ilk yıllarından itibaren Müslümanların gündeminde olan bir kavramdır; ancak Kur'an tarafından dini bir vecibe haline gelmesi zamana yayılarak gerçekleştirilmiştir. İnsanı madde ve ruh bütünlüğüyle yaratan Allah, insanın mal zaâfiyetini bildiğinden zekât emrini insanları alıştıra alıştıra tedricen uygulamaya koymuştur.

Zekât ibadetindeki aşamalar:

Birinci aşama:

Mekke döneminde nâzil olan ayetlere bakıldığında hazırlık safhası denebilecek ilk aşamada, cömertliğin methedildiği; maddi yardımları sırf Allah rızası için yapmanın tavsiye edildiği görülmektedir. Mekkeli muhatap, cahiliye döneminden kalma iyi bir alışkanlık olan ihtiyaç sahiplerine yardım yapma geleneğini sırf Allah için yapmaya yönlendirilmektedir. Mekkeli muhataba, inanıp veren ve sakınanların hesabının kolay olacağı; yalanlayıp cimrilik edenlerin de en zorla karşılaşacağı hatırlatılmaktadır.²³⁶ Kur'an, malını kendisini ebedileştirecek düşüncesiyle biriktirenlerin, mal ve kazandıklarının kendilerine fayda

²³² Bk. el-A'râf 7/156; el-Mü'minûn 23/4, 11; el-Meâric 70/24, 25; el-Beled 90/14-16.

²³³ ez-Zariyat 51/15, 17, 18, 19.

²³⁴ el-Mâide 5/55.

²³⁵ et-Tevbe 9/103, 104.

²³⁶ el-Leyl 92/5, 7, 8, 10.

vermeyeceğini ve bu düşüncede olanların alevli bir ateşe atılacağını vurgulamaktadır.²³⁷ Bireyler bu vesile ile muhtaç kimselere yardım yapabilmeye hazır hale getirilmektedir. İlk aşama ile ilgili ayetlerde ekseriyetle şu ifadeler yer verilmektedir: “*O sarı yokuş nedir bilir misin? Köle azat etmek veya açlık gününde yemek yedirmektir, Yakınlığı olan bir yetime veya hiçbir şeyi olmayan yoksula.*²³⁸ *Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler. Biz sizi Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz. Biz, çetin ve belalı bir günde Rabbimizden (O'nun azabına uğramaktan) korkarız (derler). İşte bu yüzden Allah onları o günün fenalığından esirger; (yüzlerine) parlaklık, (gönüllerine) sevinç verir.*²³⁹ *Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir? diye sorulunca, Onlar şöyle cevap verirler: Biz namaz kılanlardan değildik, yoksulu doyurmuyorduk.*”²⁴⁰

İkinci aşama:

Bu aşama birinci aşamada yardım yapmaya hazır hale getirilen bireyleri, bir adım ileriye taşıyarak mecburi yardıma yönlendirme aşamasıdır. Bu safhada “*Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver...*²⁴¹ *Mallarında, muhtaç ve yoksullar için bir hak vardı.*²⁴² *Mallarını Allah yolunda harcayıp da arkasından başa kakmayan, fakirlerin gönlünü kırmayan kimseler var ya, onların Allah katında has mükâfatları vardır...*”²⁴³ ayetlerinde kullanılan ifadeler bağlamında fakire yapılan yardımların sadece gönüllülük esasıyla değil, mal sahiplerinin sahip olduğu mallarda haklarının mevcut olduğu düşüncesi muhataba aşılarmakta; yapılan yardımlarda da gönül kırıcı tavırlardan uzak durulması çağrısı yapılmaktadır. Zekât, henüz çerçevesi belirlenmiş bir hüküm olarak değil de yardımlaşmaya teşvik şeklinde vaz’ edilmiştir. Zekât farziyetinin Hz. Peygamber tarafından hicretin 2. yılında ilan edildiği, ilk mecburiyetin de Ramazan bayramına mahsus olmak üzere bir kişinin bir günlük gıdasına tekâbul edecek şekilde fitre ile ilgili olduğu rivayet edilmiştir.²⁴⁴ Muhatap bu aşamadan sonra kesin emir içeren üçüncü aşamaya uyumlu hale getirilmiştir.

Üçüncü aşama:

Zekât yükümlülüğünün kesinleştiği bu merhalede; Mekke döneminin sonlarından başlayarak Medine döneminin sonlarına kadar, yeni toplumun inşasında gerekli maddi ihtiyaçların karşılanması için, daha geniş kapsamlı bir yardım olarak “infak” ruhunun canlı

²³⁷ Bk. Tebbet 111/2, 3; el-Hümeze 104/2, 3.

²³⁸ el-Beled 90/12, 16.

²³⁹ el-İnsân 76/8, 11.

²⁴⁰ el-Müddessir 74/42, 44.

²⁴¹ el-İsrâ 17/26.

²⁴² ez-Zâriyât 51/19.

²⁴³ el-Bakara 2/262.

²⁴⁴ Buhârî, *Kitabu Zekât*, 70 (Hadis No:1503).

tutulduğu görülmektedir.²⁴⁵ Birinci derecede zekât ve sadakaları gerekli yerlere ulaştırmak bağlamında Allah rızası için malını sarfetmek olan infak, ikinci derecede de ilim öğretimi ve benzeri manevi içerikli iyilikleri kapsamaktadır.²⁴⁶ Müslümanın Allah'ın kendisine bahsettiği malın sevdiklerinden,²⁴⁷ “ebeveyn, yakınlar, yetimler, fakirler ve yolcular” için ihtiyacından artanını, gizli-açık, gece-gündüz²⁴⁸ sırf Allah rızasını umarak yapılan tüm harcamalar infak olarak kabul edilmiştir. İnkâr edenlerin insanları doğru yoldan ayırmak için yaptıkları harcamalar da infak kabul edilmemiş; aksine böyle yapanların cehenneme girerek ziyana uğrayacağı bildirilmiştir.²⁴⁹

Zekât, bu aşamada birinci ve ikinci aşamadaki uygulamalarla ihtiyaç sahiplerine yardım yapma hususunda duyarlı hale gelen ve malından infak edebilecek olgunluğa erişen muhataba, Medine döneminde dini bir vecibe olarak farz kılınmıştır. Zekâtla ilgili düzenlemelerin devam ettiği bu dönemde, sadaka tabirinin kullanıldığı ve tedricen hareket edildiği görülmektedir. Kur'an, ilk olarak muhatabın günahlarından arınıp yücelmeleri vurgusuyla sadakalarının (zekâtın) düzenli olarak toplanmasını sağlamıştır.²⁵⁰ İkinci olarak; “*Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslam'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur...*”²⁵¹ ayeti ile, toplanan zekâtın kimlere dağıtılacağı bildirilmiştir.

Zekât ile ilgili üçüncü düzenleme; dinde kardeşliğin bir ölçüsü olarak namazla birlikte anıldığı, Tevbe Sûresi beşinci ayetidir. Özellikle Tevbe Sûresi beş ve altmışıncı ayetlerinde dikkatleri celbeden bir mevhum: Kur'an'ın bireyin inşasında en büyük faktör olan namaz ile sağlıklı bir toplumun inşası için en önemli faktörlerden olan zekâtın bir arada anılması, bir de zekâtın dağıtımında toplumun çekirdeği olan aileden başlayarak halkanın en yakından adım adım tedricen genişlemesidir. Zekât ibadeti ile sağlıklı bir toplum için yetim çocukların başıboş kalmamaları, yoksulların sosyal dayanışma ve yardımlaşma vesilesiyle kalkınmaları, kölelerin hürriyetine kavuşması sağlanmaktadır. Zekâtın ifası ile muhataba insanlığın tek bir aile olduğu, bütün yeryüzünün ortak bir vatan olduğu duygusu kazandırılmakta,²⁵² hem bireysel hem de toplumsal anlamda kalıcı değişimler gerçekleştirilmektedir.

²⁴⁵ Arslan, *Metodolojik Yönden Kur'an'ın Tedriciliği*, 148.

²⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 1/241.

²⁴⁷ Bk. Bakara 2/3; Âl-i İmrân 3/92.

²⁴⁸ el-Bakara 2/219, 274.

²⁴⁹ el-Enfâl 8/36, 37.

²⁵⁰ et-Tevbe 9/103.

²⁵¹ et-Tevbe 9/60.

²⁵² Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 1/247-249.

Zekât ibadetindeki tedrici eğitim metodunu özetler nitelikte olan bir hadiste; Hz. Peygamber Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken O'na, tedricilik ilkesini elden bırakmamasını şu sözlerle ifade etmektedir: “Sen kitap ehli olan bir topluluğa gidiyorsun. Onları önce Allah'tan (cc) başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın peygamberi olduğuma şehâdet etmeye çağır. Eğer bunu kabul ederlerse izzet ve celal sahibi olan Allah'ın her gün ve gecede kılınan beş vakit namazı onlara farz kıldığını bildir. Bunu da kabul ederlerse, Allah'ın zenginlerden alınıp fakirlere dağıtılması şartıyla mallarından sadaka vermeyi farz kıldığını bildir. Bunu kabul ettiklerinde, sakın (zekât olarak) onların mallarından en iyilerini alma!..”²⁵³

3.2. Muamelatta Tedrici Metot

Kur'an, sadece bireysel değil; toplumsal sorunların kesin çözümü için de tedrici eğitim metodunu uygulamıştır. Kur'an hem bireysel hem de toplumsal birçok zararları olan içki ve faizi, zamana yayarak; bireyler kabule hazır hale geldikten sonra tedricen yasaklamıştır. Çalışmamızın devamında, içki ve faiz yasağındaki tedrici hikmet ve insanların eğitilirken sosyo-psikolojik açıdan nasıl bir süreçten geçtiği ele alınacaktır.

3.2.1. İçki

İnsanların içki ve kumar alışkanlıkları çok eski tarihlere dayanmaktadır. Araplar içki için, sarhoş etme gücüne, rengine, ana maddesine, yıllanmışlığına göre çeşitli isimler kullanmışlardır. Lügat manası bir şeyi örtmek olan hamr,²⁵⁴ Arapçada ekseriyetle üzümden yapılan şarap için kullanılmıştır. Kur'an'da Araplar'ın rahik diye isimlendirdiği, değerli görüp kaliteli kabul ettikleri şarap, aynı isimle cennet ehlinin içeceklerinden biri olarak geçmekte ve cennet ehlinin mührü misk gibi kokan rahik içeceği belirtilmektedir.²⁵⁵ Medineliler tarafından da hurmanın koruk veya olgunlaşmaya başlamış ile kurusu veya hurma ile üzüm karıştırılarak elde edilen “Fadih” ismi kullanılmıştır. Cahiliye döneminde yaygın olarak tüketilen içki, şiirin en gözde temalarından biri olmasına rağmen; toplum tarafından içki bağımlıları tasvip edilmemiştir. İslamiyet'ten önce de bazı haniflerin içki içmediği ve onu haram kabul ettiği rivayet edilmiştir.²⁵⁶

²⁵³ Buhârî, *Kitabu'z Zekât*, 1 (Hadis No:1395).

²⁵⁴ İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüğati ve sıhâhi'l-arabiyye* (Kahire: Dar el-Hadis, 2009), 343.

²⁵⁵ el-Mutaffifin 83/25, 26.

²⁵⁶ Nebi Bozkurt, “İçki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 3 Şubat 2023), 21/455-456.

İçki, bireyin karakterini bozup, toplumları felakete sürüklediği için ilahi irade tarafından yasaklanmıştır.²⁵⁷ Fakat geçmiş toplumlar, yıllarca benimseyip hayatlarında uyguladıkları haram ve günahlardan bir anda men edilmemiştir. Doğru yola erdiren apaçık Kur'an'da,²⁵⁸ içki hakkında dört farklı surede dört ayet nâzil olmuştur. Evvela farklı zaman ve mekanlarda içkinin zararına dikkat çekilmiştir. Bireylerin istenileni benimseyebilmesi ve davranışlarında kalıcı değişim-dönüşümün gerçekleşmesi için, arzu edilen hedefe doğru teenni ile onları alıştırma, adım adım, belli bir süreçle hareket edilmiştir. İnsanların hatalarını terk etmesi ve doğruyu kabullenmesi, herhangi bir reaksiyona sebep olmadan, tedricen gerçekleştirilmiştir.

Şimdi de içki yasağında tedriciliğin eğitime katkısı, ilgili ayetler bağlamında, aşamalarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

Birinci aşama:

*“Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edinirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.”*²⁵⁹ Mekke döneminde nâzil olan bu ayetle, içkinin dini hükümlerine temas edilmeksizin, insanların hurma ile üzüm suyundan hem içki hem de tatlı yiyecek olarak yararlandıklarına dikkat çekilmiş, muhataba bu iki meyveyi bahşeden Allah'a karşı minnettar olmaları telkin edilmiştir. Bu bağlamda Mekke'de inen bu ayetle içkinin yasaklığına dair bir karara varılmasa da muhatapta içkinin hoş bir şey olmadığına dair bir algıya sebep olduğu söylenebilmektedir.²⁶⁰ Allah'ın kendilerine lütfettiği güzel nimetlerine delil olan bu ayette, şaraba rızık denmezken, bu meyvelerden üretilen diğer besin maddelerine güzel rızık denmesi, şarabın iyi bir şey olmadığını göstermektedir.²⁶¹ Dolayısıyla Mekke toplumuna nâzil olan bu ayette amaç içki hakkında muhatapta farkındalık oluşturmaktır. Tedrici metot vahyin nâzil olduğu mekanlarda, her bir merhalenin özelliklerini taşıyan mizaçta görülmektedir. İçki tek bir seferde yasaklanmadı.²⁶² Mekke'de nâzil olan birinci merhalede teşriin sadece seyir yönü resmedildi. Hatta içki yasağı vahyin dördüncü merhalesinde tamamen haram kılındı.²⁶³

İkinci aşama:

“Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha

²⁵⁷ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/374.

²⁵⁸ Bk. Şûrâ 42/52; Duhân 44/2.

²⁵⁹ en-Nahl 16/67.

²⁶⁰ Beydâvî, *Envâru't- Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, 268-269; trc için bk: Öztürk, *Beydâvî Tefsiri*, 3/190.

²⁶¹ Kondi, *Kur'an'da Tedricilik*, 60.

²⁶² Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, 68-69.

²⁶³ Karadavi, *Kur'an-ı Anlamada Yöntem*, 329.

*büyüktür. Yine sana iyilik yolunda ne harcayacaklarını sorarlar. “İhtiyaç fazlasını” de. Allah size ayetleri böyle açıklar ki düşünesiniz.”*²⁶⁴ Medine döneminde Hz. Peygamber’e içki hakkında sorulan sorular üzerine nâzil olduğu rivayet edilen²⁶⁵ bu ayette, birinci aşamada dikkat çekilen mevzu hususunda yönlendirme söz konusudur. “Ey iman edenler!” hitabıyla muhatap,²⁶⁶ kesin bir menden ziyade içkinin faydasının zararından az olduğu bilgisiyle istenilen istikamete kanalize edilmektedir.

Üçüncü aşama:

*“Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar -cünüp iken de - yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın...”*²⁶⁷ ayetinin nüzûlündeki amaç, muhatapın namazda aklı başında olma şartıyla içki bağımlılığını tedricen terk etmesidir. Çünkü beş vakit ayık vaziyetle namaz kılmak isteyenlerin özellikle sabah ile ikindi veya akşam vakitleri içtikleri içkiyi bırakması gerekmektedir. Özellikle içki içmek isteyenler de yatsı ve sabah namazı arasında geniş bir zaman aralığı olduğundan ancak bu vakitlerde içki içebilmiş, günlük hayatlarında belli aralıklarla içki yasağını uygulamışlardır. Dolayısıyla namazda sarhoş olmama uyarısıyla muhatapın içki tüketimi azaltılmış, alıştırlarak belli bir uyumla, içki yasağına hazır hale gelmesi sağlanmıştır.²⁶⁸

Dördüncü aşama:

İlk üç aşamanın ardından, bu aşamada içki yasağının kesin olan, son hükmü verilmiştir. İçki yasağını kesin hükme bağlayan ayetlerin, hicretin üçüncü senesinde Uhud savaşından sonra içki meclisinde çıkan olay üzerine nâzil olduğu rivayet edilmiştir.²⁶⁹

*“Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan içki ve kumar yoluyla ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi, Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?”*²⁷⁰

İlk üç aşamada nâzil olan ayetlerle tedricen eğitilen bireyler, içki yasağına hazır hale geldiğinden, muhatap içki içilmesini kesin olarak men eden bu ayet nâzil olduğunda herhangi bir tepki göstermeden, hemen verilen hükme tabii olmuştur. Müslümanlar yasağa karşı duyarlı hale geldiğinden zorlanmadan içkiyi bırakabilmiştir. Öyle ki bu ayet nâzil olur olmaz, hiç

²⁶⁴ el-Bakara 2/219.

²⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’li ahkâmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Müesseseti’r Risâle, 2006), 6/329-330; Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, 48; trc için bk: *Beydâvî Tefsiri*, 1/280.

²⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi’li ahkâmi’l-Kur’ân*, 6/329.

²⁶⁷ en-Nisâ 4/43.

²⁶⁸ Kutup, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 3/378.

²⁶⁹ İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-‘Azim*, 2/100; Kutup, *Fî Zilâli’l-Kur’an*, 3/379.

²⁷⁰ el-Mâide 5/90-91.

beklemeden içki içme yasağını tereddütsüz uygulamışlardır. Hatta elinde kadehi olan atmış, ağzında içki yudumu olan tükürmüş, kimse içki yasağına direnmemiş, içki yasağının muhataplarca tatbik edilmesi için zor kullanılmamıştır.²⁷¹ Kısa sürede gerçekleştirilen bu üstün başarı da muhatabın tedrici metotla eğitilmesi üzerine gerçekleştirilmiştir.

İçki yasağıyla ilgili İbn Kesir tefsirindeki şu rivayet, zikrettiğimiz merhalelerin tamamını kapsamaktadır. Bu rivayeti olduğu gibi zikretmeyi uygun görmekteyiz:

Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre: İçki üç kez haram kılındı. Allah Resulü Medine'ye geldiğinde Medineliler içki içer, kumar vesilesiyle elde ettikleri kazancı yerlerdi. Bu durumu Allah Resulü'ne sordular. Bunun üzerine *“Sana içkiden ve kumardan soruyorlar...”*²⁷² ayeti nâzil oldu. İnsanlar, *“Allah bize içkiyi ve kumarı haram kılmadı, yalnız ‘bu ikisinde de büyük bir günah vardır’* diyerek içki içmeye devam ediyorlardı. Muhacirlerden birisi bir gün arkadaşlarına imam olarak akşam namazını kıldırırken, okuduklarını karıştırdı. Bu olaydan sonra Allah ilkinden daha sert bir üslûpla: *“Ey inananlar, ne söylediğinizi bilinceye kadar sarhoşken namaza yaklaşmayın.”*²⁷³ ayetini indirdi. İçki içmeye devam edenler vardı ve bunlardan bazıları akşamleyin içkili vaziyette namaza geliyordu. Sonra bu ayetten de daha kesin ifadeler içeren: *“Ey inananlar! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan uzak durun ki, kurtuluşa eresiniz... artık bundan vazgeçtiniz değil mi?”*²⁷⁴ ayeti nâzil oldu bunun üzerine onlar, *“Allah'ım vazgeçtik!”* dediler. İnsanlar Allah Resulü'ne dediler ki: *“Ya Resulallah, insanların bir kısmı Allah yolunda öldürüldüler. Bir kısmı da yataklarında öldü. Onlar içki içer, kumardan gelen kazancı yerlerdi. Halbuki Allah bunlar şeytan işi birer pislik diye açıkladı. (Öyleyse bunların akıbeti ne olacak?) Bunun üzerine de Allah: ‘İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla sakınıp iman ettikleri ve iyi işler yaptıkları, sonra yine hakkıyla sakınıp iman ettikleri, sonra da hakkıyla sakınıp yaptıklarını, ellerinden geldiğince güzel yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur. (Önemli olan inandıktan sonra iman ve iyi amelde sebatır). Allah iyi ve güzel yapanları sever.’*²⁷⁵ ayetini indirdi. Hz. Peygamber de şöyle buyurdu: *“Onlara da haram kılınmış olsaydı, onlar da sizin terk ettiğiniz gibi terk ederlerdi.”*²⁷⁶

İçki yasağı, şartlar elverip durumlar yeterli olgunluğa erişince açık bir şekilde haram kılınmıştır. İlahi iradenin içki yasağında uyguladığı tedrici eğitim metodunun, sadece teşrii

²⁷¹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azim*, 2/95-100.

²⁷² el-Bakara 2/219.

²⁷³ en-Nisâ 4/43.

²⁷⁴ el-Mâide 5/90-91.

²⁷⁵ el-Mâide 5/93.

²⁷⁶ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azim*, 2/95.

yönüyle değil, davet yönüyle de değerlendirilmesi gerekmektedir.²⁷⁷ Çünkü Kur'an, Mekke toplumunu yeniden inşa etmeye gelenekleri değiştirmekle başlamamıştır. Yükümlülükler, kulların itirazsız kabul edebileceği bir zamana denk getirilmiştir. Kur'an, nüzûlünün ilk on üç yılı boyunca insanların inançlarını doğru temele oturtmayı öncelermiştir. İnsan fitratında arzu edilen değişim ve dönüşümün gerçekleşmesi için evvela gerekli olan akide bağları oluşturulmuştur. Bu şekilde Kur'an, on üç yıl boyunca sabırla eğittiği muhatabına, Allah'tan başka dayanakları olmadığı inancını kazandırmıştır. İlahi irade insanlara, kendilerine vaz' edilen emir ve yasakları, kesin bir teslimiyetle yapabilir hale geldikten sonra çeşitli sorumluluklar yüklemiştir.²⁷⁸

Kısaca ifade etmek gerekirse tedrici metodun uygulandığı bu ayetler ile: Muhatap evvela yaygın olarak tükettiği içki hakkında bilgilendirilmekte ve muhatabın içkiye dair farkındalık kazanması, içki yasağına hazırlanması sağlanmaktadır. İkinci merhalede nâzil olan ayetlerle muhatap, faydasının zararından az olduğu söylenen içkiyi, kullanmamaya teşvik edilmektedir. Üçüncü aşamada ise içkili iken ayılıncaya kadar namaza yaklaşmayın ihtarıyla beş vakit namaz kılan mü'minler günlük yaşantılarında içki yasağına iyice alıştırılmaktadır. Dördüncü ve son aşamada da kesin yasağın Müslümanlarca zorlanmadan uygulanması sağlanmaktadır.

3.2.2. Ribâ/Faiz

Çalışmamızda Kur'an'ın tedrici metotla vaz' ettiği ilahi hükümler vesilesiyle namaz ile gerçekleşen kıyamı, oruç ile nefis ve irade eğitimini, zekât ile mal hırsından kurtulmayı, içki ile sağlam akli melekelerle hareket eden sağlıklı toplumu işledikten sonra toplumda hak, adalet, eşitlik ilkelerinin yerleşmesine ve bireyde ihtiras, katı kalpliliğin, emek sömürsünün giderilmesine vesile olan faiz yasağı işlenecektir. Faiz yasağının çok yaygın olan Arap toplumunda, bireyler hazır hale geldikten sonra neredeyse son hüküm olarak, tedricen vaz' edilişi üzerinde durulacaktır.

“Riba” kelimesinin karşılığı olarak Türkçede kullanılan faiz, sözlükte “fazlalık, nema, artma, çoğalma; yükseğe çıkma, (beden) serpilip gelişme” gibi anlamlara gelmektedir. Bu kapsamda hem bir şeyin kendi içinde bulunan hem de iki şey arasında mukayeseden doğan fazlalığı ifade etmektedir. Kur'an'da birinci anlamıyla ayetlerde yağmur yağın toprağın kabarması “rebet” kelimesiyle, ikinci anlamıyla iki topluluktan birinin diğerine nitelik veya

²⁷⁷ Hocaoglu, Mustafa. “*Teşride Tedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım*”. Tefsir Araştırmaları Dergisi. 2/2. (Ekim 2018): 266-286. <https://doi.org/10.31121/tader.455866>.

²⁷⁸ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 3/376-377.

nicelik bakımından üstün olma hali “erba” kelimesiyle ifade edilmiştir. Fıkıh literatüründe ise; borç verilen bir parayı veya malı belli bir süre sonunda belirli bir fazlalıkla geri almanın veya vaktinde ödenmeyen alacağa ek vade tanınarak alınan fazlalığın adıdır.²⁷⁹

Sözlük anlamı çeşitlilik göstermekle beraber, bütün tanımlar faizin bir kazanç elde etme yöntemi olduğuna dair, anlam ve içerik bakımından, birbirini destekler niteliktedir. Faiz, paranın mal ve hizmetmiş gibi işlem görmesine, edinilen haksız kazançla bireylerin emeğinin sömürülmesine sebep olmaktadır. Zamanında ödenemeyen ve katlanarak artan, bu sebeple bireyin mağdur olmasına sebep olan faiz uygulaması, Mekke ve Medine toplumunda çok yaygın olmasına rağmen çirkin görülmüştür. Kur’an da nâzil olduğu dönemde çok yaygın olan, birey ve topluma zarar veren haksız kazançları, muhatabın çok önem verdiği mal hırsını, dizginledikten sonra kademe kademe yasaklamıştır. Karadavi (ö.2022) bunu şu şekilde ifade etmektedir: “Çünkü Kur’an bu müzmin hastalıkları tedavi etmek için sert ve ani kararlar vermeyi metot olarak almaz. Bunun yerine iyiliği gerçekleştireceği hedefe varmak için merhaleleri emin bir şekilde aşar, hassas adımlarla yürür.”²⁸⁰

Faizin toplum içerisindeki fert ve iş sahasına olan zararlarına bir örnek vermek, konuya açıklık getirmesi açısından önem arz etmektedir. Dünyanın önde gelen zenginleri, sermayelerini büyük projelerle, mal, hizmet ve benzeri iş sahalarına yatırmayıp; bünyesinde bir milyon işçi çalıştırmak yerine, yüz veya bin kişiye faiz vererek kullanırlarsa; bu fertlerin toplumdaki iş istihdamını yok edecektir. Bu durum para sahiplerine zahmetsiz bir kazanç elde ettirecek, piyasada mal ve hizmet üretimi azalacaktır. Mal azaldığı için de piyasada var olan mallar değerinin çok üstünde bir fiyata satılacaktır. Tekeller ortaya çıkacak, fiyatlar tavan yapacaktır. Fakiri daha fakir, zengini de daha zengin bir konuma getireceğinden toplumdaki eşitsizlik giderek artacaktır. Doğmamış bireyler bile zulme uğrayacak, faiz alanın kendisi tek borçlu kalmayacak; onun çocukları, torunları böylece hiç haberi olmayan fertler bile kendini borç batağında bulacaktır.

Mevdudi (ö.1979), faizin işlemediği bir toplumu tasvir ederken şu hususlara dikkat çekmektedir: “Kur’an ahlakî ve ruhsal yönden gelişmiş insanı yetiştirebilmek için hür bir toplum ve ekonominin gerekliliğinin farkındadır. Kur’an’î bir düzen ancak bireyin bazı servetlere, onları harcama hakkına ve daha sonra da samimiyetle Allah’ın ve O’nun kullarının

²⁷⁹ Râğıb el-İsfahânî, “rbv”, *el-Mufredât fî-ğarîbi’l-Kur’an*, 340; İsmail Özsoy, “Faiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 3 Şubat 2023), 12/110; Bk. en-Nahl 16/92; el-Hac 22/5; Fussilet 41/39.

²⁸⁰ Karadavi, *Kur’an-ı Anlamada Yöntem*, 329.

haklarını verme hak ve yetkisine sahip olduğu bir ortamda uygulanabilir. Ancak böyle bir toplumda, bir taraftan insanlar bireysel olarak nezaket, hoşgörü, sevgi, fedâkarlık, başkalarının haklarına saygı göstermek ve bu hakları sahiplerine vermek gibi faziletleri geliştirme fırsatı bulurlar. Ancak böyle bir sistem, kötülüğün yok edilip iyiliğin geliştirilmesinin kanun zoruyla değil, bilakis insanların kendi temiz kalplilikleri ve bu sorumluluğu yerine getirme iyi niyetleri ile sağlanabildiği mükemmel bir ortam meydana getirebilir.”²⁸¹

Kur'an, cahiliye döneminde vaktinde ödenemeyen borç için ek vade karşılığında alınan fazlalık şeklinde uygulanan faiz çeşidini yasaklamıştır. Kur'an'ın hedefi, faizle borç vermenin, tefeciliğin önüne geçmektir. Kur'an verdiği borç karşılığında fakirden yüksek faizler alarak onların üzerinden haksız kazançla zengin olmanın önüne geçmektedir.²⁸² Hz. Peygamber de vadeden doğacak değer farklılaşmasının önceden bilinmemesinden kaynaklanacak mağduriyetin giderilmesi, hak sahiplerinin hakkının korunması için, kendi cinslerinden vadeli para ve mal değişimlerini yasaklamıştır.²⁸³

Kur'an, riba meselesindeki dört teşriden her birisini içki meselesinde olduğu gibi tam bir benzerlik içerisinde; ilkin Mekke döneminde, diğer üçünü ise Medine döneminde ele almıştır.²⁸⁴

Faiz yasağındaki aşamalar:²⁸⁵

Birinci aşama:

*“İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte zekât veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır.”*²⁸⁶ Mekke döneminde faiz ile ilgili nâzil olan bu ilk ayette, malı çoğalttığı sanılan ribanın aslında malı arttırmadığına; sırf rabbın rızası için verilen karşılıksız mali yardımların malı arttırdığına, bu yönüyle infakın ehemmiyetine vurgu yapılmaktadır. Ayette birbirinin zıttı iki kavram bir arada anılmaktadır. Zekât ihtiva ettiği konum itibarıyla bireye ve topluma büyük zararları olan faizin panzehiri hükmünde devreye girmektedir. Bu ayet ile bireyler, ribaya karşı infak etmeye yönlendirilmekte ve şahısların geçici menfaatlara karşılık Allah'ın rızasını tercih etmeleri öğütlenmektedir.

²⁸¹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 4/306.

²⁸² Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/480-483.

²⁸³ Mehmet Emin Özaşar vd., *Hadislerle İslam* (İstanbul: DİB Yayınları, 2017), 5/174.

²⁸⁴ Karadavi, *Kur'an-ı Anlamada Yöntem*, 329.

²⁸⁵ Sabûni, *Ravaiu'l-beyân tefsîru âyâtî'l-ahkâmî mine'l-Kur'ân*, 1/383-391.

²⁸⁶ er-Rûm 30/39.

*“Eğer Allah'a (rızası uğruna) ödünç verirsiniz, Allah onu sizin için kat kat arttırır ve sizi bağışlar. Allah çok mükâfat verendir, ceza vermekte acele etmeyendir.”*²⁸⁷ İslam dini, bu ayetle muhataba maddi zorluk çekenlere karşı kolaylaştırıcı olmayı, riba yerine “Karz-ı hasen” kavramı ile maddi zorluk çeken insanlara rızâ ilahi için borç vermeyi tavsiye etmektedir. İlahi irade borç vereni, borçlunun zor durumundan faydalanmak yerine, ödeyemediği borcundan ferâgat etmeye teşvik etmektedir: *“Eğer (borçlu) darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek (gerekir). Eğer (gerçekleri) anlarsanız bunu sadakaya (veya zekâta) saymak sizin için daha hayırlıdır.”*²⁸⁸

Rûm Sûresi'nin nâzil olduğu dönemde faize dair bir yasaklama mevcut değildir. Bu ayetle bireyde faize dair bir farkındalık oluşturmak hedeflenmiştir. Kur'an, değiştirmeyi hedeflediği hususa dair önce muhatabın zihnini hazırlamayı ardından yasaklamayı yani eğitimde tedrici metodu uygulamayı tercih etmiştir. İçki yasağında olduğu gibi faiz yasağının uygulamasında da hedefe giden yolda adım adım, bireyi son aşamayı kolaylıkla kabul edebilir hale getirerek nihaî hüküm verilmiştir.²⁸⁹

Biz Rûm Sûresi 39. ayet ile beraber muhatabın zihni hazırlığı bağlamında aralarında yakın bir ilişki olduğuna inandığımız evvelindeki iki ayete, yani Rûm Sûresi 37 ve 38. ayetlere de değinmek istiyoruz: *“Görmediler mi ki Allah, rızkı dilediğine bol bol vermekte, dilediğinkini de daraltmaktadır. Şüphesiz imanlı bir kavim için bunda ibretler vardır. O halde sen, akrabaya, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver. Allah'ın rızasını isteyenler için bu, en iyisidir. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”*²⁹⁰ Bir kimse madden güçlenir, makam- mevki sahibi olur işleri yolunda giderse bunların ona Allah katından bahşedildiğini unutmaz, kendini öyle yüce görür ki Allah'a ve insanlara hiçbir pay bırakmaz.²⁹¹ Kur'an, kendisini müstağni görüp azan, yaratanını unutan, malının kendisini ebedileştireceğine inanan bireyi yermiş, insanın ileriye dönük hazırlık yapmasını tavsiye etmiş, nefsinin cimriliğinden korunup başkalarını kendine tercih edenleri kurtuluşla müjdelemiştir.²⁹² Çünkü, Allah rızası için hak sahiplerine hakkını; ancak maddi hırslarından arınmış, rızkın tamamen Allah'tan geldiğine yakinen iman etmiş bireyler verebilir. Muhatap, bu ayetlerle hem maddi anlamda verdiğiyle acze düşmeyeceği bilincini kazanmakta, hem de verdiği kendisine değil yaratana ait olan malı hak sahiplerine ulaştıran bir aracı

²⁸⁷ et-Teğabün 64/17.

²⁸⁸ el-Bakara 2/280.

²⁸⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 4/307.

²⁹⁰ er-Rûm 30/37.

²⁹¹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 4/305.

²⁹² Bk. el-Haşr 59/9, 18, 19; el-Alak 96/6-7; el-Hümeze 104/3.

olduğu düşüncesiyle kibir hastalığından, cimrilikten kurtulacaktır. Kanaatimizce bu ayetler ile, içinde mal sevgisi besleyen insan, manevi anlamda Rûm Sûresi 39. ayete hazırlanılmıştır: *“İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte zekât veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır.”*

İkinci aşama:

*“Yahudilerin yaptıkları zulümden, bir de çok kimseyi Allah yolundan çevirmelerinden, menetmelerinden dolayı kendilerine (daha önce) helal kılınmış bulunan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık. Menedildikleri halde faizi almalarından ve haksız (yollar) ile insanların mallarını yemelerinden dolayı içlerinden inkara sapanlara acı bir azap hazırladık.”*²⁹³

Kur'an bu ayetler ile kendilerine ribanın haram edildiği Yahudilerin yaşantısını ibret ve ders olsun diye zikretmiştir. Onlar faiz yediler; Allah da isyanlarından dolayı onları cezalandırdı.²⁹⁴ Görüldüğü üzere bu ayet ile kesin bir yasaklama emredilmemiş, muhataba faizin önceki toplumlara yasaklandığı ve yanlış bir uygulama olduğu fikri verilmeye çalışılmıştır. Bu ayet ile ima yoluyla faiz mefhumuna değinilmiş; faizin yanlışlığı konusunda bireyin dikkati çekilmiştir.

Üçüncü aşama:

*“Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.”*²⁹⁵

Bu ve Nisâ Sûresi 160-161. ayetleriyle daha önce dolaylı olarak ele alınan faizin, tamamen olmasa da kısmen men edildiği görülmektedir. Bu ayetle, o günün şartlarında çok yaygın bir şekilde uygulanan ve alacaklıyı hiç kurtulmayacağı bir borç bataklığına sürükleyen “Ribe'n-Nesie” manasına gelen kredili borçlanma ve tefecilik yasaklanmıştır. Faizle ilgili nâzil olan bu üçüncü ayette vaz' edilen *“Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin.”* ifadesi ile bireylerde faizin hangi çeşidinin haram olduğuna dair sorgulamalar başlamaktadır. Dolayısıyla birey, ileride kesin bir şekilde men edilecek faiz yasağına aşamalı olarak alıştırılmaktadır.

Dördüncü aşama:

Faizin tamamen yasaklandığı bu dördüncü aşamada nâzil olan ayetler meâlen şöyledir: *“Faiz yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu hal onların "Alım-satım tıpkı faiz gibidir" demeleri yüzündendir. Halbuki Allah,*

²⁹³ en-Nisâ 4/160-161.

²⁹⁴ Karadavi, *Kur'an-ı Anlamada Yöntem*, 330.

²⁹⁵ Âl-i İmrân 3/130.

alım-satımı helal, faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisinin ve artık onun işi Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar. Allah faizi tüketir (Faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir. Allah küfürde ve günahıta ısrar eden hiç kimseyi sevmez. Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız mevcut faiz alacaklarınızı terkediniz. Şayet (faiz hakkında söylenenleri) yapmazsanız, Allah ve Resulü tarafından (faizcilere karşı) açılan savaştan haberiniz olsun. Eğer tevbe edip vazgeçerseniz, sermayeniz sizindir ne haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz.”²⁹⁶

Bu aşamada kat kat arttırılmış ifadesi dolayısıyla acaba faizin azı mı, çoğu mu haram kılındı şeklinde muhatabın kafasında beliren sorular yanıtlanmış; “anaparanız sizindir” denilmek suretiyle, faizin her türünün kesin olarak yasaklandığı belirtilmiştir. Daha önce paralarını faiz olarak verenlerin, anaparası dışında bir alacağı olmadığı; eğer anapara dışında faiz alırlarsa, Allah ve Resulüne savaş açmış olacakları vurgusuyla muhatap tehdit edilerek faiz yememesi hususunda iradeli olmaya sevk edilmiştir.

Muhatap, “İman edip iyi işler yapan, namaz kılan ve zekât verenler var ya, onların mükâfatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmezler.”²⁹⁷ ayetiyle ebedi cennetle müjdelenmiş, faizi bırakması hususunda teşvik edilmiştir.

İnsanın aceleci ve mücadeleci yapısını dikkate alan Kur'an, ilahi hükümleri zamana yayarak belli bir süreçle vaz' etmiştir. Kur'an, gerek namaz, oruç ve zekât ibadetlerinin emredilişinde; gerekse içki ve faiz gibi bireysel, toplumsal ve ekonomik sorunlara sebep olan mefhumların yasaklanmasında insanı, halet-i ruhiyesine uygun bir şekilde adım adım, zaman zaman tekrar ederek, belli bir süreklilikle eğitmiştir. O, hedeflediği ideâl toplumu ve bireyi eğitmek için emrettiği ilahi hükümleri tedricen vaz' etmiş, hüküm hakkında bireyde evvela bir farkındalık oluşturmuş, ardından tavsiye, sonra kısmî men ve nihayet kesin hüküm ile istenilenin özümсенerek uygulanmasını sağlamıştır.

Kur'an'ın tedrici metotla eğittiği bireyin; namaz ibadetiyle emeğini ve zamanını belli bir disiplinle Allah yolunda kullanmayı öğrendiğine, oruç ibadetiyle iradesini eğittiğine, zekât emrini yerine getirerek mal hırsından kurtulduğuna, içki ve faiz yasağı ile kötülüklerden arındığına değindikten sonra, cihad emrinin tedricen vaz' edilişinin hikmetleri üzerinde durulacaktır.

²⁹⁶ el-Bakara 2/275-276, 278-279.

²⁹⁷ el-Bakara 2/277.

3.3. Cihad ile İlgili Ayetlerde Tedrici Metot

Arapçada cehd kökünden türeyen cihad, “güç ve gayret sarfetmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak” manasına gelmektedir. İslami literâtürde ise “dini emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslami tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek” şeklindeki anlamının yanı sıra fıkıh terimi olarak daha çok Müslüman olmayanlarla savaş, tasavvufta ise nefs-i emareyi yenme çabası için kullanılmıştır.²⁹⁸ Cihad; kalp, dil, el ve silah başta olmak üzere insani aksiyonun ortaya konulduğu her vasıta ile yapılabilmektedir.²⁹⁹

*“(Ey müminler!) Gerek hafif gerek ağır olarak savaşa çıkın, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır.”*³⁰⁰

*“İman edip de hicret edenler ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler, rütbe bakımından Allah katında daha üstündürler. Kurtuluşa erenler de işte onlardır.”*³⁰¹

Müslümanlara bu ve benzeri birçok ayette Allah yolunda malları ve canları ile cihad etmeleri emir ve tavsiye edilmiş,³⁰² yaptıkları amelin yüceliği vurgulanarak, Müslümanlar bu konuda teşvik edilmiştir. Bu ayetlerde dikkat çekilen hususlardan biri de önce mal, sonra can kavramının kullanılmasıdır. Ayetlerde zikredilen eylemlerdeki tedrici sıralama inceliği dikkatleri celp etmektedir. Çünkü bir mü’minin Allah yolunda en değerli varlığını, canını, verebilecek hale gelmesi için evvela çok sevdiği malını verebilir hale gelmesi gerekmektedir. Allah yolunda mallarını veremeyenler canlarını veremeyecektir. Ancak iman edip imanının verdiği şuurla inandığı değerler uğruna malından vazgeçme olgunluğuna erişen bir Müslüman, Allah yolunda canını verebilme olgunluğuna da erişecektir.

Kur’an’da pek çok ayette gaziliğin, şehitliğin ve cihadın yüceliğine değinilmekte, birçok hadiste de cihadın önemi vurgulanmakta, bu eylemlerin vesilesiyle hâsıl olacak sevaptan, nimet ve mükâfatlardan söz edilerek Müslümanlar cihad etmeye teşvik edilmektedir.

“Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz. Allah, malları ve canları ile cihad edenleri, derece

²⁹⁸ Râğıb el-İsfahânî, “chd”, *el-Mufredât fî-ğarîbi ’l-Kur’an*, 208.

²⁹⁹ Ahmet Özel, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 3 Şubat 2023), 7/527-528.

³⁰⁰ et-Tevbe 9/41; Benzer ayetler için bk: en-Nisâ 4/95; el-Enfâl 8/72; et-Tevbe 9/20, 44, 81, 88; el-Hucurât 49/15; es-Saf 61/11.

³⁰¹ et-Tevbe 9/20.

³⁰² Şükrü Maden, “Cihada İlişkin Ayetlerin Tefsir Geleneğindeki Yorumları”, Editör: Ali Karataş vd., *Günümüz Tefsir Problemleri* (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 296.

bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) vadetmiştir; ama mücahidleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır.”³⁰³

“Allah uğrunda, hakkını vererek cihad edin. O, sizi seçti; din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yükledi...”³⁰⁴

Hz. Peygamber kendisine en faziletli amel nedir diye soran mü'minlere, vaktinde kılınan namaz ve anne-babaya iyilikten sonra Allah yolunda cihat³⁰⁵ diye cevap vermiştir.

Kur'an'da cihadın hacılara su vermektan ve Kâbe'yi onarmaktan daha faziletli olduğu; Allah'ın rızasını kazanmak için malını ve canını feda edenlere şefkatle muamele edileceğı, dünya hayatını ahiret karşılığında satarak Allah yolunda savaşanların büyük bir mükafat alacağı, Allah'ın mü'minlerden mallarını ve canlarını cennet karşılığında satın aldığı bu alışverişin mü'minlere büyük kazanç getireceğı bildirilerek inananlar cihad etmeye teşvik edilmektedir.³⁰⁶ Kur'an, Allah yolunda öldürülenlerin de ölü değil diri olduğunu ve kendilerine bahşedilen nimetlerle sevinç içinde olduklarını, bu durumlarını kendilerine henüz katılmamış şehit kardeşlerine de müjdelediklerini haber vererek mü'minleri cihad etme hususunda da cesaretlendirmektedir.³⁰⁷

Kur'an'da, Müslümanlara güçlü bir şekilde kafirlerle mücadele etmeleri, münafıklarla sözle mücadele etmeleri, zulmedenler hariç ehli kitapla iyi geçinmeleri, zulme uğramaları halinde haklarını arayabilecekleri ve insanlara en güzel şekilde tebliğ etmeleri emredilmiştir.³⁰⁸

Kur'an ayetlerinde, cihad etmek yerine evinde oturan, savaşmaktan korkan ve mağdur olan erkek, kadın ve çocuklar uğrunda savaşmayan insanlar da yerilmiştir.³⁰⁹

Kur'an, yukarıda zikredilen hedefleri gerçekleştirirken belli bir metotla hareket etmiştir. Toplumu değiştirmek için yanlış düşünce ve inançlara karşı şartlar dahilinde güç kullanıp cihad etmiştir. Cahiliyeye karşı gerektiğinde kafirlere silahla, gerektiğinde münafıklara karşı da kanıt ve sözle mücadele edilmiştir.³¹⁰ Çünkü insanın gerçek huzuru ve mutluluğı, insanın Hakk'a hâkim olma iddiasında değil, İslam'ın hayatın dengelenmesi için önerdiği Hakk'ın insana hâkim olması prensibindedir.³¹¹

³⁰³ en-Nisâ 4/95.

³⁰⁴ el-Hac 22/78.

³⁰⁵ Buhârî, *Kitab-u Cihad*, 1 (Hadis No: 2782).

³⁰⁶ Bk. el-Bakara 2/207; en-Nisâ 4/74; et-Tevbe 9/19, 111.

³⁰⁷ Bk. el-Bakara 2/154; Âl-i İmrân 3/169-170.

³⁰⁸ Bk. el-Mâide 5/67; et-Tevbe 9/73; en-Nahl 16/125; el-Furkân 25/52; el-Ankebût 29/46; eş-Şûrâ 42/41.

³⁰⁹ Bk. en-Nisâ 4/75, 95; et-Tevbe 9/13.

³¹⁰ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 4/517.

³¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 1/245.

İslam dini, her bir aşaması bir sonraki aşamayı gerekli kılan nitelikte; zaman, mekân ve muhatap bağlamında şartların gereklerini göz önünde bulundurup ihtiyaçlara cevap verecek özgün yöntemler kullanmıştır. Hedefe giden yolda önceden belirlenmiş aşamalar için daima yenilenen yöntemler hazırlamıştır. İnsanları, bu dini kabule zorlamak yerine; vicdanlarına ve akıllarına ikna edici delillerle, doğru davet metotlarıyla ikna etmiş tedricen düzeltmiştir.³¹²

İnsanlar için hidayet olan Kur'an'ın insanları eğitmedeki üstün başarısına, inananların ruhları üzerinde bıraktığı etkiye benzer bir çağrıya, tarih boyunca şahit olunamamıştır. Kur'an, merkezindeki tevhid inancı ve insanları davet yöntemi ile onların hem dünya hem de ahiret saadetlerini gerçekleştirmiştir.³¹³

Hedefe giden yolda, insanın gerçek özgürlüğünü gerçekleştirmesi için gerekli yöntem ve araçları da kullanarak, cihad etmek bir zorunluluktur. İslam davetini zafere erdirmek için gerek akıl gerek vicdan ve gerek yaşantıda cihadı ve cihadın gerekliliği bilincini insanların şuurunda diriltmek gerekmektedir.³¹⁴ Fakat cihadın doğru bir metotla, aşamalarına uygun olarak ilerletilmesi gerekmektedir. Zamanı gelmeden acele ile hareket etmek oluşum evresinde olan İslam hareketinin gelişmeden yok olmasına sebep olacaktır. Bu, yeni doğmuş bir bebeği yetişkin bir insanla yarıştırmak gibidir. Mücadeleye ayakta durma yeteneği bile gelişmemiş bir bebeği yürüterek başlamak, müsabakayı en başında kaybetmek demektir. Bu bağlamda bireyin evvela uğrunda malını ve canını feda ettiği davasının, hak dava olduğuna inanması, muhataplarının yanlış yolda olduğu bilincini kazanması gerekmektedir. Mekke'de mü'minlerin durumu müsait olmadığı için Hz. Peygamber'e savaşma izni verilmemiştir. Medine'ye hicret edildikten sonra şartlar dahilinde önce savunma savaşına izin verilmiş, sonra genel olarak savaş emri verilmiş ve en sonda cihad farz kılınmıştır.³¹⁵

Cihad Yükümlülüğündeki Merhaleler:

Birinci Merhale:

İlahi irade Mekke'de Müslümanların azınlıkta olması, bireylerin eğitilerek mücadeleye hazırlanması, Mekke ileri gelenlerinin inatlaşmaması, mücadelenin bir isyan, bir intikam hareketine dönüşmemesi, o gün henüz Müslüman olmayanların Müslüman olabileceği ihtimalleri dolayısıyla Mekke'de savaşma izin verilmemiştir.³¹⁶

³¹² Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 4/ 517-524.

³¹³ Necatî, *el-Kur'ân ve İlmü'n-Nefs*, 265-266.

³¹⁴ Karadavi, *Kur'an-ı Anlamada Yöntem*, 525-530.

³¹⁵ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/362-363.

³¹⁶ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 3/9-11.

Kur'an, maddi-manevi bütünlükle yaratılan insanın psikolojisini bildiğinden, Mekke döneminde kişi ve gruplar, ortam ve şartlar bağlamında Mekkeli muhataplarına; bütün eziyet ve baskılara rağmen her koşulda sabır ve sebatı tavsiye etmiştir.³¹⁷ Ağır işkencelere maruz kaldıkları için şikâyetle bulunan Müslümanlara, kendinden önceki kavimleri örnek gösteren Hz. Peygamber, acele etmemelerini, sabretmelerini önermiştir.³¹⁸

Mekke döneminde savaşmayı arzulayanlara, Kur'an'da, *“ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin...”*³¹⁹ buyurulmuş ve Müslümanlara savaş izni verilmemiştir. Bu dönemde muhataplara, kendilerine sataşanlara karşı tevazu ve yumuşak bir üsluplamuamelede bulunmaları, azim sahibi olanlar gibi yapılanlara sabretmeleri, sözleri üzücü olmasına rağmen, üzülmemeleri ve kötü muamelede bulunanlara cevap vermemeleri tavsiye edilmiştir.³²⁰

*“İman edenlere söyle: Allah'ın (ceza) günlerinin geleceğini ummayanları bağışlasınlar. Çünkü Allah her toplumu, yaptığına göre cezalandıracaktır.”*³²¹

*“Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu O, zalimleri sevmez.”*³²²

Yukarıda serdettiğimiz ayetler, bizlere Mekke döneminde muhataba sabır ve sebat etmelerinin emredildiğini göstermektedir.

Cihad, sadece savaş meydanlarında farklı inanç mensuplarına karşı silahla mücadele etmek değil, Kur'an'ın hedeflediği insan profilini gerçekleştirmek için onu eğitmek adına gerekli bütün yöntem ve araçların kullanılmasıdır. Kur'an-ı Kerim, bu bağlamda insanların eğitilmesi yönüyle hazırlık aşaması cihetindeki Mekke döneminde şartların gereğini yerine getirmiş; açıktan savaş ile güçlü İslam düşmanlarına karşı o günün şartlarında zayıf bir güçle mukavemet gösterip yok olmak yerine, insanları eğiterek cihad etmeyi tercih etmiştir. Mekke'nin güçlü ve kibirli ileri gelenlerine karşı Firavun örneğinde olduğu gibi, ikna yoluyla davet metodunu kullanmıştır.³²³

Mekke döneminde bütün olumsuzluklara karşı mü'minlere sabırlı olmaları tavsiye edilmesine rağmen; Hac Sûresi'nde, ilahi iradenin savaşa savunma haliyle kısmen izin verdiği görülmektedir:

³¹⁷ Önkal, *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, 343.

³¹⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Büyük İslam Tarihi, 3/88.

³¹⁹ en-Nisâ 4/77.

³²⁰ Bk. el-En'am 6/33; Tâhâ 20/44; el-Furkân 25/63; Yâsîn 36/76; el-Ahkâf 46/35; el-Müzzemmil 73/10.

³²¹ el-Câsiye 45/14.

³²² eş-Şûrâ 42/40.

³²³ Tâhâ 20/43-44.

“Kendileriyle savaşılanlara (müminlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi. Şüphesiz ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadiridir. Onlar, başka değil, sırf “Rabbimiz Allah'tır” dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah, bir kısım insanları (kötülüklerini) diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılır giderdi. Allah, kendisine (kendi dinine) yardım edenlere muhakkak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah, güçlüdür, galiptir.”³²⁴

İkinci Merhale:

Medine döneminde İslam hareketi zaman, zemin ve muhatap bağlamında yeterli güce ulaştığından düşmana karşı gerektiğinde misliyle karşılık vermeye, gerektiğinde müdafaaya, gerektiğinde de hücumla izin verilmiştir.³²⁵ Bu dönemde Hz. Peygamber'in davetine engel olacak siyasi bir güç yoktu. Hz. Peygamber de nâzil olan Kur'an ayetleri çerçevesinde tebliğ faaliyetlerini yürütmüş, inanmayanlara karşı önce savunma yoluyla sonra da mücadele ile cihad etmeye devam etmiştir.

Kur'an, Müslümanlara kendilerine savaş açılması halinde savaşa aşırıya gitmeden misliyle karşılık vermelerini, fitnenin adam öldürmekten kötü olduğunu ve karışıklık çıkaranların öldürülmesini; fitne çıkarmaktan vazgeçilmesi halinde bağışlayıcı olunmasını, haram aylardaki dokunulmazlığın karşılıklı olduğunu, Allah yolunda infak edilmesini, fitne tamamen yok oluncaya dek mücadeleye devam edilmesini ve dürüst olunmasını telkin etmiştir.³²⁶ Bu şekilde savaşanlara karşı mücadele edilmesinin gereği bildirilen Medineli muhataba, cihad yükümlülüğü kısmen emredilmiştir.

Üçüncü Merhale:

Bu son merhale ile Müslümanların müşriklerle savaşmalarına kesin olarak izin verilmiş, Müslümanlara İslam düşmanlarıyla mücadele etmeleri emredilmiştir. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür. Sizin için daha kötü olduğu halde bir şeyi sevmeniz de mümkündür. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”³²⁷ Cihad zahiren bizim için kötü görünse de yapılan savaş sonrası ölenlere rağmen; bir toplumun hürriyet, şeref ve namusu kurtulmaktadır. Şehit olanlar da ebedi cennetle mükâfatlandırılmaktadır.³²⁸

³²⁴ el-Hac 22/ 39, 40.

³²⁵ Önkol, *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, 343.

³²⁶ el-Bakara 2/190-195; Buradaki fitneden maksat nedir? Bk. Şükrü Aydın, *Kur'an'ı Anlamak, Türkçe Çeviriler Bağlamında* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2022), 86-87.

³²⁷ el-Bakara 2/16.

³²⁸ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/362-363.

Başka bir ifade ile savaş, bireylerin malları ve canları hususunda tehlike ortaya çıkıp ölümlere sebep olduğu için hoş gitmemektedir. Halbuki savaşın neticesinde zafer, ganimet, şehitlik mertebesi vardır ve sevap kazanılır. Savaşı bırakmada ise zillet, fakirlik ve sevaptan mahrum kalma söz konusudur.³²⁹ İslam milletleri gerçekten cihad ettiği sürece yükselmiş, ilerlemiş, kalkınmış; cihadı bıraktınca da küçülmeye başlamışlardır. Cihad etmek yalnızca savaş meydanlarında silah kuşanmak değil, düşmana karşı ilim, fen, ekonomik, savunma sanayi her türlü hazırlığı ihmal etmeden devam ettirmektir.³³⁰

*“Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır. (İnsanları) Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mes-cid-i Haram'ın ziyaretine mâni olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahtır. Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir günahtır. Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler. Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da ahirette de boşa gider. Onlar cehennemliktirler ve orada devamlı kalırlar.”*³³¹ ayetiyle de haram aylarda savaşmak yasaklanmak yerine; davet hürriyetini korumak, saldırıyı bertaraf etmek, saldırganlarla mücadele etmek için savaş zorunlu hale geliyorsa o aylarda savaşmanın günah olmayacağı açığa çıkmaktadır.³³² Mü'minleri Allah'ın dininden alıkoymak, Allah'ı inkâr etmek, mü'minlerin Mescid-i Haram'a yani Mekke'ye girmelerini engellemek ve sizi Mekke'den çıkarmak Allah katında sizin müşrikleri öldürmenizden daha büyük günahtır. Sizin haram aylarda onlara karşı savaşmanızı büyük bir olay sayıyorlarsa; bilsinler ki onların yaptıkları Hz. Peygamber ve mü'minler hakkında daha büyük ve daha çirkin bir olaydır.³³³

*“Bunun üzerine Rableri, onların dualarını kabul etti. (Dedi ki:) Ben, erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım. Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar, benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler; andolsun, ben de onların kötülüklerini örteceğim ve onları altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Bu mükâfat, Allah tarafındandır. Allah; karşılığın güzeli O'nun katındadır.”*³³⁴

³²⁹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, Tefsirlerin Özü, Tercüme ve Tahrir: Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz (Ensar Neşriyat, Ağustos 2012), 1/ 248.

³³⁰ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/363.

³³¹ el-Bakara 2/217.

³³² Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/367.

³³³ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefsîr*, 1/249.

³³⁴ Âl-i İmrân 3/195.

*“Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz. Allah, malları ve canları ile cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) vadetmiştir; ama mücahidleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır. Kendinden dereceler, bağışlama ve rahmet vermiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”*³³⁵

*“İman edenler ve hicret edip Allah yolunda cihad edenler var ya, işte bunlar, Allah'ın rahmetini umabilirler. Allah, gafur ve rahimdir.”*³³⁶

Mü'minler yukarıdaki ayetlerde zikredilen vasıfları taşıyan kimselerin Allah'ın rahmetine kavuşacağı müjdesiyle cihada teşvik edilmiştir.³³⁷ Aşağıdaki ayetlerle de müşriklerle topyekün savaşılmaması gerektiği bildirilmiştir:

*“Gökleri ve yeri yarattığı günde Allah'ın yazısına göre Allah katında ayların sayısı on iki olup, bunlardan dördü haram aylarıdır. İşte bu doğru hesaptır. O aylar içinde (Allah'ın koyduğu yasağı çiğneyerek) kendinize zulmetmeyin ve müşrikler nasıl sizinle topyekün savaşıyorlarsa siz de onlara karşı topyekün savaşın ve bilin ki Allah (kötülükten) sakınanlarla beraberdir.”*³³⁸

Hülâsa belli aşamalarla eğitilen muhatap, sosyo-psikolojik anlamda yeterli olgunluğa eriştiğinde, şartlar müsaitleştğinde savaş kesin olarak farz kılınmış, mü'minler de zorlanmadan emre itaat etmiştir.

³³⁵ en-Nisâ 4/95, 96.

³³⁶ el-Bakara 2/218.

³³⁷ Sâbüni, Safvetü't-Tefâsir, 1/249.

³³⁸ et-Tevbe 9/36.

İKİNCİ BÖLÜM

EĞİTİM VE DAVET AÇISINDAN KUR'AN'DA TEDRICİLİK

1. Eğitim Sürecinde Tedricilik ve Nitelikli Eğitimin Özellikleri

Eğitim lügatte: “Belli bir bilim dalı veya sanat kolunda yetiştirme, geliştirme ve eğitime işidir.”³³⁹ Arapça karşılığı terbiye olan eğitim; ıslah etmek, düzene koymak, yönetmek, eğitmek, gözetmek vb. manalara gelmektedir. Terbiye (eğitim) bir şeyi aşamalı olarak kemâle ulaştırmaktır.³⁴⁰

Eğitim, en geniş açıdan normal olarak bilgi edinme, beceri geliştirme ve anlama, bilişsel yetenekler olarak düşünülmektedir.³⁴¹

İnsan hayatında doğumla beraber başlayan, anne-baba ve sosyal çevrenin etkisiyle şekillenen eğitim süreci, hayatın her alanında ölüme dek devam etmektedir. Beşikten mezara çok geniş bir alanı ihtiva ettiği için eğitimin içeriğine dair herkesin ittifak edeceği bir tanımlama yapılamamıştır.³⁴²

Hiçbir şey bilmez iken kendisine Allah tarafından ilim nimeti bahşedilen insan, eğitim vesilesiyle belli bir süreçle kemâle ermekte ve yaratılmışların en üstünü haline gelmektedir.³⁴³ Kendisini âlemlerin eğiticisi olarak niteleyen ve Kur'an-ı Kerim'de kaleme yemin eden Yüce Allah, başıboş bırakmadığı insana ikramda bulunulduğunu, insanın kendini müstağni görmemek için okumaya devam etmesi gerektiğini buyurmaktadır.³⁴⁴ Âlemlere öğretmen olarak gönderildim³⁴⁵ diyen Hz. Peygamber de: “Âlimler peygamberlerin varisleridir, ilim öğrenmek her Müslümana farzdır.”³⁴⁶ buyruğuyla muhatabını ilim öğrenmeye teşvik etmiştir.

³³⁹ H. Taner, “Eğitim”, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), 1/ 677.

³⁴⁰ Râğıb el-İsfahânî, “Rab”, *el-Mufredât fî-ğaribi'l-Kur'an*, 336-337.

³⁴¹ Birsal Aybek, “Eğitimin Doğası”, *Eğitim Bilimine Giriş*, Çeviri Editörü: Birsal Aybek, Çevirenler: Birsal Aybek, Yavuz Samur vd., (Ankara: Anı Yayıncılık, 2014), 31.

³⁴² Aybek, *Eğitim Bilimine Giriş*, 31.

³⁴³ Bk. el-Mâide 5/3; en-Nahl 16/78; et-Tîn 95/4.

³⁴⁴ Bk. el-Fâtiha 1/2; el-Kalem 68/1; el-Kıyâmet 75/36; el-Alak 96/3-6.

³⁴⁵ Buhârî, *İlim*, 34 (Hadis no:100).

³⁴⁶ Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd ‘Abdübâkî, (Mektebeti Arabiye, Dâr el-Ahya’î, ts.), *Fazlı Ulema*, 17 (Hadis no: 223, 224).

1.1. Çocuk ve Yetişkin Eğitiminde Tedrici Metot

Nitelikli eğitimin özellikleri bahsinde, bir eğitimin nasıl icra edilmesi gerektiğine dair verdiğimiz ayrıntılı açıklamalar dolayısıyla; çalışmamızda tekrara düşmemek için eğitimin en önemli türlerinden olan din eğitiminin, çocuklarda ve yetişkinlerde nasıl uygulanması gerektiği, Kur'an'dan seçilen kıssalar bağlamında ele alınacaktır.

1.1.1. Çocuk Eğitiminde Tedrici Metot ve Hz. Lokman Kıssası Örneği

İnsanlarda Allah inancının fitrî olması sebebiyle şüphesiz eğitimin bir parçası da din eğitimidir. Ailede başlayıp çevre ve okulda devam eden eğitim süreci; basamak basamak, belli aşamalarla ilerletilmelidir. Eğitimde; tavır, tutum ve yöntemler, doğru zamanı destekler nitelikte olmalıdır. Doğru zamanda ve doğru metotla, doğru söz söylenmelidir. Anlatılanlar, az ve nitelikli sözcüklerle, doğru bir cümle dizilimiyle çocuğun algılayabileceği bir şekilde aktarılmalıdır. Öğretilmek istenen bir beceriyse, bireyin almaya hazır bulunduğu anda ve gelişim evrelerine riayet edilerek verilmelidir. Bilgi ve beceriler en kısa ve öz şekliyle uygulanmalıdır. Eğitim faaliyetinde, kime ne şekilde yaklaşacağını bilen, doğru metodu uygulayan eğitimci başarıya ulaşacaktır. Bu bağlamda Kur'an kıssalarının en güzel örneklerinden biri olan Hz. Lokman'ın oğluna gönül alıcı hitabı ile başladığı, önem sırasına göre tedricen devam ettiği nasihatlerin yer aldığı kıssaya yer vermenin faydalı olacağına inanmaktayız.

1.1.1.1. Çocuk Eğitiminde Tedricilik

Çocuklarda eğitim daha anne rahmine yerleşmeden önce; tedricen, aşama aşama, yaşın gerektirdiği gelişim ilkelerine riayet edilerek gerçekleştirilmelidir. Bu, güzel, kıvamında bir ürün isteyen gerekliliği hassasiyetle önceliklere uyması gibidir. Tıpkı bunun gibi; çocuğun ya da eğitilmesi arzulanan bireyin de evvela bilinç düzeyinin, bilgi ve birikimlerinin, hassasiyetlerinin, arzu ve isteklerinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Her yönüyle çok iyi bilinen eğitilenin, durumuna göre bir yol haritası hazırlanmalıdır.

Çocuk eğitiminde, evlilik öncesi doğru anne babanın tercih edilmesine dikkat çeken İslam eğitimcileri, asıl sorumluluğun çocuk doğduktan sonra başladığını, çocuğa dünyevi bilgilerin yanında dini bilgilerin ve manevi değerlerin de aktarılması gerektiğini vurgulamıştır.

Çocuğun tıpkı sosyal ve kültürel gelişimi, bedensel ve zihinsel eğitimi gibi ahlâkî ve dinî terbiyesi de anne kucağında başlayıp, baba ocağında sağlanacaktır.³⁴⁷

Kur'an, *"Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır."*³⁴⁸ buyruğuyla anne-babalara çocuklarını eğitime sorumluluklarını hatırlatmaktadır.

Nitekim Hz. Peygamber: "Her doğan çocuk, muhakkak İslam fitratı üzerine doğar, sonra annesi ve babası onu Yahudi, Hristiyan yahutta Mecusi yaparlar."³⁴⁹ buyurarak çocuğun inanç konusunda aileden etkilendiğine dikkat çekmektedir.³⁵⁰

Çocuğun dini eğitimi, lisan-ı hal ile çok önceden başlamakla birlikte, söylemsel olarak kendini ifade edebileceği 3-4 yaşında verilmelidir.³⁵¹ Çocuğa öğretilecek ilk şey de Kur'an'ın nüzûlü sürecinde de gördüğümüz üzere tevhid inancı olmalıdır. Çünkü henüz inancı pekişmemiş bireyde ibadet bilinci de yerleşmeyecektir.

Hz. Peygamber, incitmemeye özen gösterdiği çocukları terbiye ederken, onlara şefkatle davranır, uyarılarını dahi yumuşaklıkla yapardı.³⁵² Bir gün Hz. Peygamber, hanımı Ümmü Seleme'nin (ö.62/681) önceki eşi Ebû Seleme'den olan oğlu Ömer'in (ö.83/702) yemek yerken elini tabağın her tarafında gezdirdiğini görünce, "Delikanlı, besmele çek, sağ elinle ve önünden ye!"³⁵³ buyurarak uyarmıştır. Çünkü tekrar edilen eylemler zamanla alışkanlık halini almaktadır.

Birey tarafından önemsenmeden sürekli suretle tekrar eden küçük günahlar, büyük günahların öncülleri olmaktadır. Çoğu büyük günahın başlangıcında ona götüren küçük günahlar yatmaktadır.³⁵⁴ Bu bağlamda; Allah'ın "size apaçık düşmandır" diye uyardığı şeytan ve şer güçleri, insanı süslü gösterdiği günahlarla, Allah'ın rahmetiyle ve başka yollarla adım adım aldatmaya çalışmaktadır.³⁵⁵ İlahi irade, yarattığının fitratını bildiğinden Kur'an'da "zina yapmayın" demek yerine; *"Zinaya yaklaşmayın"*³⁵⁶ ifadesiyle kötülüğe giden yolların kapatılması gerektiğine, bireyin tedricen değişebildiğine dikkat çekmektedir.

³⁴⁷ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/150.

³⁴⁸ et-Tahrîm 66/6.

³⁴⁹ Buhârî, *Cenaiz*, 80 (Hadis No:1358).

³⁵⁰ Lütfi Şentürk, *Örnek Vaazlar 2* (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 327.

³⁵¹ Şaban Karaköse, "Çocukluk Dönemi Din Öğretimi", *Etkili Din Öğretimi*, Editör: Şaban Karaköse (İstanbul: TİDEF Yayınları, 2010), 70.

³⁵² Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 6/375.

³⁵³ Buhârî, *Kitabu Et'ime*, 2 (Hadis No: 5376).

³⁵⁴ İmam Gazali, *Huccetü'l-İslam, İhya'u Ulum'id-Din*, trc: Sıtkı Güllü, (İstanbul: Huzur Yayınevi, 1998), 4/67.

³⁵⁵ Bk. el-Hicr 15/39; Lokmân 31/33; Fâtır 35/5; Yâsin 36/60, 62.

³⁵⁶ el-İsrâ 17/32.

Tıpkı bunun gibi doğru olmayan davranışların tekrar edilmek üzere zamanla kalıcı hale gelebileceği endişesiyle eğitimcilerimiz, ileride istismara sebep olacağı ve uzun vadede İslam'a zarar vereceği düşüncesiyle tercümeyle namaza izin verilmemesinden yana olmuşlardır.³⁵⁷

Hız. Peygamber'in çocuklara dinî terbiye vermede namaz üzerinde ısrarla durduğu görülmektedir. İbadet sevgisinin erkenden yerleşmesi ve geç olmadan alışkanlık hâlini alması için; "Sağını solundan ayırabilecek yaşa gelen çocuğa namaz kılmasını ve güç yetirince orucu emredin."³⁵⁸ buyurmuştur. Hız. Peygamber, ilerleyen yaşlarda çocuğun namaz kılması için ısrarcı olunmasını³⁵⁹ ve namaz eğitiminin küçük yaşlarda başlaması³⁶⁰ gerektiğini de vurgulamıştır.³⁶¹

Çocuklarda namaz eğitiminin 7-10 yaş aralığında³⁶² verilmesini tavsiye eden Hız. Peygamber: "Çocuk akli erince namazı, takat getirince orucu emredin."³⁶³ buyurarak eğitimcilerin gelişim evrelerine uymalarına ve eğitimin belli bir süreçle gerçekleştirilmesine işaret etmektedir.

"Çocuğa oruçtan önce namazı emredin, çünkü namaz daha kolaydır."³⁶⁴ buyuran Hız. Peygamber'in oruç tutma konusundaki tavsiyelerine uymak için asrı sadette anneler, küçük yaştaki çocuklarının oruçla barışık olmaları için³⁶⁵ onları oyalayıp açıklıklarını unutturacak yünden oyuncaklar yapmışlardır.³⁶⁶

*"Ey müminler! Ellerinizi altında bulunan hizmetçileriniz ve içinizden henüz ergenlik çağına girmemiş olanlar, sabah namazından önce, öğleyin soyunduğunuz vakit ve yatsı namazından sonra (yanınıza gireceklerinde) sizden üç defa izin istesinler. Bunlar, mahrem (kapanmamış) halde bulunabileceğiniz üç vakittir. Bu vakitlerin dışında ne sizin için ne de onlar için bir mahzur yoktur. Birbirinizin yanına girip çıkabilirsiniz. İşte Allah ayetleri size böyle açıklar. Allah, (her şeyi) bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Çocuklarınız ergenlik çağına girdiklerinde, kendilerinden öncekiler (büyükleri) izin istedikleri gibi onlar da izin istesinler. İşte Allah, ayetlerini size böyle açıklar. Allah âlimdir, hakimdir."*³⁶⁷

³⁵⁷ Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Mes'alesi* (İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996), 408.

³⁵⁸ Abdurrazzak Ebûbekr b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef* (Beyrut: Dâr ut'tasîl, 2015), (Hadis no:7418), 4/5.

³⁵⁹ San'ânî, *el-Musannef* (Hadis no:7423), 4/5.

³⁶⁰ San'ânî, *el-Musannef* (Hadis no:7424), 4/5.

³⁶¹ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/149-150.

³⁶² San'ânî, *el-Musannef* (Hadis no:7423), 4/5.

³⁶³ San'ânî, *el-Musannef* (Hadis no:7421), 4/5.

³⁶⁴ San'ânî, *el-Musannef* (Hadis no:7422), 4/5.

³⁶⁵ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/150.

³⁶⁶ Buhârî, *Savm*, 47 (Hadis No: 1960).

³⁶⁷ en-Nûr 24/58, 59.

Yukarıdaki ayetlerden çocuğa mahremiyet eğitiminin nasıl ve ne zaman verilmesi, çocuklara ergenlik öncesi ve ergenlik sonrası muamelenin farklı olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu ayet, eğitimde bireye görelilik ve yaş evrelerine uygunluk ilkesine işaret etmektedir. Eğitim verirken buluğ çağına kadar dini açıdan sorumlu sayılmayan çocuklara karşı hoşgörölü ve daha müsâmahakâr olunmalıdır. Allah herkese yüklenebileceği yükü yüklemektedir.³⁶⁸ Eğitimci, çocuğun yaptığı iyi davranışları ödüllendirip, yanlış davranışlara ceza verirken orta yolu tercih etmelidir. Her konuda ifrat ve tefritten kaçınılmalıdır.

Dikkate alınması gereken husus, beyaz bir sayfa olarak bize emanet edilen çocukların en başından doğru eğitilmeleridir. Gelişim evrelerine riayet ederek; itina ile yetiştirilmesi gereken çocuk, hayayı öğrenme belirtileri gösterdiği, iyi ve kötü kavramını algılamaya başladığı dönemde daha kontrollü eğitilmelidir. Akran seçimine özen gösterilen, dünyaya, heva ve hevesine düşkün olmayacak şekilde mutedil yetiştirilen çocuk, ergenlik döneminde de dini vecibelerini yerine getirmede mukavemet göstermeyecektir. Çocuğu eğitirken dikkat etmemiz gereken diğler bir husus da doğru davranışlarını her ortamda taltif edebilecekken, ilk defa yaptığı hatanın görmezden gelinmesidir.³⁶⁹

Nitekim Hz. Peygamber, “Kalem (amelleri kaydedilişi, sorumluluk) şu üç kişiden kalkmıştır: Akıl sağlığına kavuşuncaya kadar deliden, uyanıncaya kadar uyuyandan, ihtilam oluncaya/buluğa erinceye kadar çocuktan.”³⁷⁰ buyurmaktadır.

Çocuğun din eğitiminde özellikle lisanı hal ile teşvik, ibadetin beraberce yapılması ve ardından sohbet yoluyla anlatımın daha etkili olduğu tespit edilmiştir.³⁷¹ Bu konuda “Çocuklar eğer işaret parmağınızın gösterdiği yöne doğru gitmiyorsa ayak izleriniz başka yönü gösteriyor demektir. Zira onlar işaret parmaklarını değil ayak izlerini takip ederler.” değışi, çocuklar üzerinde eğitimcilerinin örnekliliğinin önemine işaret etmektedir. Özellikle ebeveynler, çocuklar için iyi birer rol model olmalıdır.

Hülâsa çocuklarda dini eğitimin nasıl verilmesi gerektiğini maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:³⁷²

-Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in uyguladığı tedrici eğitim metodunu uygulamak,

³⁶⁸ el-Mü'minûn 23/62.

³⁶⁹ Gazali, *Huccetü'l-İslam, İhya'ululum'id-din*, 3/157-164.

³⁷⁰ Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasâni Nesâi, *Sünenu'n-Nesâi* (Riyad: Mektebeti Meârif, 1988), *Talak*, 21 (Hadis no:3432).

³⁷¹ Karaköse, “Çocukluk Dönemi Din Öğretimi”, 71.

³⁷² Sedide Akbulut (ed.), *Ailemin Sohbet Günlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 149.

- Eğitimde sevgiyi esas almak,
- Çocuğun yanlış davranışlarını değil, doğru ve güzel davranışlarını öne çıkarmak,
- Eğitimi çocuğun zevk alacağı bir usulle, ilgisini çekerek, yaş ve kavrayış seviyesine göre hikâye ve oyun gibi metotlardan yararlanarak gerçekleştirmek,
- Men edilen davranışların gerekçelerini anlatmak,
- Uygun zamanları eğitim fırsatına dönüştürmek,
- Sabırlı ve hoş görülü olmak,
- Çocuklara güvenmek ve güven vermek,
- Davranışlarıyla örnek olmak eğitimi başarıya ulaştıracak etkenlerdir.

1.1.1.2. Çocuk Eğitiminde Hz. Lokman Örneği

Lokman Sûresi, zulmün ve işkencenin başladığı fakat henüz aşırı olmadığı Mekke döneminde nâzil olmuştur.³⁷³ Dönemin özelliklerine uygun bir yöntemle, konular Kur'an-ı Kerim'in bir özeti mahiyetinde tevhid, ahiret ve nübüvvet ekseninde işlenmektedir. Bu bağlamda her din eğitimsinin akide problemini, Kur'an'î yöntemle sunarak çözmesi, muhatabı ikna için, dikkate alması gereken bir inceliklerdir.³⁷⁴

Sûre, adını oğluna nasihat eden Hz. Lokman'a Allah tarafından hikmet verildiği bildirilen on ikinci ayetten almaktadır. Bu vesile ile; bilgeliğin erdemini, Cenab-ı Hakk'ı ve sıfatlarını bilmenin sırrını, şirki kınamayı, güzel ahlakı emretmeyi, kötülüğü ve kötülüğü yasaklamayı ve benzeri şeyleri içeren hikmetli Lokman'ın hikayesine dikkat çekilmektedir. Sûrede insan aklı on, on bir, yirmi, yirmi dokuzuncu ayetlerdeki kâinattan eşsiz tasvirler ve apaçık delillerle teslim alınmaktadır.³⁷⁵ Sûrede ihsan eden mü'minler övülürken, inkarcılar kınanmaktadır. Allah'ın kudreti hakkında kanıtlar getirilen sûrede, Hz. Lokman'ın bazı öğütleri anlatılmakta, anne-babaya ve Allah'a itaatin önemi vurgulanmaktadır.³⁷⁶

Kur'an-ı Kerim'de hikmetin kendisine verildiği söylenen Hz. Lokman'ın nebi mi, yoksa hikmet ehli bir şahıs mı olduğuna dair selef âlimleri arasında görüş farklılıkları mevcuttur. Âlimlerin çoğunluğuna göre nebi değildir. Hz. Lokman İbn Abbas'a (ö.68/687) göre marangoz

³⁷³ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 4/317.

³⁷⁴ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 8/215.

³⁷⁵ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefsir*, 2/486.

³⁷⁶ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 7/53.

bir köle; Katade'ye (ö.117/735) göre ilimde derin bilgi sahibi fıkıh ehli salih bir kul; Mücahid'e göre de peygamber olmayıp Allah'ın salih bir kuludur.³⁷⁷

Müfessirler, Kur'an'da geçen hikmet ifadelerini çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Hikmetin beş yönü olduğu belirtilmektedir:³⁷⁸ Kur'an'da emir ve nehiy kipleriyle geçen öğütler,³⁷⁹ ilim ve anlayış anlamında hüküm,³⁸⁰ nübüvvet,³⁸¹ Kur'an'ın tefsiri³⁸² ve bizzat Kur'an.³⁸³

Hikmet: İlim, fıkıh, adalet, sebep, felsefe, kâinatın inceliklerini üstün ilimlerle bilmek, feraset, lafzı az manası engin, gizli sebep, fayda gibi çok çeşitli manalarda kullanılmaktadır.³⁸⁴

Hikmet: İnsanın edindiği teorik bilgilerle gücü nispetinde üstün işler yapma yeteneği kazanmasıdır. Yani nazarî bilgileri öğrenen bireyin öğrendikleriyle amel etmesi, teori ile ameli birleştirebilmesi ve böylece üstün gayeye ulaşmasıdır.³⁸⁵

Allah'ın verdiği hikmet; akıl, dinde derin bilgi ve sözde isabettir.³⁸⁶ Allah katında hikmet; dünyalıklar değil, dünyaya ehemmiyet vermemek ona iltifat etmemektir. Allah'ın verdiği hikmet vasfına sahip olmanın gereği, insanın sonsuz hikmetlerle dolu bu kitaba sarılması, ona uygun yaşaması,³⁸⁷ Allah'ın emir ve yasaklarına uymasıdır.³⁸⁸ Hikmet, ilim-amel bütünlüğünü gerekli kılmaktadır.³⁸⁹

Kıssanın başında hikmet sahibi olduğuna dikkat çekilen Hz. Lokman'ın eğitim metodunun hikmetli, insanlar için doğru, önemli bir metot olduğuna işaret edilmektedir.

³⁷⁷ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî-vucûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâr el-Marefah, 2009), 835-836; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azim*, 3/452-453.

³⁷⁸ Mukâtil b. Süleymân Ebû'l-Hasen Beşîr el-Ezdî, *El-Vucûh ve'n-nezâ'ir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Bağdat: 2006), 73-74.

³⁷⁹ Bk. el-Bakara 2/231; Âl-i İmrân 3/48; en-Nisâ 4/113.

³⁸⁰ Meryem 19/12.

³⁸¹ Bk. el-Bakara 2/251; en-Nisâ 4/54; Sâd 38/20.

³⁸² el-Bakara 2/269.

³⁸³ en-Nahl 16/125.

³⁸⁴ Isfehânî, *el-Mufredât fî-ğaribi'l-Kur'an*, thk. "h-k-m" md, 126-128.

³⁸⁵ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 7/63.

³⁸⁶ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Dar el-Marefah, 2007), 1141.

³⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî-vucûhi't-te'vîl*, 836; Said Havva, *el-Esas fî't-tefsîr*, çev: M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1992), 11/247-248.

³⁸⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'ul-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)* (Kahire: Dar el- Hecr, 2001), 18/531-532.

³⁸⁹ Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981), 25/146.

Sûrede muhatabı hakka davet, sûrenin başında Hz. Lokman'ın oğluna nasihatlerinden önce sunulan tasvirlerle, şirkin anlamsızlık ve saçmalığı, tevhidin aklilik ve gerçekliği üzerine bina edilmektedir.³⁹⁰ Lokman Sûresinde akîde meselesi dört defa sunulmaktadır:³⁹¹

İlk sunuş:

1-11. ayetlerle başlar. Huruf-u mukata'a ile dikkati çekilen muhataba, hikmetli olan Kur'an-ı Kerim rehberliğinde hayatını sürdüren, namaz kılan, zekât veren ve ahirete kesin bir şekilde iman eden iyilerin kurtuluşa eren cennet ehli olduğundan söz edilmektedir. Kur'an kâinattan açık deliller sunduktan sonra, müşriklerin acizyetlerini haykırarak onlara meydan okumaktadır. Birinci sunuş Allah'a şirk koşan zalimlerin apaçık sapıklık içinde olduğu belirtilerek son bulmuştur. Bu ayetlerde zikredilen eylemlerle birey muhsin olma yolculuğunda; namaz ile takva ve teslimiyet hissini, zekât ile fedâkârlık duygularını, ahiret inancı ile de sorumluluk hissini güçlendirecektir.

İkinci sunuş:

Kur'an ayetleri bağlamında tedrici eğitimin en güzel örneklerinden birinin geçtiği 12-19. ayetlerinden müteşekkildir. Bu bölümde Hz. Lokman'ın oğluna nasihatleri zikredilmiştir.

Üçüncü sunuş:

20-28. ayetleri kapsayan bu bölümde; Allah'ın insana bahşettiği nimetlerden, Allah hakkında bilgisizce çekişenlerden, iman ve küfür ehlinin akıbetlerinden söz edilmektedir. Muhatabın kolayca anlaması için; ağaçların kalem, denizin mürekkep olması tasviri ile Allah'ın kelimelerine karşı sonlu bir şeyin sonsuz bir şeyin karşısında yetersiz kalacağı ve yüce olan Allah için herkesi yaratıp diriltmenin bir tek kişiyi yaratıp diriltme gibi olduğu somutlaştırılarak sunulmaktadır.

Dördüncü sunuş: 29 ve 34. ayetleri içermektedir. İnsanın gönlünde iz bırakan, yüreğini titreten kâinattan deliller sunulmaktadır. Nankörlüğüne değinilen insan, mal ve evlat imtihanına, şeytanın aldatmalarına karşı uyarılmıştır. En son zikredilen mugayyebat-ı hamse ile Allah'ın sınırsız ilim ve güç sahibi olduğu belirtilmiştir.

Konu başlığımızın çocuklarda dini eğitim olması hasebiyle çalışmamızda, tedrici metodu uygulayarak oğluna nasihat eden Hz. Lokman'ın kıssasının geçtiği, 12- 19. ayetler ayrıca değerlendirilecektir.

³⁹⁰ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 4/317.

³⁹¹ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 8/216-219.

*“Andolsun biz Lokman'a: Allah'a şükret! diyerek hikmet verdik. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur. Nankörlük eden de bilsin ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir, her türlü övgüye layıktır.”*³⁹²

Yüce Allah'a şükretmek bizlere değer katmaktadır.³⁹³ Çünkü kâinata canlı-cansız her şeyin kendisini zikrettiği Allah, eksik ve noksan sıfatlardan uzaktır ve biz insanların şükrüne muhtaç değildir.³⁹⁴ Kâmil insana yakışan beden şükrünü namaz, oruç, cihat; malın şükrünü maldan infak, ilmin şükrünü de ilmiyle âmil olup bildiklerini en güzel şekilde insanlara aktarmayla îfâ etmesidir. Kur'an, Hz. Lokman'a verilen hikmete değinerek; oğlunu eğitirken uyguladığı metodun da hikmetli bir metot olduğuna dikkat çekmektedir.

*“Lokman, oğluna öğüt vererek: Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma! Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür, demişti.”*³⁹⁵

Bir babanın oğluna “yavrucuğum” diye gönülden hitabıyla başladığı nasihatlerinden, temelleri ailede atılacak ilk eğitimin sorumlusunun ebeveyn olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim Yüce Allah, konunun başında da zikrettiğimiz üzere; inananları yakıtı insan ve taş olan cehennemden ailenizi koruyun³⁹⁶ diye uyarmıştır.

Kur'an'da Hz. Nuh,³⁹⁷ Hz. Yakub³⁹⁸ ve Hz. İbrahim'in³⁹⁹ de çocuklarına seslenirken sevgi dolu bir hitap kullandıkları görülmektedir. Bunlar, eğitim icra edilirken verimliliğin artması ve eğitimcinin rol-model alınması için önce muhatap tarafından benimsenip sevilmesi gerektiğini göstermektedir.

Hz. Lokman sevgi yüklü hitabıyla gönlüne seslendiği oğlunu, önce en önemli husus saydığı için, Allah'a ortak koşmaması hususunda ihtar etmiştir.⁴⁰⁰ Bir çocuğun dünya ve ahiret saadetini gerçekleştirmesi ve hayatını istikamet üzere inşa edebilmesinin yegâne yolu şüpheden beri, sağlam bir itikada sahip olması, tevhid inancını özümsemesidir. Allah'a iman, insanın ruhuna çocukluktan aşılırsa kaygının ve bundan kaynaklı hastalıkların önlenmesine karşı bağışıklık ve koruma sağlamaktadır. Her şeyin yegâne yaratıcısının şerrin ve hayrın var edicisinin Allah olduğuna iman, insanı mânen güçlendirmektedir.⁴⁰¹

³⁹² Lokmân 31/12.

³⁹³ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 4/327.

³⁹⁴ el-İhlâs 112/2-4.

³⁹⁵ Lokmân 31/13.

³⁹⁶ et-Tahrîm 66/6.

³⁹⁷ Hûd 11/42.

³⁹⁸ Yûsuf 12/5.

³⁹⁹ es-Sâffât 37/102.

⁴⁰⁰ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1141.

⁴⁰¹ Muhammed Osman Necati, *el-Kur'ân ve ilmü'n-nefs* (Daruş Şürûk, 2001), 271-272.

Çocuklara küçük yaşta Allah'ın varlığı ve birliği inancı; onların anlayabilecekleri düzeyde yalın ve anlaşılır, bilinenden bilinmeyene doğru, somutlaştırılarak, korku değil, sevgi merkezli anlatılmalıdır. Hz. Lokman sevgiyle seslendiği oğluna, şirki zulüm diye niteleyerek kötülüğünün büyüklüğüne dair bir algı kazandırmış, şirki zihninde anlamlandırılmasını sağlamıştır. Yaratıcı Allah olduğu halde ona ortaklar edinmek en büyük zulümdür.⁴⁰² Aciz şeylere üstün güçler vermek, apaçık cehalet sapıklığıdır.⁴⁰³ Küfürde inat ve kibirle şirkte ısrar; yaratılanı yaratıcıyla denk tutmak olduğundan en büyük zulüm sayılmıştır.⁴⁰⁴ Burada Mekke döneminde olduğu gibi önce muhatapın yanlış inançlarını terk etmesi hedeflenmiştir. Çünkü Kur'an'î eğitimde zorlama değil, vicdana ve duygulara seslenmeyle yönlendirme, bireyi istenilene kanalize etmek vardır.⁴⁰⁵

*“Biz insana, ana-babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Çünkü anası onu nice sıkıntılara katlanarak taşımıştır. Sütten ayrılması da iki yıl içinde olur. (İşte bunun için) önce bana, sonra da ana-babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur. Dönüş ancak banadır.”*⁴⁰⁶

Kanaatimizce yukarıdaki ayete birkaç açıdan yaklaşmak mümkündür:

-İlahi irade anne-babaya iyiliği emre bağlamaktadır. Doğan çocuğuna bakmak fitrî iken, anne baba hakkı hükümle korunmuştur.

-Anne-baba dâhil herkesten önce Allah hakkı gelmektedir. Fakat Allah'a karşı gelseler bile ebeveynlere iyi davranılması gerekmektedir.⁴⁰⁷

-Anne, çocuğu zahmet üzerine zahmetle, büyüdüğü için ağırlığı artan bir yükü yavaş yavaş tedricen taşıyabilir hale gelmektedir.

-Anne rahmine yerleşen canlının tedrici gelişimi, doğan çocuğun süt hakkının iki yıl olarak belirlenmesi, insan gelişimindeki evrelere ve fitratın bu metoda yatkınlığına işaret etmektedir. Her doğan canlının adım adım kazandığı oturma, yürüme, yiyebilme, konuşabilme yetenekleri de onu hayata tedricen hazırlamaktadır. İnsanın gerek anne rahmine yerleştikten sonraki tedrici gelişimi, gerekse doğumu sonrası ölümüne değin geçirdiği tedrici süreç;⁴⁰⁸ bireyin doğum sonrası çocukluk, gençlik ve olgunluk sonrası yaşlılıkla merhaleler halinde tekâmüle ulaşmasını sağlamaktadır.⁴⁰⁹

⁴⁰² Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 4/328-329.

⁴⁰³ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 7/57.

⁴⁰⁴ İbn Sa'dî, *Tefsîrü'l-kerîm'r-rahmânî fî tefsîri kelâmî'l-mennânî* (Daru's-Selâm, 2002), 145.

⁴⁰⁵ Muhammed Kutup, *Kur'an Araştırmaları, Medeni Ayetler*, çev: Bekir Karlığa, Beşir Eryarsoy (İstanbul: Seriyeye Kitapları, 1997), 2/454.

⁴⁰⁶ Lokmân 31/14.

⁴⁰⁷ Bk. el-İsrâ 17/23, 24; Lokmân 31/15.

⁴⁰⁸ Bk. el-Hac 22/5; er-Rûm 30/54; ez-Zümer 39/6; el-Ğafir 40/67.

⁴⁰⁹ Necati, *el-Kur'ân ve ilmü'n-nefs*, 255-262.

-Canlılar içinde fonksiyonu en önemli, görev ve sorumluluğu en ağırı insan olduğundan; insanın anne-babasına muhtaç olduğu çocukluk evresi, yeterli eğitimi alması için, en uzun tutulandır.⁴¹⁰

*“Eğer onlar seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşman için zorlarsa, onlara itaat etme. Onlarla dünyada iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonunda dönüşünüz ancak banadır. O zaman size, yapmış olduklarınızı haber veririm.”*⁴¹¹

Körü körüne itaati men eden Kur'an, ya atalarınız akli ermez insanlarsa diye muhatabını düşünmeye sevk etmekte, örnek gösterdiği benzetmelerle muhatabının ikna olmasını sağlamaktadır.⁴¹² İnsanları kendisine kulluk için yarattığını, bildiren Allah, en ince şeylerin bilgisine haiz olduğunu ve bize şah damarımızdan daha yakın olduğunu vahyetmekte, gerçeklere körü körüne değil; anlayarak ve kavrayarak iman etmemizi istemektedir.⁴¹³ Kur'an'ın Allah'ın azametinin bilinmesi için gökleri direksiz yarattığını⁴¹⁴ örnek göstermesinde amaç; muhatabın şuursuzca değil, düşünerek aklını tevhid inancını kavramaya hazırlamaktır. Amaç, verilen somut bilgi ile muhatabı soyut bilgiyi kabule hazırlamak, ikna etmektir.⁴¹⁵ Bilinenden bilinmeyene, yakından uzağa doğru gerçekleştirilen bu tedrici metotla bireyin eğitim süreci daha verimli hale getirilmektedir.

*“Lokman, öğütlerine devamla şöyle demişti: Yavrucuğum! Yaptığın iş (iyilik veya kötülük), bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa ve bu, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, yine de Allah onu (senin karşına) getirir. Doğrusu Allah, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır.”*⁴¹⁶

Hız. Lokman, Allah'ın her şeyden haberdar olduğu bilgisiyle oğluna her an Allah'ın murakebesi altında olduğu hissini vermektedir. Bir eğitimcinin de muhatabına oto-kontrol bilincini kazandırması doğru davranması noktasında daha etkili olacaktır. Kur'an, bireylerin doğrularda sebat etmesi için de cennet ve cehennemden⁴¹⁷ söz ederek motive olmalarını sağlamaktadır.

*“Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar, azmedilmeye değer işlerdir.”*⁴¹⁸

⁴¹⁰ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 1/373.

⁴¹¹ Lokmân 31/15.

⁴¹² el-Bakara 2/170, 171.

⁴¹³ Bk. Lokmân 31/10, 16, 20, 29, 31; Kâf 50/16; ez-Zâriyât 51/56; el-Mülk 67/14.

⁴¹⁴ Bk. er-Ra'd 13/2; Lokmân 31/10.

⁴¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*, 6/477.

⁴¹⁶ Lokmân 31/16.

⁴¹⁷ er-Bakara 2/25, 39.

⁴¹⁸ Lokmân 31/17.

Hız. Lokman, Allah'a ortak koşmaması gerektiğini söyleyerek itikadını düzelittiğı oğluna, inancını nasıl yaşaması gerektiğini öğretmektedir. Bireyin inancını sağlamlaştırması, imanını koruması, kurtuluşa ermesi, salih amelleri vasıtasıyla ve birbirine hakkı tavsiye etmesiyle gerçekleşmektedir.⁴¹⁹ İnsanın hayat boyu günde beş vakit devam eden namazı onu kötülükten alıkoymaktadır.⁴²⁰ Görüldüğü üzere Hız. Lokman toplumun ıslahı için, önce oğlunu, iman-amel bütünlüğüyle ıslah etmeye çalışmaktadır. Oğlu, adım adım yaşayarak hayat prensibi haline getirdiğı eylemleri uygulayarak hem kendini ıslah etmekte hem de toplumu lisânı hâl ile ıslah edebilmektedir.

Kur'an'ın hiçbir yerinde imansız amel zikredilmemiş, salih amel imandan sonra anılmıştır. Kur'an'ın hiçbir yerinde imansız bir amele iyi bile olsa mükâfat ümidi verilmemiştir.⁴²¹ Asr Sûresindeki iman, amel-i salih, birbirine hakkı ve sabrı tavsiye etmek eylemlerindeki sıralama sebepsiz değildir. Bu tedricen sıralanan fiiller "tebliğden evvel temsil" gerçeğini de yansıtmaktadır.⁴²² Hız. Lokman oğluna kendini ıslah ettikten sonra, bireyin kendi dışındaki insanlara karşı da sorumlu olduğı bilincini vermektedir. Bireyler hakkı yaşayıp toplumun bozulmasına seyirci kalınca hak üzerine kaîm kalamazlar. Bu sebeple adalet, doğruluk ve hak mevhumları ferdî yaşanmak yerine başkalarına da tavsiye edilmelidir.⁴²³

"Bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın" anlayışını gütmenden iyiliğı emretmek, kötülükten sakındırmak çabasında olan her birey, şer güçler tarafından saldırılara maruz kalacaktır. Hız. Lokman, "sabret" diyerek oğlunu başına gelebilecekler hakkında direnç kazanması için eğitmektedir. Büyük şeyler için hazırlanan ruhlar, zorluklar gelip çatmadan önce zorluklara hazırlanmalıdır.⁴²⁴ Bu hazırlıkta en etkili talim bireyin Allah'la buluşmasını sağlayan namazdır. Namaz ile Allah'a teslim olan ve ona dayanan gönüller,⁴²⁵ gayret edip Allah'ın kaderine ümitle bakan bir nefesle amel etmek için gerekli itici gücü⁴²⁶ her daim tazeleyeceklerdir. Yaptığı tavsiyelerin etkili olması için Hız. Lokman'ın oğlunu, yapacağı bu işlerin önemini vurgulayarak, motive ettiğı görülmektedir.

⁴¹⁹ el-Asr 103/3.

⁴²⁰ el-Ankebût 29/45.

⁴²¹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 7/227-228.

⁴²² Mehmet Fatih Dede, *Eğitim Açısından Lokman Suresinin Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Haziran 2008), 48.

⁴²³ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 7/228.

⁴²⁴ Kutup, *Kur'an Araştırmaları, Medeni Ayetler*, 2/374.

⁴²⁵ el-Fâtıha 1/5.

⁴²⁶ Kutup, *Kur'an Araştırmaları, Medeni Ayetler*, 2/374.

*“Küçümseyerek insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Zira Allah, kendini beğenmiş övünüp duran kimseleri asla sevmez. Yürüyüşünde tabii ol, sesini alçalt. Unutma ki, seslerin en çirkini merkeplerin sesidir.”*⁴²⁷

Hiz. Lokman, bu ayetle bir önceki ayette insanlarla bir bütün olmayı tavsiye ettiğı oğluna; sosyal yaşamda doğru yaşama, güzel ahlaklı olma kurallarını öğretmekte, onu çirkin huylardan menetmektedir. Kur'an, kibrin anlamsızlığını *“Yeryüzünde böbürlenerek dolaşma. Çünkü sen (ağırlık ve azametle) ne yeri yarabilir ne de dağlarla ululuk yarışına girebilirsin.”*⁴²⁸ benzetmesiyle muhataba belletmektedir. Hiz. Lokman da oğluna talebinin gerekçesini bildirmekte; çirkin olarak gördüğü eylemleri çocuğun anlayabileceğı bir şekilde anlatmaktadır. Hiz. Lokman, yaptığı benzetmeyle çocuğun ön bilgilerinden yararlanmakta, yanlış eylemi çocuğun zihninde canlandırmaktadır. Bu tedrici metodun uygulandığı aşamalı anlatım vesilesiyle çocuğun anlatılanları anlamasını ve içselleştirerek, kolaylıkla pratiğe geçirebilmesini sağlamaktadır.

Lokman Sûresi'ndeki tedrici eğitimi ve bireye kazandırdıklarını özetleyecek olursak; güçlü bir iman ardından verilen ahiret bilinci, yaptıklarının sorgulanacağı kaygısı ardından hayatta karşılaşılacaklar karşısında bitmeyen tükenmeyen bir enerji, azık olan namaz emri... Namazda Allah'la buluşarak yücelme ve iç huzuruna kavuşma... Bu aşamalarla adım adım kazanılan ihsan ve teslimiyet, bireyin Allah'a sarsılmaz bir bağla bağlanmasını sağlamaktadır.⁴²⁹ Böylece kıssanın, yeryüzünde hilafet görevini sağlamca yerine getirebilecek bireyler yetiştirmek olan, amacı gerçekleşmektedir.⁴³⁰

Kanaatimizce her eğitimcinin, başlayacağı eğitim yolculuğunda başarılı olmak için Lokman Sûresi'nde tevhidin vurgulandığı bu tedrici metodu sabırla uygulaması gerekmektedir.

1.1.2. Yetişkin Eğitiminde Tedrici Metot ve Hiz. İbrahim Kıssası Örneğı

Eğitim, muhatabın yaş, cinsiyet, seviye, ekonomi, ırk, dil, din gibi sosyal ve psikolojik farklılıkları dikkate alınarak; şartların gereğine göre, doğru yöntemler kullanarak, aşamalara riayet ederek icra edilmesi gereken bir faaliyettir. Çünkü, insanları çepeçevre kuşatan, çeşitli nimetlerin ikramıyla şereflendirerek yarattıklarının çoğundan üstün kılan⁴³¹ Yüce Allah, onu

⁴²⁷ Lokmân 31/18, 19.

⁴²⁸ el-İsrâ 17/37.

⁴²⁹ Lokmân 31/22.

⁴³⁰ Muhammed Kutup, *Kur'an Araştırmaları, Mekki Ayetler*, çev: Bekir Karlığa, Beşir Eryarsoy (İstanbul: Seriiye Kitapları, 1997), 1/157.

⁴³¹ el-İsrâ 17/60, 70.

hem aciz hem de güzel vasıflarla donatmış; bir avuç toprak ve bir soluk ruhtan yaratmıştır.⁴³² İlahi irade, en doğru yola ileten Kur'an ile insanı eğitirken, onun aceleci yapısını⁴³³ ve noksanlarını bildiği için, fizyolojik yapısının yanında psikolojik yanını da ihmal etmeden; kendi ile uyumlu tedrici eğitim metodunu uygulamıştır. Bu bağlamda eğitimcilerin, yetişkin eğitiminde, Hz. Peygamber'in insanları eğitirken Kur'an'ın öncülüğünde uyguladığı ve kısa zamanda çok üstün başarılar elde ettiği, insanın fitratına yatkınlığı dolayısıyla da evrensel sayılabilecek tedrici eğitim metodunu örnek alması bir gerekliliktir. Bu kanaatle çalışmamızın devamında, yetişkin eğitime katkı sağlaması amacıyla, Kur'an kıssalarından Hz. İbrahim kıssası örneğine yer verilecektir.

1.1.2.1. Yetişkin Eğitiminde Tedrici Metot

Kur'an ile kâinatta nazar ettiği her nimetin Allah'ın bir lütuf ve keremi olduğu bilgisi; insanın aklına, gönlüne ve eylemlerine bir anda aktarılmamıştır. Çünkü bakmak gözün göreviyken, gördüğünü algılamak beynin görevidir. Görüp algıladığını sağlıklı bir şekilde eyleme dönüştürmek de belli bir süreçle gerçekleşebilmektedir. İlahi irade teenni ile sürdürdüğü eğitim sürecinde, insanın fitratını bildiği için yücelttiği insanı; tercihlerinin sonucunu bildirdikten sonra, zor kullanmadan, tepkisel reaksiyonlara meydan vermeksizin, seçimlerinde özgür bırakmıştır.⁴³⁴ Netice itibarıyla Kur'an, akılları ve gönülleri fethettikten sonra insanlar için bir hayat düsturu haline gelmiştir. Söz gelimi ruhun manevi gıdası olan namaz, tedrici bir metot olan anlamlı öğrenme sonucu, kulun Rabbi ile ruhi bağlantısı ve ruhun biricik Rabbinin ruhuyla aydınlandığı bir fırsat haline gelmiştir.⁴³⁵

Yetişkinlerde; eğitimsel ihtiyaç ve isteklerdeki farklılıklar, öğrenme şekilleri ve beklentileri, hayat tecrübeleri başta olmak üzere, bireyler arası farklılıklar artmaktadır. Bu sebeple yetişkinler ihtiyari olarak katıldıkları eğitim faaliyetine kendi zamanlama programına göre katılmak istemekte, bağımsız olarak öğrenmeyi tercih etmektedirler.⁴³⁶ Buna göre yetişkinlerde dini eğitim sürdürülürken bu farklılıkların göz önünde bulundurularak plânlama yapılması gerekmektedir. Hastaya verilecek mesaj sağlıklıdan farklıdır. Fakirin mesajı,

⁴³² Bk. el-Hicr 15/26-29; et-Tin 95/4, 5.

⁴³³ el-İsrâ 17/9, 11.

⁴³⁴ el-İsrâ 17/15.

⁴³⁵ Kutup, *Kur'an Araştırmaları, Medeni Ayetler*, 2/340.

⁴³⁶ Mustafa Köylü, "Yetişkin Dönemi Din Eğitimi", *Etkili Din Öğretimi*, Editör: Şaban Karaköse (İstanbul: TİDEF Yayınları, 2010), 105-106.

zenginden farklı; yaşlının gençten, gencin çocuktan, kadının erkekten farklı olmalıdır. Keza kültürlü kesimlerle ümmi ve kültürsüz şahıslara vereceğimiz mesaj da farklı olmalıdır.⁴³⁷

Yetişkinler, kişisel kavram ve kişisel onurlarıyla bütünleştirdiği ve saygı duyulmasını, önemsenmesini istediği geçmiş tecrübelerine büyük ilgi göstermektedir. Bizzat kendileri eğitim- öğretim için zengin bir kaynak olduğundan eğitimde yetişkin tecrübelerine ağırlık verilmelidir.⁴³⁸ Eğitim, değer yargılarından bağımsız düşünülmemelidir.⁴³⁹ Nitekim Kur'an, Mekke toplumunu geçmişten beri bildiği ve tanıdığı Lokman Hekim'in⁴⁴⁰ oğluna nasihatleri gibi kıssalarla eğitmeye çalışmıştır.

Yetişkinler öğrenmeye ancak gerçek hayatla ilgili herhangi bir problemleri olduğunda, böyle bir şeyi tecrübe edip çözüme ihtiyacı hissettiklerinde hazırdırlar. Bunun için yetişkinlerin eğitim programı, yaşam şartları ve problemlerine yönelik konular çerçevesinde hazırlanmalıdır. İncelenecek konu ya da problem yetişkinin bizzat kendi hayat tecrübesiyle uyumlu, öğrenme kapasitesine uygun düzenlenmelidir.⁴⁴¹ Birşeyin birey tarafından eğitim olarak sayılabilmesi için onun değerli olarak kabul görmesi gerekmektedir.⁴⁴² Dolayısıyla yetişkinler ihtiyaçlarına cevap verecek, günlük yaşantılarında hemen kullanabilecekleri problem-konu merkezli bir yaklaşımı benimsemektedirler. Hayat tarzına uymayan bilgiler yetişkinlerce daha değersiz olarak algılanabilmektedir.

Yüce Allah, Hz. Zekeriya'nın, ardından salih bir evlat bırakmak arzusu üzerine; ilerlemiş yaşına rağmen ona Yahya'yı müjdelemektedir.⁴⁴³ Ben ve eşim yaşlı iken nasıl olur diyen Sare⁴⁴⁴ ve Hz. Zekeriyya'ya daha önce seni nasıl yoktan var ettimse⁴⁴⁵ diye buyurulmaktadır. Kur'an, yeni bir bilgiyi muhatabının eski bilgileri üzerine inşa etmektedir. Onları ve aslında bütün Kur'an dinleyicilerini aşamalı olarak, seviyelerine uygun, anlayabilecekleri bir şekilde, tedricen ikna etmektedir.

Eğitimcinin bireylere isimleriyle hitap etmesi, onları dikkatle dinlemesi onların önemli oldukları hissini kazanmalarına yardımcı olacak etkenlerdendir.⁴⁴⁶ Bu bağlamda ilahi irade Kur'an-ı Kerim'de ömrüne yemin ettiği Hz. Peygamber'i yalnız bırakmadığını bildirerek,

⁴³⁷ Abdulcelil Candan, *Ömür Boyu Davet* (İstanbul: İnsan Film ve Yayıncılık, 2011), 137.

⁴³⁸ Köylü, "Yetişkin Dönemi Din Eğitimi", 107-108.

⁴³⁹ Aybek, *Eğitim Bilimine Giriş*, 30.

⁴⁴⁰ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 4/318.

⁴⁴¹ Köylü, "Yetişkin Dönemi Din Eğitimi", 109-110.

⁴⁴² Aybek, *Eğitim Bilimine Giriş*, 30.

⁴⁴³ Âl-i İmrân 3/38-40.

⁴⁴⁴ Hüd 11/72.

⁴⁴⁵ Meryem 19/4-9.

⁴⁴⁶ Köylü, "Yetişkin Dönemi Din Eğitimi", 110-111.

kendisine bahşettiği nimetlerle manen yüceltmekte, kendisinin de başkalarına iyi davranmasını istemektedir.⁴⁴⁷ Her bireye değerli olduğu hissini veren Kur'an, cahiliyenin zirvede olduğu Mekke döneminin ilk yıllarında muhatabın yanlış inançlarını terk etmelerini öncelemiştir. İlâhi hükümleri, gönülleri fethettikten sonra, psikolojik ve sosyolojik açıdan uygulanması zor olan Mekke döneminde değil, ekseriyetle muhatabının güçlenip daha rahat yapabileceği Medine döneminde vaz' etmiştir.⁴⁴⁸ Bu, yetişkin eğitiminde fiziki ve psikolojik çevre faktörlerinin önemszenmesinin gereğine dikkatleri çekmektedir. Eğitimin verildiği fiziki ortamın yetişkinlerin görme ve işitme problemi yaşamayacakları, orta ısıda, rahatça oturabilecekleri bir şekilde düzenlenmesi; her şeyden önce yetişkinin kendini rahatça ifade edebileceği, saygı esasına dayalı samimi sıcak bir ortam hazırlanılması, eğitimde verimliliğin artmasına katkıda bulunacaktır.

Yetişkin eğitiminde; yetişkinlerin yaptıkları yanlışlar düzeltilmeye çalışılırken gücendirilmemeleri,⁴⁴⁹ eğitimcinin yapılan bir hata sonrası bireyi değil, eylemi eleştirmesi; eleştirilerinde seviyeli olup, sen dilini değil ben dilini kullanması, eğitimin sevgi-saygı çerçevesinde yürütülmesi verimliliği arttıran unsurlardandır. Yetişkin eğitiminde herhangi bir reaksiyona meydan vermemek için eğitimcinin nâif olması gerekmektedir. Nitekim: *"İbrahim, babası Âzer'e: Birtakım putları tanrılar mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum"*⁴⁵⁰ demişti. Burada Hz. İbrahim'in babasına yumuşak, sevgi dolu hitabı dikkatleri çekmektedir. Çünkü Kur'an'da kafir veya müşrik fark etmeksizin anne-babaya itaat emredilmiştir.⁴⁵¹

Yetişkinlerde cezayı gerektirecek suçların işlenmesi halinde muhatabı kötülükten aşamalı olarak men etmek gerekmektedir. Hakkında malumat alınan suça dair önce yapana, yaptığının kötü bir fiil kapsamında olduğu öğretilerek vazgeçirilmeye çalışılmalıdır. Muhatap düzelmezse cezaî müeyyideler tedricen ilerletilmeli, yapılan kötülüğe fiilen engel olmaya çalışılmalıdır.⁴⁵²

Kur'an'da zamana yemin eden ilahi irade, fitratını bildiği insanın, karşılaştığı durumlar karşısında pes etmemesini, olaylara iyi tarafından bakmasını, boş durmamasını her an yararlı işlerde çabalayarak Rabbine yönelmesini buyurmaktadır.⁴⁵³ Gönüllülüğün esas olduğu yetişkin

⁴⁴⁷ ed-Duhâ 93/3, 6, 8, 9, 10.

⁴⁴⁸ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk: s.30-64.

⁴⁴⁹ Abese 80/1-10.

⁴⁵⁰ el-En'âm 6/74.

⁴⁵¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et- Tefsiru'l-Kebîr)*, 13/ 42.

⁴⁵² Gazali, *Huccetü'l -İslam, İhya'u ulum'id-din*, 2/723-731.

⁴⁵³ el-İnşirâh 94/5-8; el-Asr 103/1.

eğitiminde de eğitimcilerin, yetişkinlerin zaman hassasiyetlerini göz ardı etmemesi, zamanı boşa geçirmemesi gerekmektedir. Yetişkin eğitiminde eğitimcinin bireyin durumuna göre düzenlenen eğitim faaliyetini, zamanında başlatıp zamanında bitirmesi eğitimin daha nitelikli hale gelmesini sağlayacaktır.

Yetişkin eğitiminde, özellikle eğitimin yaşı olmadığı bilinciyle, her yaştaki insana seviyesine uygun eğitim plânlamalarıyla, eğitim faaliyetini tedrici metotla icra ederek üstün başarılarla imza atılabileceği göz ardı edilmemelidir. Yetişkin eğitiminde, eğitimcinin, yetişkin muhataba öğreninceye kadar zaman tanınması ve sabırla eğitimine devam etmesi gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki; “Mermeri delen suyun çokluğu değil, sürekliliğidir.”

İleri yaşlarda eğitimin sürdürülebilirliğine en güzel örnek, kırk yaşında vahyi insanlara iletme göreviyle şereflendirilen Hz. Peygamber ve O’nun Kur’an’ın gölgesinde eğittiği sahabe-i güzindir. Bu bağlamda eğitimde başarının sırrı eğitilenin genç olması değil, eğitimcinin muhatabının hissettikleri ya da açıkladıkları istek ve ihtiyaçları algılaması ve onları uygulama alanına koyabilmesidir. Evreni ve içindekilerini yaratanın keliması olan Kur’an’ı, eğitim ve hayat kitabı⁴⁵⁴ yapan mevhum, her yaş ve seviyede insanın kendisinden istifade edebilmesi olsa gerektir.

Kısaca yetişkin eğitiminde dikkat edilmesi gereken hususları şöyle ifade etmek mümkündür:

- Yetişkinlerin öznesi olduğu, hayat tecrübelerinden de yararlanan bir eğitim faaliyeti icra etmek,
- Fiziki şartları yetişkinlerin rahatça eğitim almalarını sağlayacak şekilde hazırlamak,
- Yetişkin eğitiminde yaşam şartlarına uygun ihtiyaç ve çözüm, sonuç odaklı, bir program düzenlemek,
- Eğitim faaliyetinde zamanı iyi kullanmak, yetişkinlerin zaman hassasiyetini göz ardı etmemek,
- Aşamalı olarak, sabırla yürütülen yetişkin eğitiminde, yetişkinlere bilgileri azar azar vermek, onlara öğrenebilecekleri zamanı tanımak ve gerekli tekrarları yapmak,
- Yetişkinleri öğrenebileceklerine inandırmak, cesaretlendirmek, motive etmek, onlara güven vermek ve güvenmek,
- Eğitimi sevgi-saygı çerçevesinde sürdürmek,

⁴⁵⁴ Kutup, *Kur’an Araştırmaları, Medeni Ayetler*, 2/623.

-Yetişkin eğitiminde hem eğitim faaliyeti esnasında hem de düzeltilmesi gereken yanlış eylemlerde yetişkin bireyi gücendirmemek, onu onurlandırmak,

-Eğitimin istenilen oranda başarılı olmaması halinde bireye göre yeni eğitim metotları plânlamak.

1.1.2.2. Yetişkin Eğitiminde Hz. İbrahim Örneği

Hz. İbrahim, Hakk'a yönelen, ahdine vefa gösteren, sıdkı bütün, Allah'a ortak koşmayan, hanif olan, dosdoğru müslümanlardandır.⁴⁵⁵ Hz. İbrahim, ilerlemiş yaşına rağmen kendisine bahşedilen oğlunu boğazlamak üzere imtihan edilen, salihlerden bir peygamber olarak O'na İshak'ın müjdelendiği, kalb-i selim, selam edilmiş, mü'min kullardandır.⁴⁵⁶ Hz. İbrahim, yumuşak huylu, bağı yanık, kendisini Allah'a vermiş, misafir perver biridir.⁴⁵⁷ Hz. İbrahim, Allah'ın nimetlerine karşı şükredici, seçilmiş bir kuldur.⁴⁵⁸ Hz. İbrahim oğlunu boğazlamaya teslim olunca, oğluna bedel büyük bir kurban ile mükafatlandırılmıştır.⁴⁵⁹ İbrahim'i dost edinen Yüce Allah, görevini tam olarak yerine getirince kendisini insanlara önder yapmıştır.⁴⁶⁰

Göklerin ve yerin melekutunu kavramış olan Hz. İbrahim, imanını doğru, sağlam bir zemine oturtmak için tahkiki iman arayışı ile Allah'ın ölülere nasıl dirilteceğini Allah'a sorup öğrenmek istemiştir.⁴⁶¹ Hz. İbrahim'in, Allah'ın ölülere dirilteceğinden, onları diriltmeye gücünün yeteceğinden zerre kadar şüphesi yoktur. Amaç; O'nun konuya dair bilgisini, ona dayanan imanını daha da pekiştirmektir. Bu vesile ile bilip inandığı birşeyin hakikatinin bilgisine, bir de gözlem yoluyla ulaşması, kesin bilgiye dayanan salih bir imanın gerçekleşmesi sağlanmıştır. Hz. İbrahim, göklerin ve yerin melekûtunu gözlemleyerek gerçek kanıtlardan hareketle yakînî kesin bir imana kendisi ulaştığı gibi, kavminin de aynı delillerden hareketle sahih bir imana ulaşması ve gerçekleri görebilmesini sağlamıştır.

Hz. İbrahim, evreni ve yaratılışını düşünerek, sorgulayarak ulaştığı sahih imanını, tevhid mücadelesi doğrultusunda, başta en yakından başlamak üzere tedrici metodla, halkına ve tüm insanlığa tebliğ etmiştir. Hz. İbrahim, putlara tapan babası ve kavmini atalarından kalma

⁴⁵⁵ Bk. el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/167; el-En'âm 6/161; en-Nahl 16/120; Meryem 19/41; en-Necm 53/37.

⁴⁵⁶ Bk. es-Sâffât 37/84, 100, 101, 106, 107, 109, 111, 112.

⁴⁵⁷ Bk. Hûd 11/69, 75; ez-Zâriyât 51/25-27.

⁴⁵⁸ en-Nahl 16/121.

⁴⁵⁹ es-Sâffât 37/103-107.

⁴⁶⁰ Bk. el-Bakara 2/124; en-Nisa 4/125

⁴⁶¹ el-Bakara 2/260.

gelenekleri sorgulamadan tabi olmanın anlamsızlığını eleştirmekte, onları selim bir mantıkla evrendeki olaylar üzerinde düşünmeye çağırmaktadır. Hz. İbrahim'in, tebliğ ederken kendi ilahı ile kavminin edindiği ilahlar arasındaki farklılığa işaret ettiği görülmektedir: Hz. İbrahim'in inandığı Rab, evreni yaratan, onu yoktan var edendir. O, her dilediği olan, her istediği yerine gelendir. O, doğru yola iletendir. Bilgisi herşeyi kuşatandır. Güvenilendir, kendine inananlara güven verendir. Dolayısıyla O'na iman edenler, O'na güvenir ve böylece kendileri de güven içinde oldukları gibi, onlar başkalarından da korkmazlar. Doğru yolda olanlar işte bunlardır. Puta tapanların tanrı edindiği ilahlar ise; tanrı olmayı hak eden hiçbir delile sahip değildirler. Bilgileri olmadığı gibi, iradeleri de yoktur. Fayda ve zararları olmayan bu tanrılar korkulacak varlıklar değildirler. Kendileri güvenilir olmadığı gibi, inanaları da güven içinde değildirler. Bunlara inanalar, herşeyden korkarlar. Bunların hiçbirisi doğru yola değildirler.⁴⁶²

Hz. İbrahim'in kavmi, bütün müşrik topluluklar gibi, gökleri, yeri ve içindekileri yaratanın Allah olduğuna inanmaktadırlar. Hz. İbrahim'in kavmiyle olan inanç tartışmaları, halkının ekseriyetle başta gök cisimleri olmak üzere, onların yeryüzündeki semboller gibi gördükleri ve çeşitli isimlerle andıkları yeryüzü tanrılarını da putlar edindiğini göstermektedir: *Andolsun ki onlara: "Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?" diye sorsan, mutlaka, "Allah" derler. O halde nasıl (haktan) çevrilip döndürülüyorlar?"*⁴⁶³

*"(Resulüm!) de ki: Eğer biliyorsanız (söyleyin bakalım), bu dünya ve onda bulunanlar kime aittir? "Allah'a aittir" diyecekler. Öyle ise siz hiç düşünüp taşınmaz mısınız! de. Yedi kat göklerin Rabbi, azametli Arş'ın Rabbi kimdir? diye sor. "(Bunlar da) Allah'ındır" diyecekler. Şu halde siz Allah'tan korkmaz mısınız! de. Eğer biliyorsanız (söyleyin), her şeyin melekutu (mülkiyeti ve yönetimi) kendisinin elinde olan, kendisi her şeyi koruyup kollayan, fakat kendisi korunmayan (buna muhtaç olmayan) kimdir? diye sor. "(Bunların hepsi) Allah'ındır" diyecekler. Öyle ise nasıl olup da büyüye kapılıyorsunuz? de. Doğrusu biz onlara gerçeği getirdik; onlar ise hakikaten yalancılardır."*⁴⁶⁴

Halbuki Kur'an, yukarıdaki ayetlerde görüldüğü üzere; gökleri ve yeri yaratan, onların melekutunun, hükümrânlığının yegâne sahibi olan Allah'ın, işleri de tedbir eden tek bir ilah olduğu gerçeğini vurgulamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de geçen Hz. İbrahim'in gerek tedricen düşünerek bir olan Allah bilincine varması, gerekse kavmini benliklerine yerleşmiş kutsallarından tedricen ikna ile

⁴⁶² Bk. el-En'âm 6/74-83; Meryem 19/42; el-Enbiyâ 21/51-67; eş-Şuarâ 26/70-82; es-Sâffât 37/85-96.

⁴⁶³ el-Ankebût 29/61.

⁴⁶⁴ el-Mü'minûn 23/84-89.

vazgeçirmeye çalışması hadisesi bizler için en güzel örneklerdendir. Bu sebeple konumuzun devamında, yetişkinlerde tedrici eğitim metodunu, Hz. İbrahim'in kıssası üzerinden ele almayı uygun görmekteyiz.

*“O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratandır. “Ol!” dediği gün her şey oluverir. O'nun sözü gerçektir. Sur'a üflendiği gün de hükümler O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir ve O, hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır.”*⁴⁶⁵ ayetinde görüldüğü üzere Kur'an, gök cisimlerini kutsal sayarak bunlara tapan bir kavmi hakka davet ederken önce, muhatabın bildiği gerçeklerden yola çıkmıştır. Muhatabının inanıp güvendiği ilahların Allah karşısındaki acziyetlerini muhakeme ederek Allah'tan başka ilah olmadığına ikna olmalarını hedeflemiştir.⁴⁶⁶ Böylece muhatabın zihin dünyasında doğru inancı anlamlı bir şekilde inşa etmesi sağlanmıştır.

Bilindiği üzere anlamlı öğrenme: Bireyin karşılaştığı yeni bilgileri eski bilgi birikimi ile harmanlayarak, sorgulama ve değerlendirme aşamalarından sonra arındırdığı bilgiyi kendine özgü yeni üretilmiş bilgi olarak hafızasına sistemli ve düzenli bir şekilde yerleştirmesidir. Anlamlı öğrenme ile eğitilen bireyin sahip olduğu bilgi ezberci yaklaşımda olduğu gibi bireye tevdi edilmiş bir bilgi olmak yerine kendine mâl olmuş, özümlediği içselleştirdiği bilgidir. Anlamlı öğrenme ile eğitilen birey, irdeleme ve anlamlandırma sürecinden geçirerek tedricen edindiği kalıcı bilgileri daha kolay hayata geçirebilecektir.⁴⁶⁷ Birey, ancak düşünüp aklen idrak ederek, kalben mutmain olarak, diliyle tasdik ederek, anlamlı öğrenme sonrası, Allah'tan başka bir ilahın olmadığını kabul edecektir.⁴⁶⁸

*“Böylece biz, kesin iman edenlerden olması için İbrahim'e göklerin ve yerin melekutunu gösteriyorduk. Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü, Rabbim budur, dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem, dedi. Ay'ı doğarken görünce, Rabbim budur, dedi. O da batınca, Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yoldan sapan topluluklardan olurum, dedi. Güneşi doğarken görünce de Rabbim budur, zira bu daha büyük, dedi. O da batınca, dedi ki: Ey kavmim! Ben sizin (Allah'a) ortak koştüğünüz şeylerden uzağım. Ben hanif olarak, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim.”*⁴⁶⁹

Yukarıda sıralanan ayetlerde; Hz. İbrahim'e vahyedilirken *“kesin iman edenlerden olması için”* ifadesinin kullanılması manidardır. İlahi iradenin burada gök cisimlerinin ilah

⁴⁶⁵ el-En'am 6/73.

⁴⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsiru'l-Kebîr)*, 13/33-34.

⁴⁶⁷ Muhammed Şevki Aydın, *Bir Din Eğitimi Olarak Kur'an Kursu* (Ankara: DİB Yayınları, 2008), 169.

⁴⁶⁸ İhsan Süreyya Sırma, *İslami Tebliğin Mekke Dönemi ve İşkence* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002), 44.

⁴⁶⁹ el-En'am 6/75-79.

olamayacağı bilgisini; yıldızdan aya, aydan güneşe doğru aşama aşama ispat cihetine yöneldiği⁴⁷⁰ ve nihayetinde bunların ilah olamayacağını gayet hâkimâne bir üslûpla ortaya koyduğu görülmektedir.⁴⁷¹

İkinci olarak; Hz. İbrahim'in babasından başlamak üzere kavmini ve nihayet bütün toplumunu verdiği misallerle muhatabın inancının somut kutsallardan soyut varlığa geçişini; düşünme, muhakeme etme, değerlendirme aşamalarından sonra fikri ve kalbi kanaat ile gerçekleştirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Üçüncüsü; Kur'an'ın farklı yerlerinde Hz. İbrahim'in hakka davet ettiği topluluğu ikna etmek için onlara çeşitli deliller sunduktan sonra sahte inançlarına son darbeyi indirmek için herkesin katıldığı bir bayram günü ilah olarak kabul ettikleri ilahların aciziyetini, küçük putların hepsini kırıp baltayı büyük putun boynuna koyarak göstermeye çalışmasıdır. Çünkü manzara suç aleti boynunda olan büyük putun bu işi yaptığını göstermektedir. Fakat büyük putun bu işi yapmadığını söylemesi ve kendini savunması mümkün müdür? Bu durum olaya şahit olanların kendisini savunmaya kadir olmayan ilahlarının kendileri için nasıl fayda verebileceğini düşünmesine ve ilahlarını sorgulamalarına vesile olacaktır.⁴⁷²

İlk insandan bu yana, bütün semâvî kitaplar ve bütün peygamberler insanlara sağlam bir inanç sisteminden söz etmek, akideyi doğru bir şekilde insan hayatına yerleştirmek için gelmişlerdir. Çünkü on üç yıllık Mekke döneminde ilahi vahyin gölgesinde akide eğitimi alan muhataba, Medine döneminde de akidevi eğitim vermeye devam edilmiştir. İnsanın her yönünü çok iyi bilen yaratıcı, insanın dünya ve ahiret saadeti için akidenin ana mihver olduğunu bilmektedir. Geçmişten günümüze problem Allah'ın varlığının bilinmemesi problemi değil; problem, Allah'ı hakkıyla bilmemek ve bu yüzden de insanın hayat tarzını inandığı yanlış akide ile şekillendirmesidir.⁴⁷³

Evrende yaratılan canlı cansız bütün varlıklar belli özellikler ve görevlerle donatılmıştır. Bütün yaratılanların kendisine musahhar kılındığı⁴⁷⁴ ve yaratılanların en değerlisi olan insanın payına düşen de akıl-irade mevhumları dolayısıyla en zordur.⁴⁷⁵ Hür iradesiyle emaneti yüklenen insan; kullukla, yeryüzünün halifeliğiyle görevlendirilmiştir.⁴⁷⁶ İnsanın sahip olduğu ilahi hitaba mazhar olma, onu eşref-i mahlukat kılarken, aynı zamanda onun bu dünyadaki

⁴⁷⁰ Âlûsî Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd Şakir el-Bağdadi, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ân'i'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, (Beyrut, ts.) 7/197-203.

⁴⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, 13/43-47.

⁴⁷² Bk. es-Sâffât 37/85-96; el-Enbiyâ 21/52-67.

⁴⁷³ Kutup, *Kur'an Araştırmaları, Mekkî Ayetler*, 1/29-31.

⁴⁷⁴ ed-Nahl 16/5-7, 14; el-İsrâ 17/66; el-Mülk 67/15.

⁴⁷⁵ Muhammed Şevki Aydın (ed.), *Dinim İslam* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 12.

⁴⁷⁶ el-Bakara 2/30; el-Ahzâb 33/72.

hayatını anlamlı kılan bir esas haline gelmekte; insanların hatta bütün insanlığın hayatı ve tarihi, hitaptan sonra gerçek anlamını kazanmaktadır.⁴⁷⁷

1.2. Nitelikli Eğitimin Özellikleri

Eğitim sürecinde varmak istenilen nokta mühim olduğu kadar; o noktaya varmak için seçilecek yol ve yöntemler de mühimdir. Yola plân ve programsız, usûlsüzce çıkmak neticeyi olumsuz etkileyecektir. Eğitim- öğretim icra edilirken, uygulanacak doğru yöntem başarının elde edilmesine katkıda bulunacaktır.

Eğitim hem toplum hem de birey yaşantısında merkezi bir role sahiptir.⁴⁷⁸ İnsan, kıymet ve değerini koruyabilmek için eğitimin merkezinde olmalıdır. Çünkü insan, ayet ve hadislerle önemine işaret edilen, eğitim vesilesiyle yeteneklerini keşfedip geliştirebilmektedir. Birey hayatı boyunca edindiği bilgi birikimi ve kültür mirasını, yeni nesillere ancak eğitim yoluyla aktarabilmektedir. Fakat burada bizim dikkatleri çekmek istediğimiz nokta; sağlıklı, verimli ve daha kalıcı bir eğitimin hangi metotla gerçekleştirilmesi gerektiğidir. Bu hususta ayetlerin gölgesinde, belli bir mühletle⁴⁷⁹ tedricen yetişen nesil, tarihin bize gösterdiği en güzel örnektir. Bu sebeple şimdi Kur'an'dan ayetler bağlamında nitelikli eğitimin nasıl olması gerektiğine değinilecektir.

Eğitim-öğretim gerçekleştirilirken, konuları teferruatlı olarak ele almak kadar; konuların hangi yöntem kullanılarak işlendiği de önem arz etmektedir. Nitelikli eğitim bireylerin verileni kabullenip, gayretle, azim ve sabırla çalışmalarını sürdürmeleri sonrası belli bir zaman ve tekrarlar gerçekleşmektedir. Bu sebeple başarılı bir eğitim için bireye göre, amaca hizmet eder nitelikte; bilinenden bilinmeyene, somuttan soyuta, kolaydan zora doğru tedricen hareket edilmelidir. Kur'an hitabını, her akıl ve seviyeye göre gerçekleştirmiştir. Özellikle inşa ve ilk davet dönemi olan Mekke döneminde İslam'ın ilk muhatapları bütün insanlara da hitap eden bir üslûpla, tedricen, zamanın, zeminin ve şartların gereği dikkate alınarak; sabırla ve belli bir süreçle eğitildiği için kısa zamanda köklü değişiklikler meydana getirilmiştir.⁴⁸⁰

Kur'an-ı Kerim, öncelikle gönderildiği toplumu, daha sonra tüm insanlığı, cehaletten kurtarıp, hedeflediği hayırlı insanı yetiştirmek amacıyla,⁴⁸¹ düzenli bir eğitim etkinliği

⁴⁷⁷ Görgün, "Kur'an: Vahyin Özü", *İslam'a Giriş -Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar-*, Editör: Bünyamin Erul (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 56-57.

⁴⁷⁸ Aybek, *Eğitim Bilimine Giriş*, 31.

⁴⁷⁹ en-Nahl 16/61.

⁴⁸⁰ Fatma Dursun-Eyüp Yaka, "Mekkî Surelerin Eğitim Metodu Açısından Üslubu", 6/2 (2021), Öz.

⁴⁸¹ Âl-i İmrân 3/110.

başlatmıştır. İnsanı maddi⁴⁸² ve manevi⁴⁸³ bütün yönleriyle eğitime amacında olan Kur'an'ın, bunu yaparken kendine özgü birtakım ilke ve metotları uygulaması, hedef kitesinin istenilen istikamete başarıyla yol almasına katkıda bulunmuştur.

En verimli eğitim, muhatabın özellikleri bilinerek bu doğrultuda hazırlanıp uygulanacak metotla gerçekleştirilecektir. Yarattığı insana ruhundan üfleyerek onu yücelten, kendisine şah damarından daha yakın olduğunu ve ona yaratılış gayesini bildiren Yüce Allah, insanın asi olmamak için kendisini okuyarak eğitmeye devam etmesini istemiştir.⁴⁸⁴ İlahi irade Kur'an'da insana ülfet ederek dua edenin duasına icabet ettiğini, insanın da doğru yolu bulmak için Allah'ın davetine icabet etmesi gerektiğini buyurmuştur.⁴⁸⁵

Eğitimde kolaylık ilkesine riayet edilmeli ve eğiten verimli bir eğitim için eğitilenleri zorlamamalıdır. İlahi irade, öğüt alınsın diye kolaylaştırdığı Kur'an ile insanları eğiten Hz. Peygamberin sadece bir tebliğci olduğunu, zorba olmadığını beyan etmiştir.⁴⁸⁶ Yüce Allah, yeryüzünün halifesi olarak seçtiği insanı, hayır ve şer yollarını gösterdikten sonra seçeceği din hususunda zorlamamıştır.⁴⁸⁷ İnsanı seçimlerinde muhayyer kılmıştır.⁴⁸⁸ Yüzünü ve özünü Allah'a teslim ederek en sağlam kulpa sarılanın kendi yararına, nankörlük edenlerin de kendi zararına hareket ettiklerini ve yaptıklarının sonuçlarına katlanacaklarını bildirmiştir.⁴⁸⁹

Nitelikli eğitim için; bireylerin kişisel özellikleri, arzu ve istekleri de göz ardı edilmemelidir. Bu hususta ilahi irade bizlere, en güzel ahlakın⁴⁹⁰ temsilcisi olan Hz. Peygamber'in şahsında herkesle aynı iletişim dilini kullanmamamızı öğretmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bu bağlamda hitabın muhataba göre; anne-baba ile iletişime girerken 'kavl-i kerim' (gönül alıcı söz),⁴⁹¹ münafıklarla iletişimde 'kavl-i belîğ' (açık söz),⁴⁹² fakirlerle 'kavl-i maruf' (faydalı söz),⁴⁹³ ihtiyaç sahipleri için de 'kavl-i meysur' (kolay söz)⁴⁹⁴ olmak üzere farklılaşması manidardır.

⁴⁸² el-Hicr 15/26.

⁴⁸³ el-Hicr 15/29.

⁴⁸⁴ Bk. Sâd 38/72; Kâf 50/16; ez-Zâriyât 51/56; el-Alak 96/3, 6, 7.

⁴⁸⁵ el-Bakara 2/186.

⁴⁸⁶ Bk. Meryem 19/97; el-Ankebût 29/18; el-Kamer 54/17.

⁴⁸⁷ Bk. el-Bakara 2/30, 256; el-Beled 90/10.

⁴⁸⁸ Bk. Yûnus 10/99; el-Kehf 18/29.

⁴⁸⁹ Lokmân 31/22, 23, 24.

⁴⁹⁰ el-Kalem 68/4.

⁴⁹¹ el-İsrâ 17/23.

⁴⁹² en-Nisâ 4/63.

⁴⁹³ Bk. el-Bakara 2/263; en-Nisâ 4/5, 8; el-Ahzâb 33/32; Muhammed 47/21.

⁴⁹⁴ el-İsrâ 17/28.

Eğitim-öğretime değer ve işlerlik kazandıran, geçtiği merhaleler ve geldiği noktaya kadar kullandığı yöntemdir. İslam eğitim sisteminde öğrencilerin ilmin basamaklarını yavaş yavaş tırmanması tesâdüfî değildir. Müslüman çocuklarına çok küçük yaşlardan itibaren verilen bu devâsa eğitim,⁴⁹⁵ hiç kuşku yok ki uzun asırlara bâliğ olan bu tecrübe, Kur'an'î ve nebevî yöntemin mahsülüdür.⁴⁹⁶

Eğitimde öncelikli konular önemsenmeli öne alınmalıdır. Kur'an, Mekke döneminde insanları yetiştirirken eski yanlış inançlarının yerine bir olan Allah inancını yerleştirmeyi öncelemiştir. Doğru inançla tanışan ve onu benimseyen Mekkeli muhatap çoğu Medine'de vaz' edilecek konuları hayatında tatbik etmeye birer hayat prensibi haline getirmeye Medine döneminde hazır hale getirilmiştir.⁴⁹⁷ Eğitimde küçük önemsiz şeylerle uğraşarak, zaman ve emeklerin zaî olması önlenmeli, sivrisineklerle uğraşmak yerine bataklık kurutularak kesin çözümler üretilmelidir.

Eğitim faaliyeti, öğrencinin ilgisini çeken, ihtiyaçlarına cevap veren, zevk duyacağı kendisinin öznesi olduğu bir yöntemle gerçekleştirilmelidir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim, huruf-u mukatta'a ve ayetlerdeki âhenkle muhatabının dikkatini çekmiş, sorularını yanıtlamış, ihtiyaçlarına çözüm üretmiş, kendisinin merkezde olduğu bir yöntemle muhatabını eğitmiştir.⁴⁹⁸

Eğitim faaliyeti, eğitilenin akli seviyesi ve hazır bulunuşluğu hesaba katılarak gerçekleştirilmelidir. Kur'an-ı Kerim'de oğlunu eğiten bir babanınemir ve yasakları oğlunun akli seviyesine göre açıkladığı, yüksek sesin çirkinliğini oğlunun bilgisine haiz olduğu eşek sesiyle somutlaştırdığı görülmektedir.⁴⁹⁹ Bu hususun gerekliliğine dikkat çeken Hz. Peygamber de: *"İnsanların akli seviyelerine göre konuşunuz."* diye buyurmaktadır.⁵⁰⁰

Eğitim, anlaşılabilirlik ilkesine riayet ederek sevgi merkezli yürütülmelidir. İlahi irade, muhataplarınca anlaşılсын diye kolaylaştırarak ve Arapça olarak gönderdiği vahyini insanlara aktarırken Hz. Peygamber'i, katı ve kaba olması halinde etrafında kimsenin kalmayacağı

⁴⁹⁵ Bk. Meryem 19/55; en-Nûr 24/58, 59; et-Tahrîm 66/6.

⁴⁹⁶ Düccane Cündioğlu, *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2020), 112.

⁴⁹⁷ Bk. el-En'âm 6/14, 79; Lokmân 31/22. Ayrıntılı bilgi için bk.1. Bölüm: İlahi Hükümlerde Tedrici Metot, s.30-64.

⁴⁹⁸ Bk. el-Bakara 2/1, 31, 186, 187, 189, 219, 222, 282, 283; Âl-i İmrân 3/1; Yûsuf 12/1; el-İsrâ 17/85; Meryem 19/1; el-Kalem 68/1; en-Nâziât 79/1.

⁴⁹⁹ Lokmân 31/13, 17, 18, 19.

⁵⁰⁰ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzili'l İlbas*, (Mektebetü'l İlmi'l Hadis), 1/226.

ihbarıyla uyarmakta, eğitimde yumuşak bir üslup kullanmanın gerekliliğine vurgu yapmaktadır.⁵⁰¹

Eğitim faaliyeti icra edilirken öğrenciye, alacağı eğitime ihtiyacı olduğu algısı verilmeli; öğrenci alacağı eğitime kanalize edilmelidir. Âlemlerin eğiticisi olan Allah, Kur'an ayetleriyle insana ihtiyaçlarını hissettirmekte, onu nelerden sakınıp neye niçin inanması gerektiğini bildirerek eğitmektedir.⁵⁰²

Eğitim, öğrencinin düşünüp, sorgulamasını sağlayacak nitelikte olmalıdır. Çeşitli nimetlere işaret edilerek, “hiç bakmazlar mı?”⁵⁰³ “De ki; hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”⁵⁰⁴ “Hiç düşünmüyor musunuz?”⁵⁰⁵ ayetlerinde görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim’de insanın akıl sahibi, düşünen ve bilen bir varlık olmasına dikkat çekilmiş, her vesile ile insanın bu yönü harekete geçirilmeye, yararlı ve verimli kılınmaya çalışılmıştır. İslâmi eğitimde amaç; insanları hakikati idrak edecek hale getirmektir. Bireyi durağan, tutarsız, düşüncesiz taklitten⁵⁰⁶ kurtarmaktır. İman ile ilmi cem eden İslam medeniyeti dini ilim; ilmi de din olarak görmüştür. İslam medeniyetinde her alanda araştırmalarıyla öne geçen âlimlerin yetişmesini sağlayan ilmi aydınlığın sebebi, Kur'an'ın tavsiyeleriyle, yönlendirmeleriyle ve hükümleriyle inşa etmeye muvaffak olduğu akıldır.⁵⁰⁷

2. DAVET SÜRECİNDE TEDRİCİ METOT

Da'vet kelimesi, de'ave fiilinden masdar olup; çağırdı, davet etti, bağırdı, nida etti, isimlendirdi, sevk etti, gelmesini istedi, dua veya bedduada bulundu, söz verdi, birisini yemek ve ziyafete çağırdı gibi manalara gelmektedir. Da'vet isim olarak; çağrı, nida, da'va, verilen söz, ahd-ü peyman, yemin, ziyafet manalarını taşımaktadır. Kur'an-ı Kerim’de ise “de'a” maddesi, yardım ve mağfiret dilemek, ibadet etmek, dua etmek, yalvarmak, bir işe sevk ve teşvik etmek, yardım istemek manalarında kullanılmıştır.⁵⁰⁸

⁵⁰¹ Bk. Âl-i İmrân 3/159; Yûsuf 12/2; en-Nahl 16/125; Meryem 19/97; el-Kamer 54/17.

⁵⁰² Bk. Bakara 2/254, 255, 257; Âl-i İmrân 3/102, 103; Lokmân 31/20, 22, 24.

⁵⁰³ Lokmân 31/20.

⁵⁰⁴ ez-Zümer 39/9.

⁵⁰⁵ es-Sâffât 37/155.

⁵⁰⁶ Lokmân 31/6, 15, 20.

⁵⁰⁷ Karadavi, *Kur'an-ı Anlamada Yöntem*, 468.

⁵⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab* 18/ 281-288; Kefevî, *el-Külliyat Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûku'l-luğaviyye*, 330; Râğıb el-İsfahânî, “dâv”, *el-Mufredât fi-ğaribi'l-Kur'an*, 315; Önkâl, *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, 21.

Davetin ıstılah manası İslam dinini insanlara anlatarak benimsetmek ve yaşanmasını sağlamaya gayret göstermektir. Davet, insanları Allah'ın muradı doğrultusunda O'na imana ve itaate çağırmak, insanları her türlü karanlıktan aydınlığa çıkarmaktır. Davet, günümüz dünyasındaki hızlı çöküşü insanlığa bildirmek, insana yol haritasını çizip tarif etmek ve hakkı göstermektir. Davet, günah ve masiyetle ölmüş kalpleri diriltmektir. Davet, din adına yapılan bütün çabalardır, Allah yolunda cihattır.⁵⁰⁹

2.1. Kur'an Ayetleri Bağlamında Davet

Kur'an-ı Kerim'de davet kavramı; ihtiyaç halinde taleplerinin karşılanması için Allah'a yalvarma, dua, insanların kabirlerinden çıkıp mahşerde toplanmak üzere çağrılmaları, Allah'ın kitabına ve hayra, hayat kaynağına, Allah yoluna, kurtuluşa, esenliğe, imana ve İslam'a çağrı manalarında da kullanılmıştır.⁵¹⁰

İlâhi vahyin öncülüğünde insanları tehlikelerden koruma, dünya ve ahiret saadetlerini gerçekleştirme çağrısı olan davet, çok geniş bir kavram olup; irşad, va'z-u nasihat ve tavsiyeyi, talim ve terbiyeyi, emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i anil münker'i, inzar ve tebşîri, hisbe ve tebliği de kapsamaktadır. Bu bağlamda ilahi bir sorumluluk ve emanet olan davette amaç; iyiliği emretmek ve kötülükten men etmek görevini en doğru şekilde yerine getirmektir. Davette amaç, gerçek İslam'la tanışıp, teslim olmuş bireylerden müteşekkil Müslüman bir toplum oluşturmaktır.

Hız. Peygamber'e ilk kez kalk ve uyar emriyle başlayan ve en yakından başlamak üzere alenîleşen davet faaliyetinde Kur'an, Hz. Peygamber'i şahit, müjdeleyen ve korkutan, nur saçan davetçi vasıflarıyla nitelemekte, vahyin ulaştığı herkesi uyarmakla görevlendirmektedir.⁵¹¹

Ümmet, Kur'an ve hadisler ekseninde, İslam'a davetin yani, iyiliği emredip kötülüğü men etmenin gerekliliği hususunda icma etmiştir.⁵¹²

*“(Fakat evrensel uyarıcılık görevini sana verdik.) O halde, kafirlere boyun eğme ve bununla (Kur'an ile) onlara karşı olanca gücünle büyük bir savaş ver!”*⁵¹³

⁵⁰⁹ Candan, *Ömür Boyu Davet*, 52.

⁵¹⁰ Bk. el-Bakara 2/186; Âl-i İmrân 3/23, 104; el-Enfâl 8/24; Yûnus 10/89; er-Ra'd 13/14; en-Nahl 16/125; er-Rûm 30/25; el-Mü'min 40/41; Muhammed 47/35; el-Hadîd 57/8; es-Saf 61/7.

⁵¹¹ Bk. el-En'âm 6/19; el-Furkân 25/56; eş-Şuarâ 26/214; el-Ahzâb 33/46; el-Fetih 48/8; el-Müddessir 74/2.

⁵¹² İmam Gazali, *Huccetü'l-İslam, İhya'u ulum'id-din* (Beyrut: Dâr el- İbn Hazm, 2005), 782.

⁵¹³ el-Furkân 25/52.

“Biz, her ümmete, uygulamakta oldukları bir ibadet tarzı gösterdik. Öyle ise onlar (ehl-i kitap) bu işte seninle çekişmesinler. Sen, Rabbine davet et. Zira sen, hakikaten dosdoğru bir yoldasın.”⁵¹⁴

“Allah'ın ayetleri sana indirildikten sonra, artık sakın onlar seni bu ayetlerden alıkoymasınlar. Rabbine davet et. Asla müşriklerden olma!”⁵¹⁵ görüldüğü üzere bu ayetler, her Müslümanın gücü nispetinde davet vecibesini yerine getirmesi gerektiğine işaret etmektedir.

“Sonradan iman eden ve hicret edip de sizinle beraber cihad edenler de sizdendir. Allah'ın kitabına göre yakın akrabalar birbirlerine (varis olmağa) daha uygundur. Şüphesiz ki Allah her şeyi bilendir.”⁵¹⁶ ayeti davetin hicret kapsamında olduğunu belirtmektedir.

Kur'an, Müslümanlara davet vecibelerini yerine getirirken kesintisiz bir çalışma önermektedir:

“Boş kaldın mı hemen (başka) işe koyul, Yalnız Rabbine yönel.”⁵¹⁷

“De ki: (Yapacağınızı) yapın! Amelinizi Allah da Resulü de müminler de görecektir. Sonra görüleni ve görülmeyeni bilen Allah'a döndürüleceksiniz de O size yapmakta olduklarınızı haber verecektir.”⁵¹⁸

Kur'an, muhatabını davet etmeye teşvik etmekte; davet görevini yapmayanları yermekte, davetin önemini vurgulamaktadır:

“Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁵¹⁹

“Allah, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diyerek söz almıştı. Onlar ise bunu kulak ardı ettiler, onu az bir dünyalığa değiştiler. Yaptıkları alış-veriş ne kadar kötü!”⁵²⁰

“İndirdiğimiz açık delilleri ve kitapta insanlara apaçık gösterdiğimiz hidayet yolunu gizleyenlere hem Allah hem de bütün lanet ediciler lanet eder.”⁵²¹

⁵¹⁴ el-Hac 22/67.

⁵¹⁵ el-Kasas 28/87.

⁵¹⁶ el-Enfâl 8/75.

⁵¹⁷ el-İnşirâh 94/7, 8.

⁵¹⁸ et-Tevbe 9/105.

⁵¹⁹ Âl-i İmrân 3/104.

⁵²⁰ Âl-i İmrân 3/187.

⁵²¹ el-Bakara 2/159.

*“(İnsanları) Allah'a çağıran, iyi iş yapan ve “Ben Müslümanlardanım” diyenden kimin sözü daha güzeldir? İyilikle kötülük bir olmaz, Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur.”*⁵²²

Kur'an, 950 sene yılmadan davet etmeye devam eden Hz. Nuh'u haber vererek muhatabını gayret etmesi için motive etmekte, ona her koşulda sabrederek davası için çeşitli şekillerde çalışmayı öğretmektedir:

*“Andolsun ki biz Nuh'u kendi kavmine gönderdik de o bin yıldan elli yıl eksik bir süre onların arasında kaldı. Sonunda onlar zulümlerini sürdürürken tufan kendilerini yakalayiverdi.”*⁵²³

*“(Sonra Nuh:) Rabbim! dedi, doğrusu ben kavmimi gece gündüz (imana) davet ettim; Fakat benim davetim, ancak kaçmalarını arttırdı. Gerçekten de (imana gelmeleri ve böylece) günahlarını bağışlaman için onları ne zaman davet ettiysem, parmaklarını kulaklarına tıkadılar, (beni görmemek için) elbiselerine büründüler, ayak dirediler, kibirlendikçe kibirlendiler. Sonra, ben kendilerine haykırarak davette bulundum. Sonra, onlarla hem açıktan açığa hem de gizli gizli konuştum. Dedim ki: Rabbinizden mağfiret dileyin; çünkü O çok bağışlayıcıdır.”*⁵²⁴

Kur'an, muhatabının davete olan ihtiyacını ve davetin insan için gerekliliğini bildirmektedir:

*“Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız: Ehl-i kitap da inansaydı, elbet bu, kendileri için çok iyi olurdu. (Gerçi) içlerinde iman edenler var; (fakat) çoğu yoldan çıkmışlardır.”*⁵²⁵

Kaffal, İbn Abbas'tan naklen bu ayetteki: “İyiliği emreder, kötülükten sakındırırınız.” cümlesini, “Siz onlara şahadet getirmelerini, Allah'ın inzal buyurduklarını kabul etmelerini emredersiniz ve bu hususta savaşırsınız.” şeklinde tefsir eder ve ekler: “Kelime-i tevhid, iyiliklerin en büyüğü ve başta gelenidir; vahdaniyeti tekzip ise, kötülüklerin en çirkinidir.”⁵²⁶

“İman etmiş olan dedi ki: "Ey kavmim! Doğrusu ben üzerinize önceki toplulukların günü gibi, bir günün gelmesinden korkuyorum." Nuh kavminin, Âd, Semud ve onlardan sonra gelenlerin durumu gibi, Allah, kullarına bir zulüm dileyecek değildir." Ey kavmim! Gerçekten sizin için o bağrışıp çağrışma gününden, korkuyorum. O gün arkanıza dönüp kaçacaksınız.

⁵²² Fussilet 41/33, 34.

⁵²³ el-Ankebût 29/14.

⁵²⁴ Nûh 71/5-10.

⁵²⁵ Âl-i İmrân 3/110.

⁵²⁶ Râzî, Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsiru'l-Kebîr), 8/193.

Fakat sizi Allah'tan (O'nun azabından) kurtaracak kimse yoktur. Allah kimi saptırırsa, artık onu doğru yola iletecek de yoktur."⁵²⁷

Kur'an, zaten iman etmiş muhatabını yine imana yani imanlarında sebat ve gereğini ifa etmeye davet etmektedir.⁵²⁸

*"Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği kitaba iman (da sebat) ediniz. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapmıştır."*⁵²⁹

*"Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt müminlere fayda verir."*⁵³⁰

2.2. Davet Sürecinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

İnsanı kendi mantığıyla uyarmak için gönderilen Kur'an,⁵³¹ davetin temel ilkelerini, sünnet de usûlünü ortaya koymaktadır.⁵³²

*"(Resulüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et! Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidayete erenleri de çok iyi bilir."*⁵³³

Kur'an'ın davet faaliyetinin temel ilkelerine değindiği bu ayette geçen "hikmet" kavramına müfessirlerimizin yükledikleri anlam bugün için çok manidardır. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla bilgi kirliliğinin ve zihni bulanıklığın hat safhada olduğu günümüz dünyasında, zihni aydınlığın gerçekleşmesi için müfessirlerimizin ayette geçen hikmet kavramına verdikleri anlamlara yer vermek; bir davetçinin nitelikli daveti gerçekleştirmek için neler yapması, davetin nasıl olması gerektiği bağlamında anlamlı olacaktır. Çalışmamızda daha önce Lokman Sûresinde geçen "hikmet" kavramı bağlamında konuyu değerlendirmiştik. Tekrara düşmeden bu meseleyi ele almaya çalışacağız.

Nahl Sûresi 125. ayetinde Yüce Allah şöyle buyurur: *"(Resulüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et! Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidayete erenleri de çok iyi bilir."*

⁵²⁷ el-Mü'min 40/30-33.

⁵²⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsiri'l-Kur'ân'i'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, 5/169-170.

⁵²⁹ en-Nisâ 4/136.

⁵³⁰ ez-Zâriyât 51/55.

⁵³¹ Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 8/215.

⁵³² Mehmet Görmez, "Davet Dili ve Üslubu", *Davet Dili*, Editör: M. Nurullah Aktaş vd. (Batman: Mütercim Yayınları, 2021), 13.

⁵³³ en-Nahl 16/125.

Bu ayette geçen hikmet; “gerçeği açıklayan, şüpheyi gideren delil, sahih ve muhkem söz” olarak tanımlamaktadır. Burada kullanılan hikmet ifadesinin doğrudan doğruya Kur’an olabileceği söylenmektedir.⁵³⁴

Hikmet, “şüpheden uzak, hak için açık delil olan sağlam sahih sözler” dir.⁵³⁵

Hikmet, “kesin delillere dayanan bilgidir.” Bu bilgiler üzerine inşa edilen davetin muhatabı “araştırmacı hâkimler, hikmet sahipleri” yani entelektüel zümredir. Herhangi bir görüş ve inanca davet, sağlam delile dayanmalıdır.⁵³⁶

Davetçi, davet faaliyetini Kur’an ve sahih hadisler ekseninde, doğru kaynaklardan beslenerek gerçekleştirmelidir.

Kitabı ve mizanı hak olarak gönderen Yüce Allah, insana Kur’an’ı açıklamayı da öğretmiştir.⁵³⁷ Allah, davetçinin davet görevinde istikamet üzere olmasını, her koşulda kimin ne dediğine bakmaksızın, sahih bilgilerle hareket etmesini istemiştir.⁵³⁸ Kur’an, her davetçinin inancında kararlılıkla, insanlardan hiçbir karşılık beklemeden; hikmet ve güzel öğütle, muhataplarını incitmeden, zorlamadan kendi hür iradeleriyle Allah’a davet etmesini bildirmiştir.⁵³⁹

Davet; zaman, zemin ve muhataba göre değişebilen ona göre plân ve program isteyen bir eylemdir.⁵⁴⁰ Davetçinin muhatap kitlesini, zamanın ve zeminin gereklerini çok iyi bilip ona göre bir plân ve program geliştirmesi gerekmektedir. “Kem alat ile kemâlât olmaz” sözü uyarınca davetçinin belli usullere dikkat etmesi, doğru bir yöntem geliştirmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Kur’an’ın Mekke ve Medine toplumunu eğitirken kullandığı tedrici metot bizler için en güzel örnektir. Hz. Peygamber’in insanları hakka davet ederken muvaffak olmasının en büyük sebebi; Kur’an’ın gölgesinde hareket etmesi ve ilahi irade ile O’na manevi destek çıkılmasıdır.⁵⁴¹

⁵³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gâvâmidü't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî-vucûhi't-te'vîl*, 588.

⁵³⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ân'i'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, 14/254; Muhammed Tahir b. Âşur, *Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984), 14/327.

⁵³⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, 20/141.

⁵³⁷ Bk. eş-Şûrâ 42/17; er-Rahmân 55/1-4.

⁵³⁸ eş-Şûrâ 42/15.

⁵³⁹ Bk. el-Bakara 2/256; Âl-i İmrân 3/159; Yûsuf 12/108; en-Nahl 16/125; Kehf 18/29; eş-Şuarâ 26/109, 127, 145, 164; ez-Zümer 39/41.

⁵⁴⁰ Candan, *Ömür Boyu Davet*, 129.

⁵⁴¹ Bk. el-Enfâl 8/20, 46; et-Tevbe 9/40; el-İsrâ 17/74; el-Fetih 48/1, 29; el-Hucurât 49/1; en-Nasr 110/1, 2.

Davet; basiretle,⁵⁴² hikmetle, mev'ize-i haseneyle, cidal-i ahsenle,⁵⁴³ kavl-i hasenle,⁵⁴⁴ kavl-i leyinle⁵⁴⁵ ve kavl-i beligle⁵⁴⁶ yapılmalıdır. Nitekim Kur'an'da, iletişimin, sözün en güzeliyle gerçekleştirilmesi tavsiye edilmektedir.⁵⁴⁷

Davette doğru dilin kullanılmaması, muhatabın seviyesinin gözetilmemesi, davetçinin samimi olmaması, iyi niyet beslememesi ve sevgisiz olması muhatabı ile iyi bir iletişim kurmasına engel olacak böylece istenen başarı elde edilemeyecektir. Farklı ruh, kültür, anlayış ve bilgi yapısına sahip olan insanlara, durumlarına uygun usul ve üslûplarla yaklaşmamız, bu önemli görevde başarı şansımızı arttıracaktır.⁵⁴⁸ Anlattıklarımızın kıymeti, muhatabın anladığı kadardır. Muhatap, anlama ve kavrama sürecinde bu faaliyetin başlangıcı, öznesidir.⁵⁴⁹ Bu sebeple; muhatap göz ardı edilerek gerçekleştirilen eğitim faaliyetinden istenilen oranda verim alınamayacaktır. Davet insanların seviyesine uygun olarak, onları ıslah edecek yolla, kendi dilleriyle onlara ulaştırılmalıdır.⁵⁵⁰ Allah hidayete ermeleri için her kavme, birbiri ardından⁵⁵¹ görevlendirdiği peygamberleri, kendi dilleriyle göndermiştir.⁵⁵² Nâzil olan kitapla toplumun dillerinin uyuşmaması halinde muhatap; anlamıyoruz, akledemiyoruz diyerek bu durumu inkarlarına dayanak olarak kullanabilirdi.⁵⁵³ Çünkü, sözün muhatabı, kendisine iletilen, aktarılan bilgileri sahip olduğu dil bilgisinin yardımıyla kavrar.⁵⁵⁴

Muhatabın sosyal ve psikolojik açıdan birbirinden farklı olması, anlatılanlardan etkilenme yönlerini de farklılaştırmaktadır. Muhatabın sosyal ve psikolojik seviyelerine göre hitap edilmelidir. Aktarılan mesajlarda muhataba, zamana ve zemine göre bir dil geliştirilmelidir. Sade, kolay ve şiddetten uzak bir yöntem seçilmelidir.⁵⁵⁵

Davetçi, eğittiği insanların psikolojik, sosyolojik, ekonomik, ideolojik, kültürel, siyasal, inanç, eylem ve davranış biçimini iyi tanımalı, davetinde bunu göz önünde bulundurmalıdır. Sade ve anlaşır bir dil ve yumuşak bir üslûp kullanmalı, asla bağırıp çağırmamalıdır.⁵⁵⁶ Kur'an,

⁵⁴² Yûsuf 12/108.

⁵⁴³ en-Nahl 16/125.

⁵⁴⁴ el-Bakara 2/83.

⁵⁴⁵ Tâhâ 20/44.

⁵⁴⁶ en-Nisâ 4/63.

⁵⁴⁷ el-İsrâ 17/53.

⁵⁴⁸ İsmail Karagöz, *Kürsüden Öğütler* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 319.

⁵⁴⁹ Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı*, 13.

⁵⁵⁰ Karadavi, *Kur'an-ı Anlamada Yöntem*, 510.

⁵⁵¹ el-Mü'minûn 23/44.

⁵⁵² İbrâhîm 14/4.

⁵⁵³ Zemahşeri, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî-vucûhi't te'vîl*, 971.

⁵⁵⁴ Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, 54.

⁵⁵⁵ Abdulcelil Candan, *İlmi Hutbelerle Minberin Gücü* (İstanbul: Seyda Kitap Evi, Dila Firmacılık Yayıncılık, 2012), 17.

⁵⁵⁶ İsmail Karagöz, *İyi İnsan İyi Müslüman* (Ankara: KAR Yayınları, 2007), 303-304.

inatçı, azgın Firavunu davet ederken, küfrünün artmaması için,⁵⁵⁷ Hz. Musa ve Harun'u yumuşak bir üslûp kullanmaları hususunda uyarmıştır.

2. 3. Davet Sürecinde Tedricilik ve Hz. Musa Örneği

Şimdi konumuza açıklık getireceği kanaâtiyle; Hz. Musa'nın Firavun ve kavmini hakka davet metodunda takip ettiği tedrici metoda yer verilecektir. Kıssada, Kur'an'ın ve O'nun izinde hareket eden nebevî davet metodunun merhalelerle gerçekleştirildiği görülmektedir.⁵⁵⁸

Hz. Musa kıssasında uygulanan tedrici metot:

Birinci merhale:

Bu merhalede davet edilen şeyin usul ve yüceliği tanıtılmaktadır. Muhatabın şüpheleri izale edildikten sonra, uyulması istenen inancın nasları anlatılmaktadır. *“Ben seni seçtim. Şimdi vahyedilene kulak ver. Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Benden başka ilah yoktur. Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl. Kıyamet günü mutlaka gelecektir. Herkes peşine koştuğu şeyin karşılığını bulsun diye neredeyse onu (kendimden) gizleyeceğim. Ona inanmayan ve nefsinin arzularına uyan kimseler sakın seni ondan (kıyamete inanmaktan) alıkoymasın; sonra mahvolursun!”*⁵⁵⁹ Allah'ın kendini tanıtmayla başladığı bu merhalede, Hz. Musa, aldığı ilk vahiy ile azim olan Allah tarafından kendisine yüklenen görevin ne kadar ağır ve mühim olduğu hususunda uyarılmaktadır. Hz. Musa'nın zihnini ve gönlünü bu büyük işe hazırlaması, gerekli donanıma sahip olması hedeflenmektedir.⁵⁶⁰ Tedrici bir anlatımın görüldüğü bu ayetlerde, Hz. Musa'nın evvela seçilmişlik vasfıyla dikkati çekilmektedir. O'nu bu göreve tayin edenin büyüklüğü, O'na itaatin önemi ve yapacağı işin nihaî anlamda gerekliliği vurgulanmaktadır.

İkinci merhale:

Muhatap, bu merhalede davet edildiği inancı yaşamaya elverişli hale getirilmektedir. Allah ile Hz. Musa arasında gerçekleşen şu diyalog bunun açık örneğini teşkil etmektedir: *“Şu sağ elindeki nedir, ey Musa? O, benim asamdır, dedi, ona dayanırım, onunla davarlarımı yaprak silkelerim; benim ona başkaca ihtiyaçlarım da vardır. Allah: Yere at onu, ey Musa! dedi. Onu hemen yere attı. Bir de ne görsün, hızla sürünen bir yılan değil mi! Allah buyurdu: Al onu! Korkma! Biz onu şimdi ilk haline sokacağız. Bir de elini koltuğunun altına sok ki, bir başka mucize olmak üzere o, kusursuz ve lekesiz beyazlıkta çıksın. Ta ki, sana, (böylece) en büyük*

⁵⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsiru'l-Kebîr)*, 22/58.

⁵⁵⁸ Candan, *Ömür Boyu Davet*, 132.

⁵⁵⁹ Tâhâ 20/13-16.

⁵⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsiru'l-Kebîr)*, 22/18-19.

ayetlerimizden bazılarını gösterelim."⁵⁶¹ bu diyalogta; sihir ve büyü'nün yaygın olduğu bir topluluğa davetin kendi dillerine uygun bir üslûpla gerçekleştirileceği davete hazırlık merhalesi başlamaktadır. Nitekim Allah, özelde Hz. Peygamber'i, şiirin ve edebiyatın yaygın olduğu Arap toplumunda mu'ciz olan Kur'an'la, genelde bütün peygamberleri davet ettikleri toplumların algılayabilecekleri mucizelerle desteklemiştir. Amaç; peygamberlerin risaletini doğrulamak, insanları onların davetine kalben inandırıp ikna etmek, onları tevhid inancına teşvik etmektir.

Daha önce de değindiğimiz üzere; davetçinin muvaffak olmak için zaman, zemin ve muhatap bağlamında doğru dili tespit etmesi ve bu doğrultuda davet etmesi gerekmektedir. Bugün her davetçinin, güncel konulardan haberdar olması ve eğitim faaliyetini-daveti icra ederken; genç-yaşlı, çocuk-yetişkin, kadın-erkek, zengin-fakir, ümmi-okuyan her kesimden insanın algılayabilecekleri, zevk duyabilecekleri bir davet programı hazırlaması, çağın dilini yakalayabilmesi bir gerekliliktir.

Üçüncü merhale:

Bireyin öğrendiklerini hayata geçirme merhalesidir. Bu merhalede bireyi yapacaklarının gerekliliği bilinciyle motive etmek, kişiliğini zedelememek, ona yumuşak ve nazik davranmak, zorluk çıkarmamak, kolaylık göstermek hikmetin gereğidir. Peygamberlik görevini üstlenen Hz. Musa'nın, daveti uygulama merhalesinde, vahiyle desteklenmesine ve yeterli ilmi donanıma sahip olmasına rağmen, anlatabilme ve muhatabının onu anlayabilmesi kaygısını taşıdığı görülmektedir. Hz. Musa, görevini layıkıyla yerine getirebilmek için; Allah'tan heyecanını gidermesini, işini kolaylaştırmasını, dilindeki düğümü çözmesini, hitabeti kendisinden daha iyi olduğu için kardeşi Harun'un ona yardımcı olarak tayin edilmesini istemektedir.⁵⁶²

Bu bağlamda davet vazifesinde başarılı olabilme endişesi taşıyan her davetçinin hitabeti iyi olmalıdır, akıcı ve anlaşılır konuşabilmelidir. Gerektiğinde alanında uzman olan şahıslardan, kibir yapmaksızın, destek alan davetçinin, yeterli olduğu kanaatiyle kendini geliştirmeyi bırakmaması, sürekli yenilemeye devam etmesi gerekmektedir. Davetçi, teknoloji çağı olarak adlandırılan günümüz dünyasında, insanları içinde bocaladığı handikaplardan kurtarabilmek adına gerekli teknik bilgi ve ilmî donanıma sahip olmalıdır. Bu hususta çağımız cahiliyetinin tek panzehri İslamiyet'e dönüşür.⁵⁶³ Kanaatimizce başta eğitim olmak üzere, her konuda Kur'an'ın zikrettiği rol-modelleri incelemek, onları dikkate almak gerekmektedir. Çünkü

⁵⁶¹ Tâhâ 20/17-23.

⁵⁶² Tâhâ 20/25-32.

⁵⁶³ Kutup, *Kur'an Araştırmaları, Mekki Ayetler*, 1/17.

Kur'an, herkesin kendince algılayabileceği,⁵⁶⁴ bütün zamanlara hitap edebilen, bâtılı yok edip, mü'minlere şifa kaynağı olan⁵⁶⁵ evrensel bir kitaptır.

Diyalogun devamında, Hz. Musa'nın davet için talep ettiği şeyleri, Allah'ın kendisine bahsettiği görülmektedir.⁵⁶⁶ Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra; Kur'an, Hz. Musa'yı kardeşi Harun'la birlikte azmış Firavunu hakka davet edeceği zaman, yumuşak bir üslûp kullanmaları ve Allah'ı anmayı ihmal etmemeleri hususunda uyarmaktadır.⁵⁶⁷ Çünkü hak-batıl mücadelesi, sabır ile sebat isteyen zorlu bir süreçtir ve hep rabıta halinde, hazırlık içinde olmayı gerektirir.⁵⁶⁸ Allah'ın adıyla başlayan Kur'an'ın, vesvese veren insi ve cinni şeytanlardan Allah'a sığınmayla bitmesi bunu kanıtlar niteliktedir.⁵⁶⁹ Davetçinin davasında her zorlukla beraber bir kolaylığın olduğu bilinciyle Allah'a dayanarak sürekli çalışması,⁵⁷⁰ kendini yenilemesi, hiçbir konuda çağın gerisinde kalmaması, hakka karşı mücadeleye hazırlıklı olması gerekmektedir.

Hz. Musa ve Harun, davet ettikleri Firavun'un onlara kötülük yapacağı düşüncesiyle Allah'tan yardım dilediklerinde,⁵⁷¹ Kur'an tıpkı hicret esnasında desteklenen Hz. Peygamber ve arkadaşı⁵⁷² gibi; Hz. Musa ve Harun'u da işiten ve gören Allah'ın yanlarında olduğunu buyurarak, korkmamaları için teskin etmiştir.⁵⁷³

Davetçi de insanları eğitirken karşılaştığı tehlikelere karşı hak davasında ateşe atılan İbrahim gibi dirençli olmalıdır.⁵⁷⁴ Davetçi, kendisinden başka ilah olmayan, yerin ve göğün Rabbi olan Allah'ı dost edinmelidir.⁵⁷⁵

Davetçi görevini; merhaleli olarak, erkan ve şartlarına riayet ederek, adım adım sabırla, tedricen sürdürmeye devam etmelidir.⁵⁷⁶ Bu bağlamda Hz. Musa ve Harun, davetlerinin ilk aşamasında yumuşak üslûpla netice alamamıştır. Kavı-i leyyinle ikna olmayan Firavun, Hz. Musa'dan eğer doğru söylüyorsa, mucize göstermesini talep etmiştir.⁵⁷⁷ Hoşgörülü yaklaşım

⁵⁶⁴ Kutup, *Kur'an Araştırmaları, Mekki Ayetler*, 1/12.

⁵⁶⁵ el-İsrâ 17/81, 82.

⁵⁶⁶ Tâhâ 20/36.

⁵⁶⁷ Tâhâ 20/41-44.

⁵⁶⁸ Âl-i İmrân 3/200; el-İsrâ 17/74.

⁵⁶⁹ el-Fâtiha 1/1; en-Nâs 114/4-6.

⁵⁷⁰ el-İnşirâh 94/5-8.

⁵⁷¹ Tâhâ 20/45.

⁵⁷² et-Tevbe 9/40.

⁵⁷³ Tâhâ 20/46.

⁵⁷⁴ el-Enbiyâ 21/69.

⁵⁷⁵ el-Hac 22/78.

⁵⁷⁶ Gazali, *Huccetü'l-İslam, İhya'u ulum'id-din*, 891.

⁵⁷⁷ el-A'râf 7/106.

işe yaramayınca onları imana davete zorlayacak, kalplerini tevhid inancını kabule yanaştıracak mucizeler devreye girmiştir.⁵⁷⁸

*“Biz de ayrı ayrı mucizeler olarak onların üzerine tufan, çekirge, haşere, kurbağalar ve kan gönderdik; yine de büyüklük tasladılar ve günahkâr bir kavim oldular. Azap üzerlerine çökünce, “Ey Musa! sana verdiği söz hürmetine, bizim için Rabbine dua et; eğer bizden azabı kaldırırsan, mutlaka sana inanacağız ve muhakkak İsrailoğulları’nı seninle göndereceğiz” dediler. Biz, ulaşacakları bir müddete kadar onlardan azabı kaldırmıncaya hemen sözlerinden dönüverdiler.”*⁵⁷⁹

Müfessirler, Firavun ve kavminin başına gelen azap ile ilgili farklı görüşler ifade etmektedir. Firavun ve kavminin başına gelenler için genel bir azap tanımlamasını daha uygun bulan Taberî, bu felaketler içinde taun hastalığının da olabileceğini ifade etmiştir.⁵⁸⁰ Her defasında Allah, Hz. Musa’nın duasına icabet edip azabı kaldırdığında Firavun İsrailoğulları’nı serbest bırakmayı reddetmiştir. Buna karşılık Allah da onları başka bir azap ile cezalandırmıştır. Allah onlara gece-gündüz devam eden bir tufan göndermiştir. Onlardan hiç kimse güneş ve ayı bile göremez olmuştur. Kavmi tam boğulacağı esnada Firavun’dan yardım istemiştir. Firavun da Hz. Musa’ya haber göndererek bu felaketin üzerlerinden kaldırılması için Rabbine dua etmesini istemiştir.⁵⁸¹ Tufandan sonra yine sözünden dönen firavun ve kavmini Allah bu kez de çekirge ile azaba uğratmıştır. Çekirge onların ağaçlarını, hatta demirden çivilerine kadar kapılarını yediği için evleri ve meskenleri yıkılmıştır.⁵⁸² Allah, yaşadıkları her alanı kurbağalarla doldurmuş, sularını kana çevirerek onlara ağır bir ceza vermiştir. Cezanın kalkması için Hz. Musa’dan yardım dilemeleri üzerine felaketler kaldırılmıştır. Firavun ve ahalisi eski haline dönünce bu sefer de Allah, onlara küçük sinekler, pireler veya sivrisinekler musallat etmiştir. Bunlar yeşil olan her şeyi yok etmiştir.⁵⁸³

Firavun ve kavmi, düşünüp ibret alsınlar diye başlarına gelen felaketlere,⁵⁸⁴ kendilerine verilen şansa ve mühlete rağmen; inatlarında ısrar etmiştir. Mucizelere rağmen hakka yanaşmayan Firavun ve kavmi kibre kapılıp büyüklük tasladıkları, kendilerine tebliğci olarak

⁵⁷⁸ Abdurrahim Kaplan, “Hz. Musa’nın Davet Metodu ve Dili”, *Davet Dili*, Editör: M. Nurullah Aktaş vd. (Batman: Mütercim Yayınları, 2021), 207.

⁵⁷⁹ el-A’râf 7/133-135.

⁵⁸⁰ Taberî, *Câmi’ul-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân (Tefsîru’t-Taberî)*, 13/ 72-73.

⁵⁸¹ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb (et-Tefsîru’l-Kebîr)*, 14/226.

⁵⁸² İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azim*, 2/250.

⁵⁸³ Vehbe ez-Züheylî, *et-Tefsîrû’l-münîr* (Kudüs: Dâru’l-Fikr, 2009), 9/61-65.

⁵⁸⁴ el-A’râf 7/130.

gönderilen Hz. Musa ve Harun'u küçümsedikleri ve onları yalanladıkları için helak olmuştur.⁵⁸⁵ Gafil kalmaları dolayısıyla Allah, Firavun ve kavmini denizde boğmuştur.⁵⁸⁶

Her davetçinin de görevini ifa ederken Hz. Musa gibi yapılması gerekenleri ihmal etmeden yapması ve onun gibi yılmadan mücadeleye devam etmesi gerekmektedir. Kavmi defalarca sözünden caydığı halde; Hz. Musa onların Allah'a iletmesini istediği taleplerini, tebliğ vazifesini hakkıyla yerine getirebilmek adına, geri çevirmemiştir. Yumuşak üslûpla başladığı davetini, uyguladığı yöntem başarıyla sonuçlanmayınca tedricen yeni yöntemler geliştirerek sürdürmüştür.

Kur'an, kötülüğün iyilikle önlenmesi sonrası muhatabın kazanılabileceğini tavsiye etmiştir.⁵⁸⁷ Bireyleri, sabrederek kötülüğü iyilikle savanların mükâfatının iki katı olacağı haberiyle iyi olmaya teşvik etmiştir. Bu minvalde insanları kazanabilmek için davetçi, tutum ve davranışlarında zarâfet, şefkat, merhamet sahibi olmalıdır. Müjdeleme, kolaylaştırma sevdirmeye ve sevap olduğunu bildirmeyi öncelediği davetini, inzâr ve müjdelemeyi vaat ve va'idi, sevap ve cezayı daima dengede tutarak Kur'anî metotla gerçekleştirmelidir.⁵⁸⁸

Davetçinin lisânı ile hâli birbiriyle uyuşmalı, ilmiyle âmil olmalıdır. "Kendi himmete muhtaç bir dede, nerde kaldı gayra himmet ede" sözü davetçinin hedef kitlesine etki edebilmek için söylediklerini evvela kendisinin doğru bir şekilde yaşaması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Kur'an, insana emrolunduğu gibi istikâmet üzere olmasını tavsiye etmiş, dosdoğru olanları hüznün ve korkudan emin olarak cennetle müjdelemiştir. Yapmayacağını söyleyen, özü sözü bir olmayan insanları da yermiştir. İyilikleri ve güzellikleri başkalarına aktarırken kendisini unutan ilmiyle âmil olmayan bilginleri kınamıştır. Kur'an, muhatabına iyiliği emredip, kötülükten sakındırınca; azmedilmesi gereken bu işte, başına gelenlere sabretmesi hususunda telkinde bulunmuştur.⁵⁸⁹

Bu bağlamda Kur'an'dan öğrendiklerini yaşamının her alanına yansıtmış olan Hz. Peygamber, ezberlediği Kur'an'ın; okunması, yazılması, açıklanması, öğrenilmesi, uygulanması için büyük çaba sarf etmiştir.⁵⁹⁰ Hz. Aişe, kendisinden Hz. Peygamber'in ahlâkını soran bir sahabeye "Sen Kur'an okuyorsun değil mi?" diye sordu. Sahabe "evet okuyorum" diye cevap verince Hz. Aişe "İşte Resulullah'ın ahlâkı Kur'an'dı." demiştir.⁵⁹¹

⁵⁸⁵ el-Mü'minûn 23/46-48.

⁵⁸⁶ el-A'râf 7/136.

⁵⁸⁷ Fussilet 41/34.

⁵⁸⁸ Karagöz, *İyi İnsan İyi Müslüman*, 303-304.

⁵⁸⁹ Bk. el-Bakara 2/44; Hûd 11/112; Lokmân 31/17; Fussilet 41/30; el-Ahkâf 46/13; es-Saf 61/2, 3.

⁵⁹⁰ A'zami, *Kur'an Tarihi*, 88.

⁵⁹¹ İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, "Ahkâm" 13 (Hadis no:2333).

Nitekim hayatı ve ahlâkı Kur'an'la bütünleşmiş olan Hz. Peygamber için Kur'an: *“Andolsun ki, Resulullah, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir.”*⁵⁹² buyurmuştur.

Davette uyulması gereken hususları özetle şöyle ifade etmek mümkündür:

-Davet eylemine; Kur'an ve sünnet ekseninde sahih bilgilerle, yeterli donanıma sahip olarak başlamak,

-Davette zamanın, zeminin ve muhatabın ihtiyaçlarına cevap verebilecek, kolaylıkla anlaşılabilir bir dil geliştirmek,

-Davetçinin, davet ettiği mevhumları hayatında yaşaması, ilmi ile amelinin birbiriyle çalışmaması,

-İnsanları hakka davet ederken mükâfat ve cezayı, Kur'an metodu uyarınca, dengede tutmak,

-Davet faaliyetinde, uygulanan yöntemin başarıyla neticelenmemesi halinde, yılmadan, uygulamak üzere yeni yöntemler hazırlanması.

2.4. Davet Sürecinde Tedricilik ve Hz. Peygamber Örneği

Kendisini muallim olarak niteleyen Hz. Peygamber,⁵⁹³ Oku! emri ile başlayan vahyi, insanlara en güzel şekilde ulaştırmak üzere görevlendirilmiş ve insanları kemâle erdirmek için ihtiyacı olan kişisel, eğitsel ve mesleki vasıfların hepsine sahip olmuştur.⁵⁹⁴ İnsanları eğitirken hiçbir ücret beklentisi olmamış; gerektiğinde Allah tarafından uyarılmış, nasıl bir yol ve yöntemle hazırlanıp hareket edeceği O'na, Kur'an'la bildirilmiştir.⁵⁹⁵ Ümmî olan Hz. Peygamber, sadece Arap toplumuna değil; müjdeci ve uyarıcı olarak batılın işini bitirmek üzere bütün insanlığa gönderilmiştir.⁵⁹⁶ İnsanlar için apaçık bir uyarıcı ve âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamber, faydalı ve yararlı bir öğüt olan Kur'an'la insanları ikaz etmiştir.⁵⁹⁷ Allah da O'nu beşerî arzularından korumuş, davasında sebatkâr kılmıştır.⁵⁹⁸

Hz. Peygamber'in ilahi iradenin gözetiminde, Kur'an'ın gölgesinde yürüttüğü davet faaliyetinde, amacına ulaşmak için takip ettiği tedrici metot, kullandığı vasıtalar ve dikkat ettiği

⁵⁹² el-Ahzâb 33/21.

⁵⁹³ Buhârî, *İlim* 34 (Hadis no: 100).

⁵⁹⁴ Bk. en-Nahl 16/125; el-Alak 96/1, 3.

⁵⁹⁵ Bk. Âl-i İmrân 3/159; el-A'râf 7/199; en-Nahl 16/125; eş-Şuarâ 26/214; Sebe' 34/47; el-Müzzemmil 73/ 1-11; el-Müddessir 74/1-7; Abese 80/1-10.

⁵⁹⁶ Bk. el-A'râf 7/157, 158; el-Enbiyâ 21/18, 107; el-Furkân 25/1; Sebe' 34/49; Fâtır 35/23; Sâd 38/65; el-Fetih 48/8; en-Necm 53/56.

⁵⁹⁷ Bk. el-Enbiyâ 21/45, 50, 107; el-Hac 22/49.

⁵⁹⁸ el-İsrâ 17/74.

ilkeler, her eğitimcinin başarılı olmak için uygulaması gereken ideâl davet yöntemini ortaya koymaktadır. “*Nitekim kendi içinizden size ayetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size Kitab’ı ve hikmeti talim edip bilmediklerinizi size öğreten bir Resul gönderdik.*”⁵⁹⁹ ayeti uyarınca eğitimcilerin, Hz. Peygamber’in icra ettiği davet faaliyetini iyi bilip idrak etmesi ve bu minvalde hareket etmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda Kur’an: “*Yanlarındaki Tevrat ve İncil’de yazılı buldukları o elçiye, o ümmi Peygamber’e uyanlar (var ya), işte o Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helal, pis şeyleri haram kılar. Ağırıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir. O Peygamber’e inanıp ona saygı gösteren, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nur’a (Kur’an’a) uyanlar var ya, işte kurtuluşa erenler onlardır.*”

De ki: Ey insanlar! Gerçekten ben sizin hepinize, göklerin ve yerin sahibi olan Allah’ın elçisiyim. Ondan başka tanrı yoktur, O diriltir ve öldürür. Öyle ise Allah’a ve ümmi Peygamber olan Resulüne -ki o, Allah’a ve onun sözlerine inanır iman edin ve O’na uyun ki doğru yolu bulasınız.”⁶⁰⁰ ayetleriyle muhatabını Hz. Peygamber’e uymaya teşvik etmiştir. Hz. Peygamber de ümmetine kitap ve sünnete sarılmayı tavsiye etmiş, son nefesinde bile mal vasiyeti bırakmamış; ümmetine mânevi değerleri vasiyet etmiştir.⁶⁰¹

İlk inananlar da cennetteki derecelerini yükseltmek⁶⁰² ve Allah’ın rızasını kazanmak için; Hz. Peygamber’in her halini gözlemlemiş, hayatında tatbik etmiş ve yazarak da gelecek nesle doğru bir şekilde aktarılmasını sağlamıştır. Sahabeyi takip eden tabiin de nakil hususunda aynı hassasiyeti benimsemiş, bu vesile ile dinin ve şeriatın ilkeleri tedricen sağlam temellere oturtulmuştur.⁶⁰³

İslam dini, muhatabına hiç hazırlıksız, bir anda tebliğ edilmemiştir. Çünkü insan yapısı, bilmediği bir şeyi aniden kabule zorlanması halinde ona karşı çıkma tabiatındadır.⁶⁰⁴ Hz. Peygamber’e, muhatabını İslam dinine açıktan davet emri geldikten sonra; tebliğin ilahi iradenin gözetiminde, belli bir uyumla, iyiliği emrederken cahillere uymayıp af yolunu tutarak, mü’minlere karşı merhametle yapılması emredilmiştir.⁶⁰⁵ Zaman, zemin ve muhatabın dikkate alındığı, çerçevesini Kur’an’ın çizdiği, nebevî davet, doğru zemin, doğru zaman ve doğru

⁵⁹⁹ el-Bakara 2/151.

⁶⁰⁰ el-A’râf 7/157, 158.

⁶⁰¹ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 7/181.

⁶⁰² el-Mücâdele 58/11.

⁶⁰³ Abdulmecid Zindani, *İman (el- Burhan Şerhi)*, Editör: Recep Songül (İstanbul: Asalet Yayınları, 2021), 245-247; (İsnat Sisteminin Başlangıcı ve Gelişimi ile ilgili Ayrıntılı bilgi için bk. A’zami, *Kur’an Tarihi*, 218-245.)

⁶⁰⁴ Önkâl, *Resulullah’ın İslam’a Davet Metodu*, 84.

⁶⁰⁵ Bk. el-A’râf 7/199; el-Hicr 15/94; eş-Şuarâ 26/214, 215.

üslûpla; insanlara mühlet verilerek, sabırla, davranışlarına yansıtarak tedrici metotla gerçekleştirilmiştir.⁶⁰⁶

Hız. Peygamber'in risâlet görevinde muhatap olduğu ilahi vahyin de merhalelerle gerçekleştiği görölmektedir. Şöyle ki:

Hız. Musa'nın peygamberliğinde⁶⁰⁷ olduğu gibi, Hız. Peygamber'in vahiy aldığı ilk aşamada da bir tanıtma merhalesi göze çarpmaktadır: “*Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir aşılannmış yumurtadan yarattı. Oku! Rabbin, en büyük keremsahibidir. O Rab ki kalemle (yazmayı) öğretti. İnsana bilmedikleri şeyi öğretti. Gerçek şu ki, insan azar. Kendini kendine yeterli gördüğü için. Kuşkusuz dönüşRabbinedir.*”⁶⁰⁸ ayetlerinde Allah'ın kendisini tanıttığı, yüce vasıflarını tarif ettiği, kendisine kulluğun gerekçelerini ve gerekliliğini vurguladığı görölmektedir.

Vahyin ikinci aşamasında: “*Ey örtünüp bürünen (Resulüm)! Birazı hariç, geceleri kalk namaz kıl. (Gecenin) yarısını (kıl). Yahut bunu biraz azalt. Ya da bunu çoğalt ve Kur'an'ı tane tane oku. Doğrusu biz sana (taşıması) ağır bir söz vahyedeceğiz.*”⁶⁰⁹ ayetlerinde yüklendiği misyonun ağırlığına dikkati çekilen Hız. Peygamber, görevine hazırlık evresinin nasıl olacağını öğrenmektedir.

Uygulama safhası olan üçüncü aşamada ise: Hız. Peygamber'e, davet eylemini nasıl bir plân ve program dahilinde sürdürmesi gerektiği, risâlet davasının stratejisi öğretilmektedir.⁶¹⁰

Çalışmamızın devamında Hız. Peygamber'in insanları İslam'a davet ederken hedefine ulaşmak için takip ettiği merhaleler: davete hazırlık, kadrolaşma, kitleleşme ve devletleşme olmak üzere dört ana madde şeklinde sıralanacaktır.⁶¹¹

Birincisi davete hazırlık merhalesi: Bu merhalede Hız. Peygamber, rûhen, ilmen, bedenlen ve maddeten ifâ edeceği risâlet görevine tedricen hazır hale getirilmiştir.

“Hız. Muhammed (sav), senenin belli mevsimlerinde Hira mağarasında yalnızlığa çekiliyor, kalbini dinliyordu. Adeta kalbe nakşedilecek olan yüce mana ve umde için kalbini hazırlıyordu. Daha doğrusu Rabbi, onu yüce bir misyona hazırlıyordu.”⁶¹²

⁶⁰⁶ el-Kalem 68/4, 45, 48.

⁶⁰⁷ Tâhâ 20/13, 14, 15, 16.

⁶⁰⁸ el-Alak 96/1-8.

⁶⁰⁹ el-Müzzemmil 73/1-5.

⁶¹⁰ Bk. el-Hicr 15/94; eş-Şuarâ 26/214, 215; el-Müddessir 74/1-7.

⁶¹¹ Önkâl, *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, 80.

⁶¹² Sırma, *İslami Tebliğın Mekke Dönemi ve İşkence*, 26.

Risâlet görevinde onu bekleyen zorluklara⁶¹³ hazırlık için Rabbine iltica eden Hz. Peygamber; düzenli kılınan gece namazlarıyla, hassasiyetle yerine getirdiği diğer nafîle ibadet, dua, istiğfar ve zikirle her an ikmalde bulunuyordu.⁶¹⁴ Askeri bir harekette ikmal ve bakımı sağlayan lojistik, ne derece mühimse, İslami faaliyette de bireyin manevi gıdasını karşılayan ve ikmalini yapan Kur'an ile namaz o derece mühimdir.⁶¹⁵ Hz. Peygamber'in ihtiyaç duyduğu ilmi hazırlığı da Cebrail aracılığıyla bizzat ilahi irade tarafından gerçekleştirilmiştir.⁶¹⁶ Hz. Peygamber ruhî, ilmi, bedeni hazırlığı gibi maddi hazırlığında da ilahi vahiy ile desteklenmiştir.⁶¹⁷

Davetin ikinci evresi olan kadrolaşma merhalesinde: “*Ey bürünüp sarınan (Resulüm)! Kalk ve (insanları) uyar.*”⁶¹⁸ ayetiyle başlayan gizli davet süreci; “(Önce) en yakın akrabaları uyar.”⁶¹⁹ emriyle en yakından başlayarak adım adım ilerletilmiştir. Daha sonra İslamî oluşum yeterli güce ulaştığında; “*Sana emrolunanı açıkça söyle ve ortak koşanlardan yüz çevir!*”⁶²⁰ buyruğuyla Hz. Peygamber davetini açıktan sürdürmüştür. Netice itibarıyla İslam daveti, ilahi iradenin gözetiminde yavaş yavaş doğru adımlarla ilerletildiği için, İslamî oluşumun, zayıf olduğu dönemde yok olma riski bertaraf edilmiştir.

Davetin üçüncü evresi olan kitleleşme merhalesinde: Hz. Peygamber en yakından başlayarak zamanla alenîleşen İslam daveti halkasını günden güne genişletmiştir. Nihayet davet hudutları kısa zamanda genişleyerek Arap Yarımadasının dört bir yanından hac, umre veya ticaret için gelen insanlara ulaştırılmıştır. Bu kitleleşme hareketinin ilk meyvesi Medinelilerin Müslüman olmaya başlamasıdır.⁶²¹

Medine toplumunun İslam'la tanışmasında önemli katkıları olan Mus'ab b. Umeyr'in, Hz. Peygamber'in Medine'ye gönderdiği bir elçisi olmanın idrâki içinde, hicret öncesi ve sonrasında tedricen gerçekleştirdiği eğitim-öğretim faaliyetleri, Medine'de İslam'ın hızla gelişmesini sağlamıştır. Hz. Mus'ab'ı ihlas ve samimiyetle ifa ettiği görevinde başarıya ulaştıran sebepler: Adım adım ilerlettiği İslam'a davet faaliyetinde insanları eğitirken; hâlet-i ruhiyesini doğru tespit ettiği muhatabına, anlayabileceği bir dille ve nazik bir üslûpla hitap etmesidir. Görevinde muvaffak olmak için kibir yapmayıp, Es'ad b. Zürâre gibi bulunduğu

⁶¹³ Merâğî, *Tefsîru'l-Merağî*, 9/110.

⁶¹⁴ Bk. el-İsra 17/79; el-Mü'min 40/55; Kâf 50/39; el-Müzzemmil 73/4, 6.

⁶¹⁵ Önkâl, *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, 91.

⁶¹⁶ Bk. en-Nisâ 4/113; en-Necm 53/5; er-Rahmân 55/1-2.

⁶¹⁷ el-Enfâl 8/60.

⁶¹⁸ el-Müddessir 74/1, 2.

⁶¹⁹ eş-Şuarâ 26/214.

⁶²⁰ el-Hicr 15/94.

⁶²¹ Önkâl, *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, 122- 125.

ortamı iyi tanıyan sahabelerle istişare etmesidir.⁶²² Tıpkı Mus'ab gibi her davetçinin, İslam davetinde bireyleri eğitmek sorumluluğunu yüklediği şuuruyla; yol haritası Kur'an olan, sahabe ve Hz. Peygamber'in izinde hareket etmesi gerekmektedir.

Davetin dördüncü merhalesi olan devletleşme merhalesinde: Hz. Peygamber kitleleşme hareketlerini sürdürürken İslam Devleti'ni inşa edeceği bir yer bulabilmek için karşılaştığı başka kabile mensuplarına "kendisini kavimlerine götürüp, Rabbinin kelamını tebliğine imkân vermelerini"⁶²³ teklif etmiştir. İslam Devleti'nin temellerini atmak üzere sahabeye hicret izni veren Hz. Peygamber,⁶²⁴ *"Ve şöyle niyaz et: Rabbim! Gireceğim yere dürüstlikle girmemi sağla; çıkacağım yerden de dürüstlikle çıkmamı sağla. Bana tarafından, hakkıyla yardım edici bir kuvvet ver."*⁶²⁵ ayeti ile aldığı ilham üzere Allah'ın izniyle⁶²⁶ Medine'ye hicret etmiştir.

Kur'an, risalet görevini ifa ederken çok zor günler geçiren Hz. Peygamber'e sabırlı olmasını tavsiye etmiştir.⁶²⁷ Çünkü Mekke döneminde menfaatlerinin sarsıldığının farkında olan Mekke müşrikleri Hz. Peygamber'in tebliğine, kibirleri, makam ve para hırsları dolayısıyla, puta tapıcılığın kalkacağı korkusuyla, mukavemet göstermişlerdir.⁶²⁸ Hz. Peygamber de, Mekkeli müşriklerin baskı ve zulümlerine rağmen her zaman Allah'tan aldığı emirler istikametinde hareket etmiştir.⁶²⁹ İnsanları eğiten İslam davetçisinin de başına geleceklere karşı dirençli olup, murad-ı ilahiyi esas alması gerekmektedir.

Hz. Peygamber, batılı yok edip, din tamamıyla Allah'ın oluncaya kadar mücadele ettiği İslam davetinde asla hevasından konuşmamıştır.⁶³⁰ *"Dinde zorlama yoktur."*⁶³¹ buyuran Kur'an, Hz. Peygamber'e zorba olmadığını, görevinin ancak tebliğ olduğunu hatırlatmıştır.⁶³² Hz. Peygamber de, insanları eğitirken inanmaları için zorlamamış tercihlerinde özgür bırakmıştır.⁶³³ Allah gücü nispetinde yük yüklediği insanın, zayıf yaratılışını bildiği için

⁶²² Ali Çelik, "Medine İslam Toplumunun Oluşumunda Hicret Öncesi Eğitim: Örnek Bir Din Gönüllüsü Mus'ab b. Umeyr", Sürin (ed.), *Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerinin Rolü*, 67.

⁶²³ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdirrâhman ed-Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim (Riyad Suudi Arabistan: Dâr el-Muğni, ts.), *Fedâilu'l-Kur'ân*, 5 (Hadis no: 3397).

⁶²⁴ İbn Kesir Ebu'l Fida'İsma'il, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi*, 3/259.

⁶²⁵ el-İsrâ 17/80.

⁶²⁶ İbn Kesir Ebu'l Fida'İsma'il, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi*, 3/267.

⁶²⁷ el-Kalem 68/48.

⁶²⁸ Bünyamin Erul (ed.), *Hz. Peygamber'in İzinde* (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 57.

⁶²⁹ İbn Kesir Ebu'l Fida'İsma'il, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi*, 3/38.

⁶³⁰ el-Bakara 2/193; el-Enfâl 8/39; el-İsrâ 17/81; en-Necm 53/3, 4.

⁶³¹ el-Bakara 2/256.

⁶³² Nûr 24/54; Gâşiye 88/22. Ayrıca bk: Mâide 5/99; Nahl 16/82; Ankebût 29/18; Şûrâ42/48; Teğâbün 64/12; Cin 72/23.

⁶³³ Bk. Yûnus 10/99; el-Kehf 18/29.

yükünü hafifletmiş, kolaylık dilemiş ona zorluk yüklememiştir.⁶³⁴ Yüce Allah'ın insanlara öğüt vermekle görevlendirdiği Hz. Peygamber, insanları vahyin ışığında eğitirken kolaylık ilkesini esas almış; bilinenden bilinmeyene, basitten zora, önemlileri önceleyerek, sabırla, zamana yayarak, adım adım muhatabını alıştırarak Kur'an'î yöntem olan tedrici metotla hareket etmiştir.

Hz. Peygamber'in davetinde uyguladığı tedrici eğitim metodu ile ilgili şu örnekleri vermek konunun anlaşılmasına katkı sunacaktır:

Ashabına sevdirci ve kolaylaştırıcı olmayı tâlim ve tavsiye eden Hz. Peygamber: “Kolaylaştırınız zorlaştırmayınız, müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz.”⁶³⁵ buyurmuştur. “Biz, Kur'an'ı sana, güçlük çekesin diye değil, ancak Allah'tan korkanlara bir öğüt olsun diye indirdik.”⁶³⁶ ayeti de Kur'an'ın işleri kolaylaştırmak üzere gönderildiğine işaret etmektedir.

Cündüb b. Abdullah (ö.106/724) şöyle demektedir: “Biz güçlü genç delikanlılar idik. Allah Resulü bize önce iman etmeyi sonra Kur'an'ı öğretti ve böylece Kur'an'la imanımız arttı. Oysa bugün siz imandan önce Kur'an'ı öğreniyorsunuz.”⁶³⁷ Bu misalde Hz. Peygamber'in muhatabını eğitirken, kolaydan zora doğru, önemlileri önceleyerek tedrici metodu uyguladığı görülmektedir.

Hz. Peygamber Muaz b. Cebel'i (ö.17/638) Yemen'e gönderirken O'na, tedricilik ilkesini elden bırakmamasını şu sözlerle ifade etmektedir: “Sen kitap ehli olan bir topluluğa gidiyorsun. Onları, ‘Allah’tan (cc) başka ilah olmadığına ve Muhammed’in (sav) O’nun peygamberi olduğuna şahadet etmeye’ çağır. Eğer bunu kabul ederlerse izzet ve celâl sahibi olan Allah'ın her gün ve gecede kılınan beş vakit namazı onlara farz kıldığını bildir. Bunu da kabul ederlerse, Allah'ın zenginlerden alınıp fakirlere dağıtılması şartıyla mallarından sadaka vermeyi farz kıldığını bildir. Bunu kabul ettiklerinde, sakın (zekât olarak) onların mallarından en iyilerini alma! Bir de mazlumin bedduasından sakın! Çünkü onunla Allah arasında hiçbir perde yoktur.”⁶³⁸

Örneğin İslam'ı öğrenmek için Necid'ten gelen saçı-başı dağınık bir zat Hz. Peygamber'e İslam'ın ne olduğunu sordu. Hz. Peygamber: “Bir gün ve bir gecede beş vakit namaz.” buyurdular. Bu zat: “Bu namazlardan başka yapmam gereken bir şey var mı?” diye

⁶³⁴ Bk. el-Bakara 2/185, 286; en-Nisâ 4/28; el-Mâide 5/6; el-Hac 22/78.

⁶³⁵ Buhârî, *İlim*, 11 (Hadis no: 69).

⁶³⁶ Tâhâ 20/2.

⁶³⁷ Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd ‘Abdulbâkî, (Mektebeti Arabiye: Dâr el-Ahya’î, ts.), *Mukaddime*, 9 (Hadis no: 61); Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleyman b. Eyyûb et-Tâberânî, *Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Muhammed A. Mecid Selefi (Kahire: Mektebet-i Teymiye, ts.), (Hadis no: 1678), 2/165.

⁶³⁸ Buhârî, *Megâzî*, 60 (Hadis no: 4347).

sordu. Hz. Peygamber: “Hayır, şayet nafile olarak kılmak istersen kılarırsın.” buyurduktan sonra: “Bir de ramazan orucu var.” Garip zat yine sordu: “Üzerimde bundan başkası da olacak mı?” Hz. Peygamber: “Hayır, istersen nafile oruç tutabilirsin, yalnız bir de zekât var!” Necidli: “Yapmam gereken başka bir şey var mı?” deyince Hz. Peygamber: “Hayır, nafile olarak sadaka vermek istersen verirsin.” buyurdular. Bunun üzerine Necid’li kalkıp giderken: “Allah’a yemin ederim ki ben farzlardan başka ne fazla ne eksik bir şey yaparım.” dediğinde Hz. Peygamber: “Eğer doğru söylüyorsa kurtuldu gitti.” buyurmuştur.⁶³⁹ Muhatabının bilgi seviyesine göre konuşan Hz. Peygamber, açık ve anlaşılır bir din dili kullanmıştır. Muhatabını bıktırmadan azar azar gücü nispetinde sorumluluk yükleyen Hz. Peygamber, tane tane konuşmayı tercih etmiştir. Kaba, kırıcı, korkutucu bir dil kullanmamıştır.⁶⁴⁰

Ebu Zer Hz. Peygamber’e “Bana tavsiyede bulunur musun?” dediğinde ona, “Nerede olursan ol Allah’tan kork, kötülüğün peşinden iyilik yap ki onu silsin, insanlara iyi ahlakın gereği gibi davran” buyurmuşken⁶⁴¹ aynı soruyu üç defa soran başka birisine her defasında “Öfkelenme” buyurmuştur.⁶⁴² Bu örneklerde Hz. Peygamber’in muhatabı yaş, cinsiyet, kültür, zayıf veya eksik yönlerini dikkate alarak eğittiği açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim Kur’an, herkese yüklenebileceği oranda sorumluluk yüklemiştir.⁶⁴³

Kur’an’da yüksek sesin merkebin sesine,⁶⁴⁴ zan yapmanın ölü kardeşinin etini çiğnemeye benzetilmesi⁶⁴⁵ gibi Hz. Peygamber de anlattığı konunun muhatabınca daha iyi anlaşılması için çeşitli benzetmelerden yararlanmış. Beş vakit namazın önemini sahabeye bilebilecekleri bir benzetmeyle, “Ne dersiniz? Biriniz kapısı önünde günde beş defa yıkanacağı bir nehir bulunsa üzerindeki kirden bir şey kalır mı?”⁶⁴⁶ diye soru sorarak kavratmıştır. Yine muhatabınca daha iyi anlaşılması için iyi arkadaşı misk satan kişiye, kötü arkadaşı körüğe üfleyen kişiye,⁶⁴⁷ Müslümanı dört mevsim yaprağını dökmeyen ve meyve veren hurma ağacına benzeterek anlatmıştır.⁶⁴⁸ Çalışmamızda bu kadarla iktifa edeceğimiz Hz. Peygamber’in uygulamalarında tedrici eğitim metoduyla ilgili daha pek çok örnek kaynaklarımızda mevcuttur.

⁶³⁹ Buhârî, *Zekât*, 1 (Hadis no: 1397).

⁶⁴⁰ Âl-i İmrân 3/159.

⁶⁴¹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-sahîh* (Beyrut: Dâr el-Ğarb-î İslâmi, 1996), *Birr ve ‘s-sıla*, 55 (Hadis no:1987).

⁶⁴² Buhârî, *Edep*, 76 (Hadis no:6116).

⁶⁴³ el-Bakara 2/286; et-Talâk 65/7.

⁶⁴⁴ Lokmân 31/19.

⁶⁴⁵ el-Hucurât 49/12.

⁶⁴⁶ Buhârî, *Mevâkitü’s-salât*, 6 (Hadis no:528).

⁶⁴⁷ Buhârî, *Zebâih*, 31 (Hadis no:5534).

⁶⁴⁸ Buhârî, *İlim*, 4 (Hadis no:61).

Hız. Peygamber'in insanları eğitirken uyguladığı evrensel nitelikli eğitim anlayışı, tedrici metodu uygulaması, sevgiyi esas alması, kısa, öz, tane tane anlatımla, azar azar aktararak muhatabı bıktırmaması, pratiğı olan konuları uygulamalı anlatımı; beden, zihin, irsiyet, cinsiyet, çevre ve öğrenme kapasitesi gibi her türlü bireysel farklılıkları dikkate alması, anne-baba, yönetici, öğretmen, davetçi her alandaki eğitimciye ışık tutabilecek niteliktedir.⁶⁴⁹ Ancak icra edilecek her eğitim faaliyeti rastgele değil, belli bir plân ve program çerçevesinde sürdürülmelidir. Biz bu bağlamda hedefe giden yolda başarılı olmak için her eğitimcinin, Hız. Peygamber'in Kur'an ekseninde şekillenen davet dili ve tedrici eğitim metodunu çağımıza uyarlayarak uygulanması gerektiğı kanaatindeyiz.

Hülasa Hız. Peygamber'in tedrici eğitim metodunu şu şekilde ifade etmek mümkündür:

-Anlatımında önemlileri öncelemiştir.

-Muhatabının aklî seviyesine göre konuşmuştur.

-Konuları bireysel farklılıkları dikkate alarak aktarmıştır.

-Kısa, öz ve tane tane, herkesin anlayabileceğı bir dil kullanmıştır.

-Doğru zamanda, doğru üslûpla güzel söz söylemiştir.

-Sevdirici, kolaylaştırıcı ve gerçekçi olmuş, ifrat ve tefritten kaçınmıştır.

-Görev verirken liyakat ve ehliyeti esas almıştır.

-Muhatabına gücüne nispetinde azar azar sorumluluk yüklemiştir.

-Aralıksız sürdürdüğü İslam davetini, hiçbir karşılık beklemeden bütün insanlığa ulaştırmayı hedeflemiştir.

⁶⁴⁹ Recep Çetintaş vd., *Çeşitli Yönleriyle Hız. Muhammed*, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, No: 18, Zonguldak 2017, 31.

SONUÇ

Yaratılış sistemindeki tedricilik, Yüce Allah'ın, insanın değişim ve dönüşümü için vahyettiği Kur'an'ı tedricen nüzûlü ve tebliği ekseninde yapılan araştırma neticesinde, bireylerin eğitilmesi için tedrici metodun uygulanması gerektiği sonucuna varılmıştır. Çünkü insan, ancak yaratılışına uygun olan bu metotla istendik davranışları içine sindire sindire davranışlarına yansıtılabilmektedir.

Uyguladığı tedrici metotla cahil Mekke toplumunda sağladığı köklü değişim ve dönüşümü örnek aldığımız İslam dininin, bir anda tebliğ edildiği ve muhataplarınca hemen uygulandığı düşünülemez. Birey kendisine hitap edileni kavradıktan sonra gücü nispetinde belli aşamalarla uygulayabilmektedir. Bireyin anladıklarını davranışlarına yansıtması ve hayatında yaşaması da belli bir süreçle gerçekleşmektedir.

Günümüzde zamanın gereklerini, muhatap kitlenin çok yönlü özelliklerini göz ardı ederek yapılan, plânsız ve aceleci eğitimin, istenilen oranda başarıyı getirmediği görülmektedir. Kur'an ve sünnetten örnekler bağlamında; bireyi eğitirken fitratıyla uyumlu tedrici eğitim metodunun başarıya götüren yolda elzem olduğu anlaşılmaktadır. Kâinatın ve insanın belli bir düzenle yaratıldığını açıklayan ayetler de bu gerçeği kanıtlamaktadır.

Eğitimci, bireyde istendik davranışları yerleştirmek, muhatabında davranış değişiklikleri gerçekleştirmek için hitap kitlesini çok iyi tanımalı ve ona göre bir metot uygulamalıdır.

İnsan fitratı, tedriciliği sadece dinin tebliği ve eğitim için değil; her konu ve mevzunun anlaşılıp pekiştirilmesinin bu yöntemle sağlanmasını öngörmektedir. Modernleşme ve küreselleşmenin etkisiyle, herkesin birbirinden haberdar olduğu küçük bir kasabaya dönüşmüş günümüz dünyasında, bireyler birbirlerinden olumlu veya olumsuz anlamda hızla etkilenmektedir. Özellikle eğitimcilerin bozulan aile ve toplum yapısını, değerlerinden yoksun, inanç problemleriyle cebelleşen, içindeki boşluğu içki, esrar, internet gibi bağımlılıklarla doldurmaya çalışan insanlığı kurtarmak için kararlılıkla, yılmadan, doğru yöntemlerle çalışması gerekmektedir. Bu bağlamda eğitimcinin, bütün bu bileşenlerle uyumlu, değişim ve dönüşümlere ayak uydurarak, modern eğitim süreçlerinin gerisinde kalmadan, tedrici metotla hareket etmenin kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Başarılı olmak için her türlü eğitim programı muhatabın bilişsel, sosyal-duygusal, dil, motor ve öz bakım gelişimleri dikkate alınarak tedrici metotla düzenlenmelidir.

İlahi vahyin eğitimcisi olan Hz. Peygamber'in muvaffak olmasının sebebi; tebliğ faaliyetlerini doğru zamanda, doğru üslûpla, muhatabın seviyesine göre, itidal ile, öncelikli konulardan başlayarak, parçadan bütüne, kolaydan zora, alıştırmak, korkutmadan, az, öz, yumuşak, gönül alıcı, kuşatıcı, mütevâzi bir şekilde tedricen yürütmesidir. Tedrici metodu içeren ayet ve hadislerin uygulamalarına baktığımızda bu durum net olarak anlaşılmaktadır.

Tedrici yöntem eğitim ve davet metodu perspektifinden düşünüldüğünde; Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında görülen bu türden uygulamalar, eğitimcilerimiz tarafından günümüz koşullarına doğru metotlarla uyarlanıp taşınabilir ve davranış boyutu kazandırılabilir. Bunun sonucunda toplum ve gelecek nesiller daha aydınlık bir geleceğe hazırlanmış olur.

Bu çalışmamız sonucunda; bireyin sabırla ve doğru zamanın doğurduğu fırsatı fark ederek hayatında edinmiş olduğu bilgi birikimini, muhatabına birden aktarmasının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple eğitmenin bir yol takip etmesi gerektiğine, bu doğru yolun-doğru eğitim yönteminin, Kur'an-ı Kerim ve sahih hadisler öncülüğünde, bireysel farklılıkların dikkate alınarak muhatap merkezli gerçekleştirildiği tedrici metot olduğu kanaatine vardık.

KAYNAKÇA

- A'zami, M. M. *Kur'an Tarihi*. çev. Ömer Türker-Fatih Serenli. 4.Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Abdulbâki, M. Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ân'i'l-Kerim*. Kahire: 1945.
- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfu'l-hafâ ve mûzilü'l ilbas*. Mektebetü'l İlmi'l Hadis, ts.
- Akbulut, Sedide (ed.). *Ailemin Sohbet Günlüğü*. 2. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Âlûsî, Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd el-Bağdadî. *Rûhu'l-meânî fî-tefsîri'l-Kur'an'i'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. Beyrut: ts.
- Arslan, Durmuş. *Metodolojik Yönden Kur'an'ın Tedriciliği*. Yüksek Lisans Tezi, Sivas: 1999.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Aybek, Birs el (çev. ed.). *Eğitim Bilimine Giriş*. Çevirenler: Birs el Aybek, Yavuz Samur vd., 1. Baskı (3. Baskısından tercüme edilmiştir.), Ankara: Anı Yayıncılık, 2014.
- Aydın, Muhammed Şevki (ed.). *Dinim İslam*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Aydın, Muhammed Şevki. *Bir Din Eğitimi Olarak Kur'an Kursu*. Ankara: DİB Yayınları, 2008.
- Aydın, Şükrü. "Kur'an Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 186-193.
- Aydın, Şükrü. *Kur'ân'ı Anlamak, Türkçe Çeviriler Bağlamında*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2022.
- Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddin Ebu'l-Hayr' Said Abdullah Bin Ömer Bin Muhammed eş-Şîrâzî. *Envâru't- tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2. Baskı, Mısır: 1344-1925.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'an-ı Kerm'i Bilmek". *İslam'a Giriş -Gençliğin İslam Bilgisi-*. Editör: Hayati Hökelekli. 3. Baskı, İstanbul: DİB Yayınları, 2007.
- Birişik, Abdulhamit. "Nüzûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33:308-309. Erişim 3 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nuzul>
- Bozkurt, Nebi. "İçki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 455-456. Erişim 3 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ic-ki>
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. Suudi Arabistan:1998.
- Candan, Abdulcelil. *Ömür Boyu Davet*. İstanbul: İnsan Film ve Yayıncılık, 2011.
- Cessas, Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Razî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed es-Sadık Kamhavî, Beyrut: 1992.

- Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sihâh tâcü'l-lügati ve sıhâhi'l-arabiyye*. Kahire: Dâr el-Hadis, 2009.
- Cündioğlu, Düccane. *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*. 6. Baskı, İstanbul: Kapı Yayınları, 2020.
- Cündioğlu, Düccane. *Söz'ün Özü*. 8.Baskı, İstanbul: Kapı Yayınları, 2019.
- Cündioğlu, Düccane. *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi*. 6.Baskı, İstanbul: Kapı Yayınları, 2020.
- Çelik, Ali. “Medine İslam Toplumunun Oluşumunda Hicret Öncesi Eğitim: Örnek Bir Din Gönüllüsü Mus’ab b. Umeyr”, *Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerinin Rolü*. Editör: Mustafa Sürün. 1. Baskı, İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019.
- Çetintaş, Recep vd. *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, No: 18, 2017.
- Dârimî, Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. ‘Abdirrahman. *Sunenu'd-Dârimî*. Thk. Hüseyin Selim. 1. Baskı, Riyad Suudi Arabistan: Dâr el-Muğni, ts.
- Dede, Mehmet Fatih. *Eğitim Açısından Lokman Suresinin Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Haziran 2008.
- Demir, Şehmus. *Kur'an'ın 'Yeniden Yorumlanması' Düşüncesinin Batıyla Münasebet Bağlamında Ele Alınışı*. Erzurum: Doktora Tezi, 2002.
- Dursun, Fatma-Yaka, Eyüp. “Mekkî Surelerin Eğitim Metodu Açısından Üslubu” 6/2 (2021), Öz.
- Ebû Gudde, ‘Abdulfettâh. *et-Tibyân li ba'zi'l-mebâhisi li müteallakâti bi'l-Kur'ân alâ tarîki'l-itkân*. 3. Baskı, Beyrut: Dâr el- İslâm, 1412.
- Ebü'l-Hasen Beşîr el-Ezdî Mukâtil b. Süleymân. *el-Vucûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Thk. H. Sâlih ed-Dâmin, Bağdat: 2006.
- Elmalılı M. Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*. Sadeleştiren: Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Orhan Atalay. 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.
- Erkal, Mehmet. “Zekât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 197. Erişim 3 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zekât>
- Erul, Bünyamin (ed.). *Hz. Peygamber'in İzinde*. 2. Baskı, Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. Kahire: 1374-1955.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub. *el-Kâmûsu'l-muhît*. nşr. Muhammed Na'im el-'Arkusûsî. 8. Baskı, Beyrut: 1426-2005.
- Görgün, Tahsin. “Kur'an: Vahyin Özü”, *İslam'a Giriş -Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar-*. Editör: Bünyamin Erul. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Görmez, Mehmet. “Davet Dili ve Üslubu”, *Davet Dili*. Editör: M. Nurullah Aktaş vd. Batman: Mütercim Yayınları, 2021.

- Ğazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Hucetü'l-islam, ihyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. trc: Sıtkı Güllü. İstanbul: Huzur Yayınevi, 1998.
- Ğazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâr el- İbn Hazm, 1426-2005.
- Havva, Said. *el-Esas fi't-tefsir*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1992.
- Hocaoğlu, Mustafa. "TeşrideTedricilik Konusuna Farklı Bir Yaklaşım". *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. 2/2. (Ekim 2018): 266-286. <https://doi.org/10.31121/tader.455866>.
- İbn Âşur, Muhammed Tâhir. *Tefsîrû't-tahrir ve't-tenvir*. Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Fâris b. Zekerıyyâ, Ebu'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğa*. thk. Abdüsselâm M. Harûn. Dâr el-Fıkr, 1399-1979.
- İbn Kayyım el-Cevziyye. *İ'lâmu'l muvakkı'în 'an Rabbi'l-'alemîn*. Suudi Arabistan: Dâr el-Cevzi, 1423.
- İbn Kesîr Ebu'l-Fidâ' İsmâ'il. *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslam Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Kesîr Ebu'l-Fidâ' İsmâ'il. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azim*. Beyrut: Dâr el-Marefâh, 1433-2012.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî. Mektebet-i Arabiye, Dâr el- Ahya, 1918.
- İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed el-İfrıkî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâr el-Sadr, ts.
- Kaplan, Abdurrahim. "Hz. Musa'nın Davet Metodu ve Dili" *Davet Dili*. Editör: M. Nurullah Aktaş vd. Mütercim Yayınları, 2021.
- Karacoşkun, Doğan. "Din Görevlilerinin Bireylerin Dini Görünüşlü Kişisel ve Sosyopsikolojik Problemlerine Katkı Sağlayabilme Yolları", 1. *Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*. Editör: Mehmet Bulut, 2. Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2008.
- Karadavi, Yusuf el-. *Kur'an-ı Anlamada Yöntem*. çev. M. Nurullah Aktaş. 2.Baskı, İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015.
- Karagöz, İsmail. *İyi İnsan İyi Müslüman*. 2. Baskı, Ankara: Kar Yayınları, 2007.
- Karaköse, Şaban. "Çocukluk Dönemi Din Öğretimi", *Etkili Din Öğretimi*. Editör: Şaban Karaköse, Geliştirilmiş 3. Baskı, İstanbul: TİDEF Yayınları, 2010.
- Karakuş, Abdulkadir. *İbadet Esaslarıyla İlgili Kur'an Kavramları*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe ve Meal Tefsir*. 3. Baskı, Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Kattân, M. Halil. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. 7. Baskı, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî. *el-Külliyat Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûku'l-luğaviyye*. 2. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1419-1998.

- Keskin, Mehmet. *Şafii Fıkıhı* 1. 3. Baskı, Ankara: DİB Yayınları, 2018.
- Kondî, Şaban. *Kur'an'da Tedricilik*. Yüksek Lisans Tezi, Konya 2001.
- Köylü, Mustafa. “Yetişkin Dönemi Din Eğitimi”, *Etkili Din Öğretimi*. Editör: Şaban Karaköse, Geliştirilmiş 3. Baskı, İstanbul: TİDEF Yayınları, 2010.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'li ahkâmi'l-Kur'an*. Beyrut: Müesseseti'r Risâle, 2006.
- Kutup, Muhammed. *Kur'an Araştırmaları, Medenî Ayetler*. çev. Bekir Karlığa, Beşir Eryarsoy. İstanbul: Seriyeye Kitapları, 1997.
- Kutup, Muhammed. *Kur'an Araştırmaları, Mekki Ayetler*. çev. Bekir Karlığa, Beşir Eryarsoy. İstanbul: Seriyeye Kitapları, 1997.
- Kutup, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2003.
- Kutup, Seyyid. *Yoldaki İşaretler*. trc. Abdi Keskinsoy. 11. Baskı, Pınar Yayınları, 2011.
- Maden, Şükrü. “Cihada İlişkin Ayetlerin Tefsir Geleneğindeki Yorumları”, *Günümüz Tefsir Problemleri*. Editör: Ali Karataş vd., 2. Baskı, Ankara: Bilay Yayınları, 2019.
- Martı, Huriye (ed.). *Haccı Anlamak*. Ankara: DİB Yayınları, 2012.
- Merâğî, Ahmed Mustafa. *Tefsîru'l-merağî*. Mısır: 1365-1946.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*. trc kurulu: Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca vd. 2. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Necati, Muhammed Osman. *el-Kur'an ve ilmü'n-nefs*. 7. Baskı, Dâruş Şürûk, 1421-2001.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî. *Sünenu'n-Nesâî*. Riyad: Mektebeti Meârif, 1988.
- Önkal, Ahmet. *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu*. 26. Baskı, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017.
- Özağşar, Mehmet Emin vd. *Hadislerle İslam*. 4. Baskı, İstanbul: DİB Yayınları, 2017.
- Özel, Ahmet. “Cihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 527-528. Erişim 3 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cihad>
- Özsoy, İsmail. “Faiz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 110. Erişim 3 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/faiz-riba>
- Öztürk, Abdulvehhab. *Beydavi Tefsiri*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011.
- Paçacı, İbrahim. “Zekât İbadeti ve Sosyal Yardımlaşma”. *Kürsüden Öğütler, 52 Konuda Vaaz Örnekleri*. 2. Baskı, Ankara: DİB Yayınları, 2007.
- Paçacı, Mehmet vd. *Kur'an ve Hadis İlimleri*. ed. Mehmet Paçacı-İsmail Hakkı Ünal. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 3. Baskı, 2009.
- Râğîb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *el-Mufredât fî-ğarîbi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Dimeşk: Darü'l-Kalem, 1412.

- Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu 'l-ğayb (et-Tefsîru 'l-kebîr)*. Beyrut: Daru'l- Fikr, ts.
- Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsır. *Teyssîrû 'l-Kerîm 'r-rahmâni fî tefsîri kelâmi 'l-mennânî*. 2. Baskı, Dârü's-Selâm, 1422-2002.
- Sabbağ, Muhammed b. Lûtfî. *Buhûs fî ulûmi 't-Tefsîr*. Beyrut: Mektebeti İslam, 1408-1988.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî ulûmi 'l-Kur'an*. Mekke: Dâr el-İhsan, 1980.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Ravaiu 'l-beyân tefsîru âyâtî 'l-ahkâmi mine 'l-Kur'an*. 3. Baskı, Beyrut: Mektebeti Gazali, 1400-1980.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü 't-Tefâsîr, Tefsirlerin Özü*. Tercüme ve Tahric: Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz. 4. Baskı, Ensar Neşriyat, 2012.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü 't-Tefâsîr*. 4. Baskı, Beyrut: Dâr el-Kur'an'î'l Kerîm. 1402-1981.
- Salih, Subhi. *Meâlimü 'ş-şerîati 'l-islamiyye*. 1975; 4.Baskı, 1982, Beyrut: Dâr el-İlmi Melayyin.
- San'ânî Abdurrazzak Ebûbekr b. Hemmâm. *el-Musannef*, Beyrut: Dâr ut'tasîl, 2015.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. 4. Baskı, Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslami Tebliğin Mekke Dönemi ve İşkence*. 36. Baskı, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Süyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebûbekr. *el-İtkân fî- ' ulûmi 'l-Kur'an*. Beyrut: 2008.
- Şâtıbî, İbrahim b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. nşr. Abdullah Draz, Beyrut: 1996.
- Şelebi, Muhammed Mustafa. *Tâlîlu 'l-ahkâm*, Ezher: 1947.
- Şentürk, Lûtfî. *Örnek Vaazlar II*. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu 'l-Kadîr*. 4.Baskı, Beyrut: Dâr el-Marefâh, 1428-2007.
- Tâberânî, Ebû'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleyman b. Eyyûb. *Mu'cemü 'l-Kebîr*. thk. Muhammed A. Mecid Selefî. Kahire: Mektebet-i Teymiye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'ul-beyân 'an te'vîli âyi 'l-Kur'an (Tefsîru 't-Taberî)*. 1. Baskı, Kahire: Dâr el- Hecr, 1422-2001.
- Tan, Zeki. "Farklı Karakterlerin İnşasında Mescid-i Nebvî'nin Fonksiyonu", *Şehir ve Medeniyetin İnşasında Din Görevlilerinin Rolü*, Editör: Mustafa Sürün, 1. Baskı, İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019.
- Taner, H. "Eğitim". *Türkçe Sözlük*. 1: 677. 9. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Sevre (Yezîd). *el-Câmi 'u's-sahîh*. Beyrut: Dâr el-Ğarb-î İslâmî, 1996.
- Tiyek, Fatih. "Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü", *Günümüz Tefsir Problemleri*, Editör: Ali Karataş vd. 2. Baskı, Ankara: Bilay Yayınları, 2019.

- Tiyek, Fatih. *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. 2.Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Türçan, Talip. “Tedric”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 265. Erişim 3 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tedric>
- Ümütlü, Mehmet. *Din Hizmetleri Alan Bilgisi Kitabı*. Yedi Beyza Yayınları, 2020.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Namaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 350. Erişim 3 Şubat. <https://islamansiklopedisi.org.tr/namaz>
- Yitik, Ali İhsan. “Oruç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 416. Erişim 3 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/oruc>
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâikı ğavâmidı't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî-vucûhi't-te'vîl*. 3. Baskı, Beyrut: Dâr el-Marefâh, 1430-2009.
- Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhan fî ulumi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 3. Baskı, Kahire: Dâr et-Turasi, 1404-1984.
- Zerzûr, Adnan Muhammed. *Ulumü'l-Kur'ân medhal ila tefsiri'l-Kur'ân ve beyânu i'cazih*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1401-1981.
- Zindani, Abdülmecid. *İman (el-Burhan Şerhi)*. Editör: Recep Songül. İstanbul: Asalet Yayınları, 2021.
- Züheylî, Vehbe. *et-Tefsîrü'l-münîr*. 10. Baskı, Kudüs: Dâru'l-Fikr, 2009.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Yasemin Yel

Uyruğu : T.C.

EĞİTİM

Derece	Adı, İl	Bitirme Yılı
Lisans	İlahiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi	2011-2012

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görevi
2004-2023	Diyanet İşleri Başkanlığı	Kur'an Kursu Uzman Öğreticisi

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde 2004 yılında fahri olarak başlayıp, 2010 yılında KPSS alımıyla açıktan atandığım Kur'an Kursu Öğreticiliği'ne devam etmekteyim.